

RUBICON

+16
OLDAL

**A POZSONYI
CSATA**

**VÁNDORLÁS ÉS
MEGTELEPEDÉS**

**ÍJAK,
TEGEZEK,
TARSOLYOK**

**A MAGYAR
HONFOGLALÁS
VITATOTT
KÉRDÉSEI**

**ŐSEINK
VISELETE**

**ÁLMOS
ÉS ÁRPÁD**

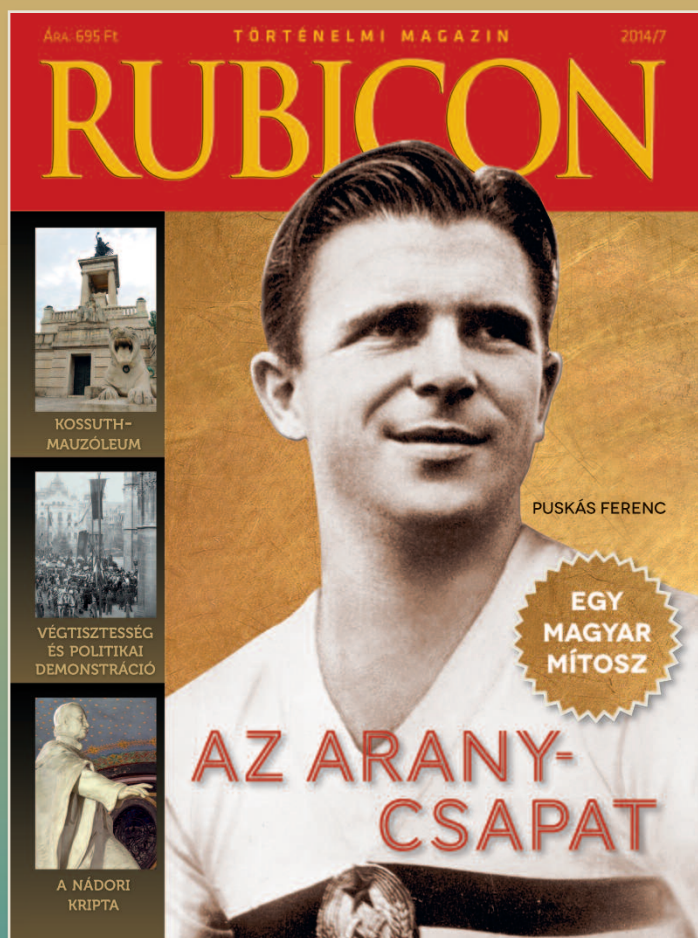
Honfoglalók

ÚJRA KAPHATÓ!

Rubicon 2014/7.

A MAGYAR FUTBALL NAGY KORSZAKAI

KERESSE

A NAGYOBB ÚJSÁGÁRUSOKNÁL:

a Relay-, Inmedio-, Auchan-hálózatban,
valamint a nagyobb Tescókban, Intersparokban,
Shell-, Mol- és OMV-kutaknál

Honlapunk:

TARTALOM

Szabó Lajos

Az első labdarúgó-világbajnokságok

Kő András

A hatalom árnyékában.
Sebes Gusztáv, az Aranycsapat kapitánya

Borsi-Kálmán Béla

Az aranycsapat.
Egy magyar mítosz

Tabi Norbert

A futballistaper.
Szűcs Sándor válogatott labdarúgó
kivégzésének története

NAGYÍTÓ ALATT:
NEMZETI PANTHEON

Fónagy Zoltán

Végtisztesség, politikai demonstráció,
látványosság. Nagy temetések a 19. században

E. Csorba Csilla

Mauzóleumépítés a dualizmus korában.
Elhunyt nagyjaink emlékének megörökítése

E. Csorba Csilla

A Kossuth-mauzóleum

Basics Beatrix

Andrássy-mauzóleum Krasznahorkán

Varga Kálmán

Egy arisztokrata család nyughelye.
A máriabesnyői Grassalkovich-kripta

Bellák Gábor

A Habsburg nádori kripta

Nagy-Csere Áron – Papp Gábor

Köztemetőből nemzeti emlékhely

Turóczi Márk

Egy temető – hét elnevezés

www.rubicon.hu

ALAPITVA 1989

RUBICON

TÖRTÉNELMI MAGAZIN

XXVII. ÉVFOLYAM 296. SZÁM

LEKTORÁLT FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:

Rácz Árpád

Szerkesztőbizottság:

Bácskai Vera, Bertényi Iván,
Gyarmati György, Mezey Barna,
Ormos Mária, Orosz István

Szerkesztőség:

Csorba László, Hahner Péter,
Hermann Róbert, Magyarics Tamás,
Németh György, Rainer M. János,
Rácz György, Romsics Gergely,
Szakály Sándor, Ujváry Gábor

Olvasószerkesztő:

Potencsik Erika

Képszerkesztő:

Basics Beatrix, Vajda László

Fotó:

Dabasi András, Kardos Judit,
Mudrák Attila

Térkép:

Nagy Béla, Sebők László

Tervezőszerkesztő:

Czeizel Balázs

Kiadja a Rubicon-Ház Kft.

Felelős kiadó: Rácz Árpád

A szerkesztőség címe:

1161 Budapest, Sándor u. 60.

Telefon: 402-1848

Fax: 402-1849

e-mail: rubicon@rubicon.hu

honlap: www.rubicon.hu

Megjelenik évente 12 szám

Nyomtatás: Ipress Center Central Europe Zrt.

2600 Vác, Nádas utca 8.

Felelős vezető: Lakatos Viktor

Terjeszti a Lapker Zrt.

Előfizethető a RUBICON-HÁZ Kft.-nél

(Bankszámlaszám: Budapest Bank Rt.,

10102237-77185300-00000001),

valamint Budapesten a Magyar Posta Zrt.

Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságán

(XIII., Lehel u. 10/A,

levélcím: LHI, Budapest 1900),

illetve kerületi ügyfélszolgálati irodáiban,

vidéken a postahivatalokban.

Külföldön terjeszti a COLOR Interpress Kft.

1039 Budapest, Hatvany Lajos u. 14.

Tel.: +36 1 243 9232

www.colorinterpress.hu

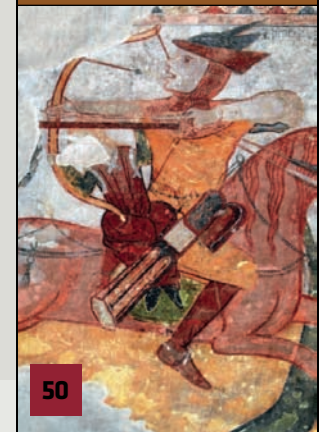
HU ISSN 0865-6347

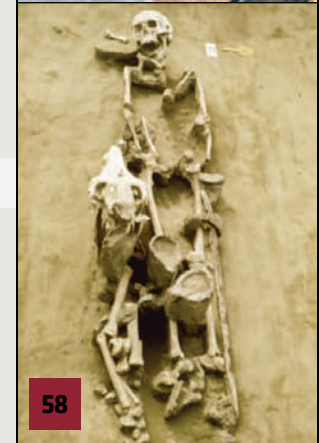
4

38

50

58

72

TARTALOM 2016/6

A HÓNAP TÉMÁJA: HONFOGLALÓK

- 4 **Sudár Balázs:** Bizonytalant a bizonytalannal...
A magyar őstörténet kérdései
- 12 **Türk Attila:** A honfoglalás kori régészeti hagyatékek
keleti kapcsolatrendszeréről
- 18 **Sudár Balázs:** A magyarok vándorlása
történelemszemmel
- 22 **Tóth Sándor László:** A honfoglalás
és a Kárpát-medence birtokba vétele
- 30 **Szabados György:** Álmos és Árpád
- 36 **Négyesi Lajos:** A pozsonyi csata
- 38 **B. Szabó János:** A sztyeppei hadviselés
és a honfoglalók
- 44 **Petkes Zsolt:** A honfoglaló magyarság fegyverzete
- 50 **Igaz Levente:** A régi magyar íjászat.
Kísérletek a honfoglalók íjászatának megismerésére
- 54 **Flesch Márton:** Honfoglalók lóháton.
A 10. századi magyarok lovai és lószerszámai
- 58 **Révész László:** A honfoglalás és államalapítás kori
temető tanulságai
- 66 **Füredi Ágnes:** Tarsolyok
- 72 **Boldog Zoltán:** Őseink viselete
- 80 **Vásáry István:** A keleten maradt magyarok
- 83 **Pamjav Horolma – Fehér Tibor – Németh Endre –
Csáji László Koppány:** A populáció- és filogenetikai
adatok őstörténeti értelmezésének lehetőségei
és korlátai
- 88 **Sudár Balázs:** Őstörténeti kacsák.
Az írott források buktatói
- Pusztai Tamás:** Elit alakulat. A karosi temető titkai
- 94 **Sándor Klára:** Beszéltek-e törökül is a honfoglalók?
- 96 **Tóth Valéria:** Etelköztől Tihanyig.
A helynevek és a magyar őstörténet

E számunk az MTA BTK Magyar Őstörténeti
Témacsoportjával együttműködésben készült.
A szerkesztésben közreműködött: Sudár Balázs

Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, Régészeti Tár ·
Magyar Nemzeti Galéria · Herman Ottó Múzeum, Miskolc · Jósza András
Múzeum, Nyíregyháza · Pannonhalmi Főapátsági Levéltár · Ópusztaszeri
Nemzeti Történelmi Emlékpark · Boldog Zoltán · Photocon

RUBICON A FACEBOOKON

www.facebook.com/rubicon.tortenelmi.magazin

Életfaábrázolás az anarcsi hajfonatkorong

Sudár Balázs

BIZONYTALANT A BIZONYTALANNAL...

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET KÉRDÉSEI

A kezdetek mindig érdekesek. Személyes életünkben a születésnapunkat biztosan számon tartjuk. Ha bolygóméretben gondolkozunk, akkor eszünkbe juthat a dinódivat, ha az emberiséget vesszük szemügyre, akkor az ősemberek, sem vésetek iránti érdeklődés. Egyes népek esetében pedig a „honnan jöttünk, kik vagyunk?” kérdése merül fel gyakorta, az őshazák kutatásával és egyáltalán az őstörténettel karöltve. Sajnos az egyes népek történetének általában éppen ez a leghomályosabb korszaka: alig akadnak róla források, és azok értelmezése is vitatott. Bizonytalanságokra építünk bizonytalanságokat. Kicsit pozitívabban fogalmazva: valószínűségek hasonlítunk össze valószínűségekkel. Felemelő érzés, ha efféle ingoványos terepen járva újabb szilárd pontot talál a kutató. Legalább egy kicsit. Most – a régészet jóvoltából – az őstörténet kutatásában éppen ez a helyzet.

Egy nép vagy közösség történetének kutatása mindig nehézségekbe ütközik. Túl azon, hogy a történetíró maga is ember, valamely közösség tagja, ezért saját szempontjából tekint a vizsgált korszakra, lehetőleg meghatározóak a források is. Amelyek részben szintén szubjektívak: ugyanarra az eseményre a szemtanúk nagyon különbözően emlékezhetnek vissza, szépen láttatta ezt Kuroszava *A vihar kapujában* című filmjében. Természetesen az is baj, ha sok a forrás – mert akkor áttekinthetetlen az anyag –, és az is, ha kevés, mert akkor meg nincs miből építkezni. A népek kialakulásának története általában ilyen: kevés és esetleges forrás áll a kutató rendelkezésére, ezért jóval nagyobb szerepet kap az értelmezés, a történelmi rekonstrukció – közönségesebben fogalmazva: a keretek közé szorított történelmi fantázia –, mint más korszakok esetében.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a kezdeteket – éppen az írott források csekély mennyisége vagy éppen hiánya miatt – általában nem lehet a szokásos történetírói módszerekkel kutatni: minden információmorzsát fel kell használni, jöjjön az bármilyen tudományterületről. Ha kevés a tényleges ismeret és sok az azokról való gondolkodás, az elmélet, akkor új információk beáramlása vagy új szemléletmódok térnyerése egészen másféle eredményekre vezethet. A magyar őstörténet kutatásában éppen ilyen helyzetben vagyunk: az elmúlt évtizedben komoly új ismeretanyag került felszínre – a régészet és a természettudományok területéről –, s ezek fényében újra kell értékelnünk az őstörténetről kialakított képünket. E folyamat elkezdődött, de korántsem ért véget: a „termékeny bizonytalanság” időszakát éljük. Pillanatnyilag inkább kérdéseink vannak, mint válaszaink. Az alábbiakban néhány ilyen villantunk fel.

ŐSTÖRTÉNET

Mindenekelőtt érdemes elgondolkodnunk magán az őstörténet kifejezésén. A 19. században kialakult az az elképzelés, hogy egy-egy nép a maga nyelvvel, kultúrájával, országával lényegét tekintve „időtlen idők” óta létezik. Történetének homályba vesző szakaszát nevezték őstörténetnek. Csakhogy az ősz kifejezés újabb szókapcsolatok alkotóeleme lett, például az őskoré és az

ősemberé, így némi értelemzavar keletkezett. Ennek elkerülésére kísérlet történt egy másik jelző használatba vételére, így nálunk koratörténetről vagy korai magyar történelemről beszélhetnénk. Úgy tűnik azonban, hogy ez a fogalmazási mód egyelőre nem gyökerezett meg, s továbbra is az őstörténet maradt az elsődleges, minden hibájával együtt.

De mit is értünk magyar őstörténet alatt? A korszak behatárolása nem könnyű. Úgy tűnik, hogy az „Árpád-kor” kifejezés a keresztény Árpád-házi királyok korát fedi le elsősorban, kutatási területe a 10. század végével kezdődik. Mindez szorosan összekapcsolódik a felhasználható források körével: az Árpád-kor kutatói elsősorban a latinitás talaján állnak. Árpád és fejedelmi utódai furcsa módon tehát mintha kívül rekednének az Árpád-koron, ami azonban tulajdonképpen érthető: az ő történetük vizsgálatához gyakran másféle forrásokra, módsze-

rekre, nyelvekre van szükség. A 10. századot, e mostohagyermeket szokás a „honfoglalás kora” címkével is illetni, amelynek szereplői a „honfoglalók”. E szó – bár valójában viszonylag szűk és jól behatárolható időszakot fed le – szintén tág értelmet nyert, bizonyos esetekben minden „honfoglaló”, ami a keresztény királyság előtti időszakhoz kötődik. Kicsit szűkebben véve – de magának a szónak a tényleges jelentésén még mindig messze túl – a honfoglalás kora tulajdonképpen a 9. század végét és a 10. századot fedi le.

Nem könnyű a magyar őstörténet behatárolása időben visszafelé sem. A határokat itt egyfelől a kutatás lehetőségei – a rendelkezésünkre álló források – szabják meg (a kérdésre azonnal visszatérünk), másrészt kézenfekvő volna azon a ponton „kezdeni” a kutatást, amióta a magyarság mint önálló entitás létezik. Ezt a pontot azonban nem ismerjük. Egyetlen fogódzót a nyelvészet kínál: azt az időpontot,

Az eperjeskei tarsolylemez

Szügyelöveretek Gégényből

amikor a magyar nyelv elvált az utolsó rokon nyelvektől – az obi ugorokétól –, és onnantól kezdve önálló életet élt. Ezt a kutatások időszámításunk kezdete előtt 500 és 1000 közé teszik, ami annyit jelent, hogy a magyar nyelvnek akár 3000 éves önálló múltja is lehet, és ezzel az egyik legrégebbi önálló európai nyelv.

Röviden: a keresztény királyság létrejötté nagyon határozott korszakhatár történelmünkben, az előtte lévő időszaknak azonban nincsen igazán találó elnevezése. A legelterjedtebbnek és legelfogadottabbnak még mindig az őstörténet tűnik, a továbbiakban mi is ezt használjuk.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY LEHETŐSÉGEI

A magyar őstörténetről három tudományterület formál önálló véleményt: a történettudomány, a nyelvészet és a régészet. Mellettük azonban számos más kutatási irány is hathatós segítséget nyújthat, az utóbbi időben a természettudományok viharos fejlődése kecsegtet újabb reményekkel. Sajnos

a mért eredmények történelmi felhasználásának módszerei sokkal lassabban fejlődnek, mint maguk a technikai felvételek. Ráadásul minden tudomány a maga területén belül tud eredményeket megfogalmazni, ezek összehangolása nehéz feladat, s kellő körültekintés hiányában könnyen téves következtetésekhez vezethet. A különbségeket jól szemlélteti, hogy az egyes tudományágak milyen időhatárokkal dolgoznak. Némi sarkítással élve a nyelvészet vagy a genetika évezredekben gondolkodik, a régészet inkább századokra koncentrál, míg a történelem már az évtized is kínzóan hosszú időtáv. Mindez a módszerek és a lehetőségek különbségének a következménye.

A magyar őstörténetet leghosszabb ideje a történettudomány vizsgálja. Az alapvető írott források összegyűjtése a 19. század végén és a 20. század elején megtörtént, a magyarokra vonatkozó forráshelyek rendezett formában számos esetben napvilágot láttak. Újabb szöveges emlékek ritkán kerülnek elő, ezért azt gondolhatnánk, hogy a kutatás ezen területe lezárult. Ez azonban koránt sincs így. A források értelmezése ugyanis felettébb ösz-

szetett feladat, s bőven akad még finomítanivaló e téren. Márpedig egy-egy jelentősebb forrás hitelességének megítélése alaposan megváltoztathatja a rá épülő múltképet. Ilyen egyik legfontosabb szövegünk, Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár *A birodalom kormányzásáról* címet viselő kompilátuma is. Vajon honnan gyűjtötte információit a császár? Egy forrása volt vagy több? Kik voltak az informátorai? Egy időből vagy különböző időpontokból származnak-e az információk? Sajnos a fent sorakozó kérdésekre nem tudunk biztos válaszokat adni, legfeljebb többé-kevésbé megalapozott elképzelésekkel állhatunk elő, amelyek persze szükségképpen magukban rejtik a bizonytalanságot. A szövegről alkotott elképzelésünkre épülő múltkép pedig még bizonytalanabb lesz.

Szerencsés esetben egyazon kérdésről több forrás is közöl valamiféle tudósítást, amelyek így megtámogathatják – vagy éppen elbizonytalanítják – egymást. Az például elég világosan látszik, hogy a magyarság rendelkezett valamiféle szervezetséggel – korai állammal – a honfoglalás előtt. Megemlékeznek erről a muszlim utazók, a bizánci szerzők és a magyar hagyományok is. Ebben tehát aligha kételkedhetünk. De hogy pontosan hogyan is épült fel ez a szervezet, mennyire volt hatékony, mennyire fogta egybe a társadalmat: ezt már cseppet sem tudjuk biztosan megállapítani.

A magyarságról három forráscsoport tájékoztat: a keresztény szerzők, akik közül elsősorban a bizánciakat kell kiemelnünk, a honfoglalás után pedig a latin források is szerepet kapnak. E szövegek gyakran az eseményekre utalnak. Ezzel szemben a muszlim források többnyire statikus képet, „országleírást” közölnek. A harmadik csoportot a magyar krónikáshagyományok képezik, amelyek azonban kései lejegyzésük – és az európai tudományos élethez való kapcsolódásuk – miatt számos kérdést vetnek fel.

A történettudomány tehát forráshiánnyal küzd, szövegeinek értelmezése, elemzése azonban korántsem tekinthető lezártnak. Továbbá a történészek számos analógiát tudnak a kutatás szolgálatába állítani. Jóllehet ezek használhatósága korlátozott, megkerülni őket mégsem lehet: elvetésük esetén a pusztán logika marad, amely azonban a figyelembe veendő tényezők kevéssé ismert volta miatt könnyen vezethet tévútra. A történelmet mindezen ne-

hézsek ellenére – s mind e tudással felvértezve – mégiscsak a történészek képesek kutatni és értelmezni, ők az esmesélhető történetek elmondói.

A NYELVÉSZET

Az őstörténet kutatásába másodikként a nyelvészet kapcsolódott be. Sokáig perdöntő és a nép történetét egyértelműen meghatározó tényezőnek tekintették, hogy a kérdéses nyelv melyik nyelvcsaládba tartozik. A nyelv és a nép története közé tehát egyenlőséggel került. Bár források dolgában a nyelvészek sem állnak sokkal jobban a történészeknél, mégis messzebbre „látnak” az időben visszafelé. Ennek több oka van. Az egyik az, hogy a nyelvek olyan bonyolult logikai rendszerek, amelyek viszonylag lassan változnak. Egy nyelv belső törvényeinek megismerésével jó eséllyel lehet következtetni korábbi, for-

rásokkal nem rendelkező időszakára is. Lehetőséget kínálnak a jövevényszavak is: a nyelvek ugyanis nemcsak önmagukon belül fejlődnek, hanem más nyelvekkel is kapcsolatba kerülnek, s így kívülről is olvasztanak magukba különféle elemeket.

Így egyrészt meg lehet állapítani, hogy milyen más nyelvekkel jött létre kapcsolat, másrészt a jövevényszavak a későbbiekben már a nyelv részeként vesznek részt annak változásaiban, így az átkerülés időpontja is hozzávetőlegesen megállapítható. A harmadik „láb” a rokonnyelvek kutatása: az azonos nyelvi elemek a rokonnyelvekben némiképp – vagy éppen nagyon is – eltérő alakban nyilvánulnak meg, ezek összevetése alapján rekonstruálhatóak a korábbi nyelvi állapotok és persze a „rokonsági fok” is. Mindezek alapján egy nyelv életrajza több-kevesebb biztonsággal meglehetősen nagy időtávra – évezredekre – megrajzolható.

A magyar esetében régen kiderült, hogy legközelebb a finnugor nyelvek állnak hozzá, a legszorosabb kapcsolatok pedig az obi ugor nyelvekkel, a mansival és a hantival mutathatók ki. A finnugor elnevezés a 19. századi nyelvészeti terminológia alkotása. Eszerint a nyelvcsaládokat legszélső tagjaikról nevezték el, mintegy lehatárolva azokat. Így jött létre például az indoeurópai elnevezés is. A finnugor összetételből az ugor valójában a magyart jelenti, az alkotói szándék tehát a „finnmagyar” elnevezés volt, épp csak a magyarba nem így került át... Az is jól látható, hogy a honfoglalás előtti évszázadokban két komoly nyelvi hatás érte a magyart: az iráni és a török, a szélesebben vett honfoglalás idejében pedig a szlávval is erősek voltak a kapcsolatok.

A nehézségek innen kezdődnek: a nyelv logikai alapon – de ne feledjük, igen szigorú logikai alapon – kikövetkeztetett életrajzát valamilyen módon

Hajfonatkorong Ibrányból

történelmi ismeretté kellene alakítani, azaz a nyelvben rejtőző információkat a történelem megismerésének szolgálatába kellene állítani. És ez korántsem egyszerű. A nyelvemlékek előtti korszakban ugyanis nagyon nehéz a nyelvi tényeket térhez és időhöz kötni – amire pedig a történetírásnak nagy szüksége volna. Úgy tűnik – bár kísérletek történtek rá –, a nyelvészet önmagában ezt a problémát nem tudja áthidalni. Nagyon nehéz például arról nyilatkozni, hogy hol és mikor állt kapcsolatban a magyar a török nyelvekkel: sem azt nem tudjuk, hogy hol éltek magyarul beszélők Kelet-Európában, sem azt, hogy hol laktak a török nyelvek használói.

Ígéretesnek tűnt a nyelvek természetföldrajzi szempontból értelmezhető kifejezéseinek vizsgálata is. Ezért helyezték például a finnugor őshazát egy időben a Volga–Káma térségébe: a finnugor nyelvekben közös a méz és a méh szó, logikus, hogy az együttélés csak olyan területen lehetett, ahol mézelő méhek éltek. Egy félreértés folytán azonban sokáig az a nézet kapott súlyt, mely szerint Ázsiában nem zajlott méhészkedés – az őshaza sem lehetett ott. Ezen azonban mára túlléptünk. A nyelvészet tehát önmagában kevésbé alkalmas köztörténet írására, viszont rengeteg szemponttal, kérdésfelvetéssel segítheti a múlt megismerését.

A RÉGÉSZET

A harmadik véleményformáló tudományág a régészet. Az ókor óta toposz, hogy az egyes népeknek megvannak a maguk sajátos szokásai, eszközei, fegyverei. Kezdetben a régészek is ilyesféle megfeleléseket kerestek az „egy nép = egy anyagi kultúra” elgondolás jegyében. Magyarországon 1834-ben került elő az első lóval eltemetett harcos, „Bene vitéz”, akit a honfoglalókkal azonosítottak, innen kezdődik pogány elődeink hagyatékának felfedezése. A Kárpát-medencei leletek megismerése után kézenfekvő gondolatnak tűnt a kelet-európai térségben e tárgyak előképeinek megkeresése, amelyek kirajzolhatók volna a magyarság vándorlását.

Nagyobb mennyiségű, a magyarokkal megnyugtatóan kapcsolatba hozható lelet azonban sokáig nem került elő, nem csoda, hogy olyan nézetek is hangot kaptak, melyek szerint a magyarok Vereckénél „átöltöztek”, azaz anyagi kultúrájuk csak a Kárpát-medencei

Övcsat Rakamazról

cére jellemző. A nyelvtörténeti kutatásokkal szemben a régészetnek mindenképpen van tere – a leletek előkerülnek valahonnan –, és van ideje is, már amennyiben a lelethorizontokat sikerül datálni. (Az előkerült anyag mennyiségének és a természettudományos vizsgálatok fejlődésének következtében erre egyre jobb lehetőségek mutatkoznak.)

A régészeti adatok történeti felhasználásában két kérdés okoz komoly nehézséget. Az egyik az, hogy a leleteket nagyon nehéz néphez (etnikumhoz) kötni. Ezért gondolkodnak a régészek inkább leletcsoportokban, lelethorizontokban, mint népekben. A honfoglalók esetében például tudjuk, hogy kabarok is érkeztek velük a Kárpát-medencébe, kevéssel később pedig besenyők is. E két csoport régészeti nyomai azonban nem azonosíthatók a 9–10. szá-

zadi hagyatékban, régészetileg tehát pillanatnyilag megfoghatatlanok: ha csak a régészetre támaszkodnánk, akkor nem tudnánk róluk.

A másik probléma az, hogy a régészeti leletek – horizontok – változása milyen mértékben tükrözi a történelmi folyamatokat. Egy-egy új horizont megjelenése vajon új népesség felbukkanásával jár együtt? Ez korántsem biztos, divatok például mindig léteztek. Ráadásul egészen más magyarázatok is elképzelhetők. A 10. századi magyarság vezetői például ékes ruházatban, díszes övükkel, fegyvereikkel, lovuk maradványaival kerültek sírba. Mindössze száz évvel később az eltemetettek mellett alig akad sírmelléklet. Ha nem tudnánk az írott forrásokból, hogy a vallásváltás és az ezt megtámogató törvények okozták mindezt, akkor éppenséggel az első közösség eltűnésére és egy újabb népesség beköltözésére is gyanakodhatnánk. A régészeti leletek az egykori valóság lenyomatai, ám egyáltalán nem bizonyos, hogy ezt a valóságot rekonstruálni tudjuk általuk, legkevésbé éppen a történeti folyamatok kibogozása tűnik biztosnak.

Szerencsére a honfoglalókhöz – vagy legalábbis az elitjükhez – köthető leletanyag meglehetősen különleges, éppen ezért nem is bukkant elő túl sok lelet a Kárpátoktól keletre a közelmúltig. Az utóbbi évtizedben azonban gyökeresen megváltozott a helyzet: új lelőhelyek kerültek napvilágra, s régebbi, eddig nem kellőképpen értékelt anyagok kaptak nagyobb figyelmet, így Kelet-Európában körvonalazódik egy leletkör, amely szoros kapcsolatokat mutat a Kárpát-medencei hagyatékkal. Ez pedig az erősen forráshiányos magyar őstörténet esetében egyenesen forradalmi változásnak tekinthető, akkor is, ha rengeteg részletkérdés homályos még, és hosszú vitákra lesz szükség ahhoz, hogy az új leletek értelmezése többé-kevésbé megnyugtató eredményeket hozzon.

Ilyen mennyiségű új adat nagyon régóta nem áramlott be az őstörténet kutatásába, s ez számos ponton a régebbi elméletek újrágondolására sarkallja a kutatókat. Éppen ezért indult meg ukrán kezdeményezésre a nemzetközi korai magyar történeti régészeti konferenciák sorozata, amely harmadik alkalommal – Kijev és Cseljabinszk után – az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Őstörténeti Témacsoportjának, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem régé-

Csizmaveretek Gáváról

Cikkünk képei a nyíregyházi Jósza András
Múzeum gyűjteményéből származnak

szeti tanszékének szervezésében Budapest került megrendezésre 2016 júniusában.

AKTUÁLIS KÉRDÉSEK

A régészeti eredmények tehát napjainkban számos új kérdést vetnek fel, ezek egy része történeti természetű. Lássunk közülük néhányat a vándorlások időszakára vonatkozóan!

Az első kérdés éppen az, hogy mit is keresünk. Mióta létezik magyar etnikum? És vajon mióta nevezi magát magyarnak? Őseinket különböző idegen szerzők számos névvel illették a türktől a baskíron át az ugriig. Bíborbanszületett Konstantin művében egyenesen névcseréről olvashatunk: szerinte korábban szavartóinak nevezett elődeinket újabbban turknak mondják. A soknevűség felettébb elgondolkodtató, és nem lehetetlen, hogy – az egyes írott kultúrák hagyománytisztelte, archaizálása mellett – valamiféle történeti realitás áll mögötte: esetleg a magyarságot alkotó különféle néprészek eredetére utalhat.

A legnagyobb kérdés talán maga a hungarus: a világ jelentős része ennek valamelyik változatával ismer minket, talán az onogurok nevéből származik, de pontosan mi közünk is van ehhez a néphez? Visszatérve népvnevünkre: vajon milyen szerepet játszott a törzsszövetség a magyar név elterjesztésében? A szövetség létrejötte előtt egy kér vagy keszi vajon bármilyen szinten is, de magyarnak tekintette magát? A magyar népnév és a megyer törzsnév pontosan milyen viszonyban áll egymással? Látszólag nem is olyan lényeges kérdések ezek, de mivel múltképzünk sok esetben éppen ezek megválaszolásán múlik, érdemes eltöprengőnk rajtuk.

Hasonlóképpen kérdéses a magyarság létrejötte is. Az bizonyos, hogy egy nagyobb csoport 2500-3000 évvel ezelőtt elszakadt az obi ugor rokonnépektől, és az is egyértelmű, hogy ehhez a maghoz azután mások csatlakoztak. A magyar eredetlegendák számos ilyenről tudnak: efféle történet leképezése lehet Hunor és Magor nőrablási története, amelyben a lányok – a későbbi nemzetségek ősanynjai – idegen népből, az alánoktól származnak. De hasonló csatlakozási történetről szá-

mol be Anonymus is, aki szerint Kijev alatt a hét magyarhoz társult a hét „kun” vezető is, hogy azután egyenrangú honfoglalók legyenek, későbbi nemzetségek dicső ősatyjai. Bíborbanszületett Konstantin pedig a kabarok három törzsének magyarokhoz csapódásáról emlékezik meg. És mindezek csak az írott források információi, azt nem tudjuk, hogy ezeken kívül mi történhetett még. Vajon magyar – értsd: egységes eredetű – volt-e a hétmagyar?

A gégényi ezüstcsésze

Az utóbbi időben egyre több szó esik a 9. századi Kárpát-medence túlélő, majd a magyarokba olvadó lakosságáról – frankokról, avarokról, szlávokról – is. Arról semmilyen információ nem áll a rendelkezésünkre, hogy hányan lehetnek az érkezők és hányan a helyben levők, s azt sem tudjuk, hogy a magyarul beszélők aránya mekkora lehetett. Jelenlegi ismereteink szerint mindenestre a magyar nyelv Kárpát-medencei pozícióit magyar nyelvű néprészek későbbi bevándorlása nem erősítette, ezzel szemben az újabb hullámok más nyelveket hoztak ide. Mindezek alapján a magyar nyelv túlélése, dominanciája kisebb csodának tekinthető.

A vándorlások története szintén sok kérdést tartogat. Az eddigi, régészeti-nyelvészeti alapokon álló elméletek viszonylag hosszú, sok „megállóval” tarkított vándorlásban gondolkodtak. Többször felmerült egy magyar szállásterület léte a Kaukázus északi előterében is. A jelenlegi régészeti ismeretek azonban ezeket nem támogatják. Ha valami kihámozható a magyarokkal kapcsolatba hozható leletekből, akkor az éppen egy rövidebb, gyorsabb vonulásra utal. (Ez felveti azt a lehetőséget,

hogy szó szerint értsük Bíborbanszületett Konstantin adatát arról, hogy a magyarok három évig háborúztak együtt a kazárokkal. Korábban ezt gyakran 300 évre „javították”.)

A rövidebb tartózkodási idő újragondolásra késztet a kazár–magyar kapcsolatok vonatkozásában, amire sok elmélet épült, például magának a fejedelemségnek a létrejötte vagy a szakrális királyság feltételezése. Ha gyors vándorlással számolunk – és nem Kazáriában való megtelepedéssel –, akkor feltehető a kérdés, hogy vajon a kazárokkal szövetségben vagy netán éppen ellenükben került-e sor a népmozgásra. A csekély régészeti nyomok mintha arra mutatnának, hogy a magyarok északról megkerülték a kaganátus területeit. A jobb megértést talán a kazár történelem alaposabb ismerete hozhatja el.

A kelet-európai magyargyanús leletek egy része a jelek szerint 10. századi, azaz akkor került a földre, amikor eleink már a Kárpát-medencében tartózkodtak. Ezek a tárgyak tehát nem a vándorlás, hanem a helyben maradt vagy éppen szétszóródott magyarság emlékei. Arról számos forrás megemlékezik, hogy a magyaroknak csak egy része indult nyugat felé, a keleten maradtak emléke pedig még az új hazában is élt. (Ezért indult útnak Julianus a 13. században.) Egy nép vagy közösség szétesése a sztyepén gyakori jelenség – Besenyő nevű falvak például nemcsak a Kárpát-medencében, hanem Anatóliában is léteznek napjainkban –, elődeinkkel is ez történt. Ezért a keleten maradtak kutatására jóval nagyobb energiát lenne érdemes fordítani.

Kérdéseink tehát vannak bőven. A régészet fejlődése minden eddiginél jobban körvonalazta az etelközi szállásterületet és annak időrendjét, sőt a vándorlások irányára, valamint a keleten maradt magyar néprészekre is újabb adatokkal szolgált. Egy kis bizonyosság a bizonytalanság tengerében. Ettől persze még nem dőlhetünk hátra, a „megoldásokat” továbbra sem ismerjük: elődeink történetét a honfoglalás előtti száz évben továbbra is csak nagy vonalakban, körülbelül látjuk át, a korábbi időszakok históriája pedig a találgatások homályába vész. ♦

TÜRK ATTILA

A HONFOGLALÁS KORI RÉGÉSZETI HAGYATÉK KELETI KAPCSOLATRENDSZERE

Ezüsttál
Korobcsinóból

A magyarok honfoglalás előtti történetéről kevés forrás áll rendelkezésünkre, ezért bármilyen új információ fontos lehet. Régészek generációi várták és várják, hogy a Kárpátoktól keletre a hazaiakkal jól összevethető leletek kerüljenek elő. Az 1980-as évektől a régészek ásója nyomán egyre nagyobb számban láttak napvilágot számunkra is érdekes tárgyak, amelyek azonban a rendszerváltást követően a magyar régészet kelet-európai kapcsolatrendszerének meggyengülése miatt sokáig rejtve maradtak a hazai kutatók előtt. Mostanra világosan látszik, hogy két területen is sűrűsödnek a „magyargyanús” leletek: a Dél-Uráiban és a Középső-Dnyeper mellett. Előkerülésük számos kérdést felvet, s hatásukra újra kell gondolnunk a korai magyar történelemről kialakított képünk egyes elemeit.

A korai magyar történelem, közkeletűbb nevén a magyar őstörténet az írott adatokat tekintve forrásszegény kutatási terület. Így a régészet mint rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág kiemelkedő jelentőséggel bír(hat) e téren. Ez tény akkor is, ha módszertani szempontból a régészeti leletek közvetlen történeti, etnikai értékelése ma már sokkal szigorúbb megítélés alá esik, mint korábban. A biztos történeti interpretációhoz ugyanis azt kellene tudnunk, hogy egy-egy lelet egykori tulajdonosa milyen etnikai tudattal rendelkezett és hogy milyen politikai csoporthoz vallónak tekintette magát, ez azonban nyilvánvalóan meghaladja a régészet lehetőségeit. A kelet-európai füves és erdős sztyeppe, az erdővidék, illetve ezek mikrorégiói között mutatkozó egykorú, markáns régészeti különbségek alapos ismerete azonban munkahipotézis szintjén lehetőséget nyújt a hagyományos régészeti módszerekkel történő migrációkutatásra. Vizsgálódásainkat természettudományos módszerekkel kiegészítve ugyanakkor – szerencsés esetben – ma már jóval több információt nyerhetünk ki a tárgyi forrásokból, mint elődeink.

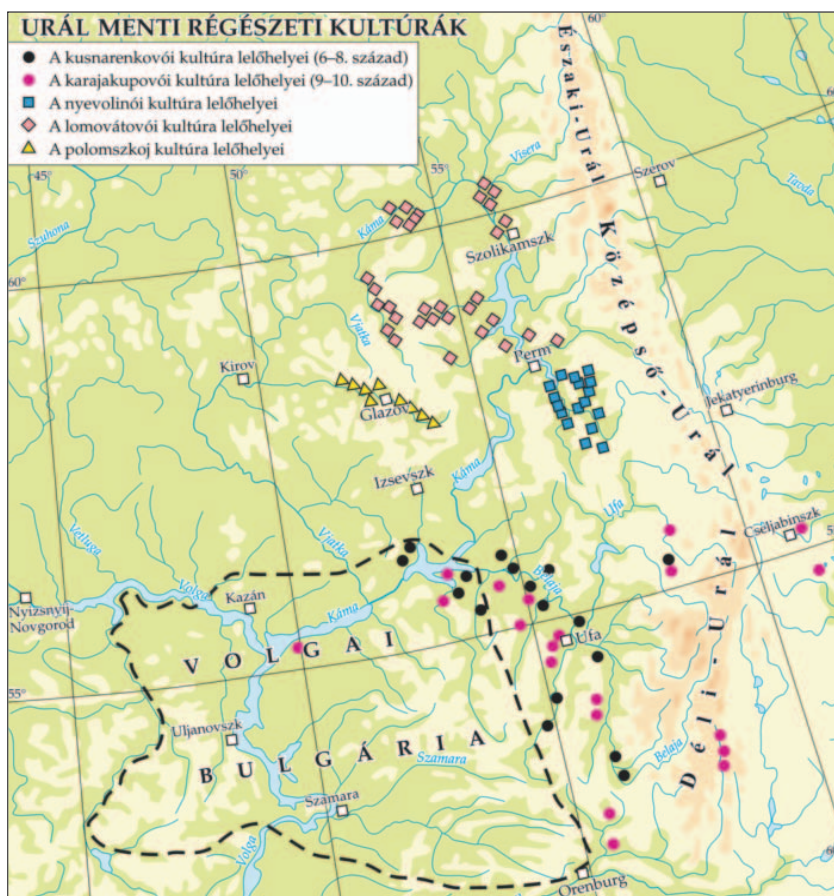
A KELET-EURÓPAI ELŐZMÉNYEK

A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdések máig nem sokat változtak. A legfontosabb, hogy a korábban nyelvészeti érvek alapján feltételezett nyugat-szibériai őshazától nyugatra, az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő terület régészeti anyagából mi kapcsolható a magyarság kora középkori elődeihez? Másképpen: az írott források alapján feltételezett egyes szállásterületek elhelyezkedése bizonyítható-e az újabb régészeti leletek tükrében? Továbbá: a honfoglalás kori leletanyag genezise és kapcsolatrendszerére valóban elsősorban keleti irányba mutat-e, és ha igen, milyen mértékben? E kérdések megválaszolására alapvetően két kutatási módszer alakult ki az elmúlt bő száz évben: az egyik az Uráltól halad a Kárpátok felé – ezt nevezik lineáris módszernek –, a másik pedig a Kárpát-medence 10. századi hagyatékából kiindulva keresi a kelet-európai előzményeket – ez a retrospektív módszer. Írásomban ez utóbbi alapján veszem röviden számba az új régészeti eredményeket.

A korai magyar történelem régészeti kutatása az elmúlt évtizedben a Dnyeper folyó és az Urál hegység térségében előkerült kora középkori leletek kapcsán új lendületet vett. Régészeti módszertani szempontból azt mondhatjuk, hogy olyan leletekről és régészeti jelenségekről van szó, amelyek kapcsolatot mutatnak a Kárpát-medence 10. századi anyagi műveltségével. Ilyeneket továbbra is csak a dél-orosz erdős és részben füves sztyeppén, a samarai Volga-könyök és a Dél-Urál térségében találunk.

A magyar honfoglalást hagyományosan 895-re tesszük, azonban az írott források adatai mellett újabban immár néhány régészeti lelet is utal arra, hogy a honfoglalás kori anyagi kultúra korábban feltűnt a Kárpát-medencében: erre mutat például néhány magányosan eltemetett (pl. Szeged környékén) fegyveres férfi sírjának radiokarbon kormeghatározása. Amennyiben a későbbiekben e leletcsoport tovább fog gyarapodni, akkor újabb érv szól majd mellett, hogy a honfoglalást ne kizárólag egy-két év eseménytörténetének tartjuk, hanem egy néhány évtizedes, talán a 860-as évektől induló és a 907-

es pozsonyi csatával lezáruló történelmi folyamatnak.

A honfoglalás és kora Árpád-kori régészeti hagyatékok keleti kapcsolatrendszerének feltárása támpontokkal szolgálhat arra, hogy a honfoglalók milyen irányból érkezhettek a Kárpát-medencébe. A legközelebbi ilyen vonatkozású leletanyagot a Kárpátok külső, keleti ol-

dalán találjuk, egészen a mai Moldáv Köztársaságig, illetve az Al-Duna vidékéig terjedően. Ezek történelmi értékelésével kapcsolatban azonban újabban kronológiai alapon kételyek merültek fel. A Przemysl mellett feltárt temető jellegzetes S végű karikaékszerei például a 10. század második felében–végén történt temetkezésekre utalnak.

Így komolyan felvetődött annak a lehetősége, hogy ezen lelőhelyek – vagy legalábbis egy részük – nem az etelközi szállások legnyugatibb emlékei, hanem a 10. század végén valószínűleg katonai védelmi feladatokkal a hágók előterébe kitelepített csoportok emlékei.

Egészen biztosan nem az etelközi szállásokhoz köthetőek azok a sírok, amelyek egyértelműen a 10. századi Rusz nagy sírszámú temetőiben bukannak fel elszörtan. (Ezek oly mértékben különböznek környezetüktől, mint például a vélt augsburgi csatamező közelében újabban felfedezett 10. századi Kárpát-medencei eredetű leletegyüttes.) A háttérben feltehetően azokat a magyar harcosokat sejtethetjük, akik kijevi zsoldba szegődtek. (Fordítva is szép számmal érkeztek katonák, nyomukat például az Oroszvár helynév és a Kárpát-medencei balta alakú amulettek őrzik.) A harmadik, erősen vitatott csoportot a Bukarest, Tei-tavi lelőhelyek alkotják, melyeknek kevésbé karakteres leletanyagát – elsősorban épp a Szubbotcy-horizont alább bemutatandó jellegzetességei alapján – ma már inkább a besenyőkhöz vagy más, kései nomád csoportokhoz kötjük.

A mai Moldávia területéről a Dnyeszter folyó vidékéig magyar őstörténelmi szempontból sajnos kevés érdekes leletet ismerünk, a jelenség háttérében feltehetően az eltérő földrajzi környe-

RÉGÉSZETI MŰVELTSÉG – RÉGÉSZETI KULTÚRA –

A régészeti kultúra vagy a vele többé-kevésbé egyenértékű régészeti műveltség fogalma a 20. század elején alakult ki. A régészek a jellegzetes azonosságokat mutató leletegyütteseket földrajzi területek, illetve korszakok szerint kapcsolták össze mint feltételezhetően összetartozó emberi közösségek, törzsek vagy népek hagyatékait. Ezeket az összetartozó leletegyütteseket, illetve a mögöttük álló hajdani kultúrákat nevezik régészeti kultúráknak. Korábban azt feltételezték, hogy az élesen körülhatárolt, azonos leletekkel, temetkezési szokásokkal, antropológiai jegyekkel rendelkező régészeti kultúrák jól meghatározott népekkel vagy törzsekkel azonosíthatóak. A 20. század végére azonban világossá vált, hogy a rokon tárgyi hagyatékok elterjedése az esetek többségében nem azonosítható egyértelműen egykori népekkel, etnikumokkal. A hasonlóságot mutató leletegyüttesek összefoglaló nevéként ma is használják a régészeti kultúra fogalmát, de helyét egyre inkább az etnikai meghatározást kerülő, pusztán a hasonló leletek elterjedési körére utaló régészeti horizont vagy lelet típus kifejezés veszi át.

Szubbotcy-horizont

A fogalmat 2011-ben alkotta meg O. V. Komar, és azt az etelközi magyar szállásokhoz köthető régészeti hagyatékként értékeli a kutatás. A Dnyeszter közepes folyása mentén sűrűsödő leletkör az ukrain Szubbotcy

falu mellett 1983–1986 között előkerült, háromsíros temetőről kapta a nevét. Az ide sorolt mintegy tucatnyi lelőhely a 9. század közepes harmadára és második felére keltezhető. A horizont gyökerei a Volga–Urál térségébe vezetnek, de egyúttal

honfoglalás kori Kárpát-medencei kapcsolatai is kimutathatóak.

Szrosztkinszkaja-kultúra

Nyugat-Szibéria déli részén és az Altaj hegység északi, erdős sztyeppi részén terjedt el, s M. P. Grjaznov különítette el az 1930-as

években. A Kr. u. 9–10. századra keltezhető műveltséget többnyire a jenyiszeji kirgizek, illetve a kimekek hagyatékának tartják.

Zlivki-horizont

A Don és Szeverszkij-Donyec folyók közepes folyása mentén, a füves sztyeppe területén terjedt el a Kr. u. 8–10. században. A 19. század végén előkerült, egyszerű gödörösírokkal és szerény leletanyaggal, valamint főleg szaltovói típusú kerámiával jellemezhető temetőt és annak körét a kutatás a Kazár Kaganátus bolgár etnikai komponensével kötötte össze.

Szokolovszkaja Balka-horizont

A Don alsó folyása mentén a Kr. u. 7. század végétől a Kr. u. 8.

zet állhat, itt már ugyanis magasabb fekvésű, hegyvidéki jellegű térszíni formákat találunk. Egyébként Etelköz nyugati határa valószínűleg nem az Al-Duna vonala lehetett, mivel az I. Bolgár Cárság régészeti hagyatéka ettől sokkal északabbra is nagy sűrűséggel fordul elő.

A Dnyeszter menti Szlobodzeja lelőhely az elmúlt évek régészeti szenzációja. Egy bronzkori kurgán betöltésébe, másodlagosan beásott több mint 20, a kutatók többsége szerint a magyarokhoz köthető temetkezés leletanyagában világosan tükröződnek a szláv kapcsolatok (pl. a késő Luka-Rakoveckaja-kultúra kerámialeletei), de megjelenik a feltehetően a Krímből származó bizánci selyem és kerámia, sőt még egy Volga-vidéki eredetű, korongolt korsó is. A leletanyagban a Kárpát-medence 10. századi anyagi műveltségével párhuzamot mutató ékszer- és lószerszámtípusok mellett az alapanyag (aranyozott ezüst), a vereitek növényi díszítése, valamint a nyugat felé tájolt koponyájú, nyúzott lóőrös temetkezési mód jelez egyértelmű kapcsolatot.

Keleti irányban a Dnyeper folyóig ma még nem áll rendelkezésünkre más hasonló lelet, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy más korszakokban és népeknél is a nagyobb folyóvölgyek a megtelepedés jellemző terüle-

Válogatás a Dnyeper középső folyásánál előkerült szubbotcyi és korobcsinói temetők 9. századi leleteiből, melyek a honfoglalás kori leletekkel mutatnak kapcsolatot. Ezen lelőhelyek, illetve további mintegy tucatnyi hasonló lelőhely anyaga alkotja a régészetileg Szubbotcy-horizontnak nevezett egységet, amely nagy valószínűséggel az egykori etelközi szállások területét rajzolja ki.

tei. A Dnyeper középső folyása mentén a mai Kryvyi Rih, Kirovohrad, Dnyipropetrovszk, Kremecsug térségében kerültek elő a szlobodzejaihoz hasonló leletek, melyeket az első, névadó lelőhelyük alapján régészetileg Szubbotcy-horizont néven tartunk számon. Ezek keltezése hagyományos és radiokarbon kormeghatározással is a 9. század második felére tehető. Így a leletanyag jellege és kora alapján az itt eltemetettek az etelközi szállások magyarjai lehetnek. Mindez meglepő összhangban áll az írott források időrendi adataival is, melyekben a magyarok a 9. század második fele, középső harmada előtt nem tűnnek fel.

LEVÉDIA LÉTE

A Dnyeper és a Volga folyó közti terület napjainkban a korai magyar történelem régészeti kutatásának legnagyobb fehér foltja. Mindössze a vorobjovkai sírt említhetjük a Don vidékén, mely bár erősen szaltovói (pontosabban pszeudoszaltovói) jellegű, de elsősorban a csat és néhány más jellegzetesség egyértelmű Volga–Urál-vidéki eredetre utal. A Don–Szeverszkij Donyec vidékén a 8. század középső harmadától feltételezett Levédia régészetileg jelenleg nem igazolható: itt sem a Kárpát-medenceiekkel rokon, de ami

RÉGÉSZETI HORIZONT

század végéig vagy a 9. század elejéig létezett. A leletkört A. I. Szemjonov különítette el az 1980-as évek első felében. A főként bizánci importtárgyakkal és pénzleletekkel, illetve temetkezési szokásaiban négyzetes és kör alakú árkokkal körülvett, kurgán alatti padmalyos sírokkal és gazdag állatmellékletekkel jellemezhető régészeti hagyatékat a kutatás a Kazár Kaganátus valódi kazár etnikumával köti össze.

Kusnarenkovói kultúra

V. F. Gening határozta meg az 1955–1959 között Baskíriában feltárt kusnarenkovói temető kapcsán. A főként kurgán alá történő temetkezésekkel jellemezhető műveltséget egy nomád etnikumhoz kötötték, amely a Kr.

u. 6. században az Urál keleti oldaláról költözött át a hegység nyugati felére. A kutatók többsége ebben a népességben a magyarok elődeit látja, akik az avarok vándorlása és az I. Türk Kaganátus létrejötte körüli népmozgások során vándorolhattak át az Urál nyugati előterébe. A kultúra a Kr. u. 6–8. század közé keltezhető és honfoglalás kori, valamint Dnyeper-vidéki régészeti kapcsolatai a fémleletek tükrében vitathatatlanok. Az Uráltól keletre a késő kusnarenkovói hagyatékat a 10. század elejéig tudja követni napjainkban a kutatás.

Karajakupovói kultúra

A kusnarenkovói műveltség szerves folytatása, korábban annak kései variánsának tartot-

ták. A G. I. Matvejeva által elkülönített leletkört V. A. Ivanov határozta meg önálló kultúraként, jóllehet lelőhelyei a kusnarenkovói műveltséggel együtt fordulnak elő. A Baskíria területén elterjedt kultúrát a Kr. u. 8–9. századra keltezi a régészeti kutatás.

Bakalszkaja-kultúra

Az Urálontúl térségének hun kori régészeti műveltsége, amelyet K. V. Szalnyikov az 1950-es években kezdett el kutatni az Iszety folyó völgyében elhelyezkedő Bolsoje Bakalszkoje gorygycse lelőhelyen. A Kr. u. 4–6. századi régészeti műveltség vizsgálata Sz. G. Botalov munkája nyomán vett új lendületet a kétezres évek második felében, és ezzel összeköthetővé

vált a Kr. u. 4. században záruló kései Szargatszka-kultúra hagyatéka a Kr. u. 6. századtól kezdődő kusnarenkovói kultúrával.

Szargatszka-kultúra

Az Urálontúl és Délnyugat-Szibéria déli, erdős sztyeppe (Babai-sztyeppe) térségének legjelentősebb kora vaskori régészeti műveltsége az Irtis és a Tobol folyók mentén. A 20. század első harmadában azonosított kultúra a szkíta-szarmata kultúrkörhöz tartozik, annak lokális variánsa. A polietnikus régészeti kultúra – melyhez a kutatás többnyire a magyarok elődeit is sorolja – a Kr. e. 6–5. század és a Kr. u. 4. század vége közé keltezhető a legfrissebb eredmények alapján.

Válogatás az Urál nyugati oldalán, Baskíriában (Sztjerlitamak) és Tatárföld területén (Bolsije Tyigani) előkerült gazdag kora középkori (7–9. század) temetők azon leleteiből, amelyek a honfoglalás kori leletekkel mutatnak kapcsolatot.

még fontosabb lenne, volga–uráli eredetű leletek sem tűnnek fel. Sőt régészetileg jelenleg semmi jele annak, hogy a 6. századtól a 9. század elejéig a Volga keleti partjáról bármilyen népesség Európába költözött volna, aminek lehetőségét az írott források szerint a Kazár Kaganátus amúgy is eredményesen leszűkítette. Ezzel szemben a 9. század közepén lejátszódó vándorlás ma már egyértelműen kimutatható régészetileg is.

A Don-vidéki szállásterület egykori léte valójában egyedül a 13. században lejegyzett Dentümogyer szó etimológiájára épült, melynek „Don-tói magyar”-ként való értelmezése azonban mára már meghaladottnak tekinthető. A „Don-tó” ráadásul a Szaltovo–Majackaja-kultúra alánjai által a 8–10. században rendkívül sűrűn lakott terület volt, Kelet-Európa az idő tájt egyik leg-sűrűbben lakott vidéke, így ide aligha költözhettek volna őseink.

Van azonban egy másik szempont is, mely ez ellen szól: Levédia Kazárián belüli „elhelyezését” az ötörök jövevényszavak átvételi helyszínének meghatározása motiválta. Azonban az említett térségben élő alánok nem törökök, hanem iráni nyelven beszéltek, az esetükben feltételezett török nyelvcsere nem bizonyított és nem is valószínű. Ugyanez a két érv igaz a Kaukázus északi előterére, a kaukázusi vagy Kuban-vidéki őshaza hipotézisére is. Az elmúlt egy-két évben ugyan izgalmas, a honfoglalás korihoz nagyon hasonló leletekről kaptunk híreket Krasznodar térségéből, mivel azonban ezek főként kincskeresők által gyűjtött, régészeti kontextus nélküli leletek, ráadásul a feltételezések szerint nem akna-, hanem az alánokra jellemző kamrasírokból kerültek elő, megítélésük még további alapos kutatásokat igényel.

Levédia elhelyezkedésének kérdése természetesen nem a kazár–magyar kapcsolatok tényét tagadja, pusztán az írott forrásokban megőrződött egykori kapcsolatok földrajzi helyét kell átgondolnunk. Az etelközi szállások hagyatékaként meghatározható Szubbotcyhorizont jellegzetes, törökülésben ábrázolt emberalakos veretei vagy éppen az ezüst-, illetve a préselt eljárással készült – bár szaltovói mintákkal díszített – ezüstveretek 9. századi feltűnése a szaltovói alán kamrasírokból bizonyíthatják az egykori kapcsolatokat. Kifejezetten kazár összefüggésekre utal – az íjak trapéz átmetszetű markolatlécei mellett – néhány verettípus, mely a Kazár Kaganátus Szokolovszkaja Balka-horizontjában és a honfoglalás kori leletanyagban egyaránt megjelenik, annak ellenére, hogy az előbbi a 9. század elejére megszűnt, és a „tényleges” kazárok 9–10. századi régészeti leleteit ma még nem ismerjük.

A Dnyeper és a Volga közötti területen régészetileg sokkal közelebbi párhuzamokat jelentenek az erdővel borított területek és az erdős sztyeppe határán élt egykori, valószínűleg finn-

ugor nyelven beszélő népek 9–11. századi temetői. Az ún. ősmordvin és őscseremisiz temetők azonban etnikai értelemben nem köthetők a magyarok elődeihez, a megfigyelt hasonlóságok elsősorban kulturális kapcsolatokként értelmezhetők, bár a számunkra érdekes leletanyag gyakori feltűnése női sírokban utalhat egykori beházasodásokra. Noha itt fennáll a két szempont – az uráli eredetű és a honfoglalás kori vonások – együttes megléte, további pontos kronológiai vizsgálatok elengedhetetlenek lesznek. Néhány magyargyanús leletről (pl. a Krjukovo Kuzsnoje-i 505. sír övveretei) már ki-

Válogatás az Urál keleti oldalán 2009-ben előkerült Ujelgi lelőhely azon leleteiből, amelyek a honfoglalás kori leletekkel mutatnak kapcsolatot.

derült, hogy technikai és anyag-összetételei jellegzetességeik alapján valószínűleg volgai bolgár eredetű tárgyak. Természetesen a tipológiai hasonlóságok, illetve azok jellegzetes elterjedési területeinek történeti-régészeti értelmezése továbbra is fontos feladat lesz.

A szamarai Volga-könyöknél, a folyó bal partján ma hat-hét olyan, 8–9. századi lelőhelyet ismerünk (Nyemcsanka, Proletarszkoje gorogyiscse stb.), melyek magyar szempontból figyelemre méltóak. Itt a fémleletek mellett az uráli jellegű kerámialeletek feltűnése a meghatározó jelenség (Bakalszkaja- és kusnarenkovói/karajakupovói kultúra). Ez utóbbiak között a kézzel formált, gömbös aljú, nyakukon zsinegdiszes edényeket említhetjük, melyek ráadásul több telepen is előfordulnak már jóval korábban is.

A mikrorégió kora középkori leleteiből látható, hogy a hun kortól a 9. századig két-három időszakban is történt uráli eredetű betelepülés. A folyó jobb partján pedig feltehetően török nyelvű népek feltűnésének hasonló időrendjéről beszél újabban a kutatás, vagyis nem pusztán és elsődlegesen a volgai bolgárok feltűnése okozta a Volga-vidék „eltörökösödését”. A szaltovói kultúrkör területéről már egyértelműen van áttelepülésre utaló nyom a 7. század második feléből. Így amennyiben a Kazár Kaganátus bolgárokhoz köthető régészeti hagyatékához, a Zlivki-horizonthoz közeli leletek tűnnek fel a szamarai Volga-könyök térségében, akkor megalapozottan feltételezhető a nyugati török nyelven beszélő népesség Középső-Volga menti jelenléte.

A VOLGÁTÓL KELETRE: MAGNA HUNGARIA

Azt, hogy a magyarok mikor és főként miért keltek át a Volgán és költöztek nyugatra, ma még nem tudjuk. Véleményem szerint azonban joggal feltételezzük – miként később a besenyők esetében erről az írott források is beszámolnak –, hogy erre az eseményre nem kerülhetett sor a kazárok közreműködése, hozzájárulása, szövetsége nélkül. Okként a Dél-Urál előterében a 8–9. század fordulóján déli irányból feltűnő besenyő, míg keleti irányból a kimek (Szroszt-rinszkaja-kultúra) hatás tűnik valószínűnek. Időrendileg pedig a 9. század középső harmada jöhet szóba, melyet a Kelet-Európában feltűnő Volga–Dél-

Válogatás a Dnyeszter középső folyásánál előkerült Szlobodzeja lelőhely 9. századi leleteiből, amelyek a honfoglalás kori, illetve a Dél-Urál/Volga-vidék hasonló korú leleteivel mutatnak kapcsolatot. Jelenleg Szlobodzeja a feltételezett etelközi szállások legnyugatibbi biztos lelőhelye.

Urál-vidéki leletek keltezése is alátámaszt. Ne feledjük azt sem, hogy ez az időrend összhangban van/lenne az írott források adataival is, melyek a 830/850-es évek előtt nem tesznek említést a magyarok elődeiről Kelet-Európában. A volgai átkelésre a legfrissebb kutatások szerint a Szamara városától északra található és a későbbi forrásokból jól ismert Zsiguli-átkelő környékén kerülhetett sor, ahol az összeszűkülő folyót kisebb szigetek is tagolják.

A Dél-Urál térségében a baskíriai és a kelet-tatarsztani 6–9. századi, ún. kusnarenkovói és karajakupovói régészeti műveltségek azok, amelyeket a magya-

rok elődeivel kapcsolatba hozott a kutatás. Ezen kultúrák lelőhelyei újabban a korábbiaknál jóval délebbre, az orenburgi füves pusztákon (Filippovka), illetve keletebbre, az Urálon túli erdős sztyeppéken (Szinyeglazovo, Karanajevo, Ujelgi) is előfordulnak, helyenként még a 10. századba is belenyúlva. Az Uráltól keletre fekvő területeken egyértelmű, jelentős változások mentek végbe a 8. század fordulóján (pl. a kurgántemetkezések eltűnése). Az Urál keleti oldaláról való átköltözést több eseményhez is kötötték, és többnyire az I. Türk Kaganátus megszületése körüli népmozgások északi hatásaként értelmezték.

A keleti előzményeket illetően a közelmúltban részletesen vizsgált Bakalszkaja-kultúra említhető (Kr. u. 4–6. század), melynek egyes lelőhelyein az ún. protokusnarenkovói kerámia aránya a 25%-ot is eléri. A Bakalszkaja-kultúra elkülönítése az Urálon túl erdős sztyeppi területén főként azért fontos, mert azt az időrendi hiástust sikerült vele kitölteni, amely a térség legjelentősebb vaskori eredetű kultúrájának, a Szargatszskaja-kultúrájának a megszűnése miatt jelentkezett, amit egyes kutatók a magyarok elődeihez kötnek. A Kr. e. 6/5. és Kr. u. 4. század közötti Szargatszskaja-kultúra végét korábban sokan főként azért igyekeztek a 6. századra „felkeltezni”, hogy a kusnarenkovói kultúra kezdetével összeköthessék. A Bakalszkaja-kultúrában azonban egyértelműen a szargatukai tradíciók élnek tovább, és kusnarenkovói kapcsolatai is egyértelműek. A kultúra Kr. u. 4–6. századi időrendjét radiokarbon vizsgálatok tucatjai támasztják alá.

Mindemellett megjegyzendő, hogy napjainkban számos helyi kutató már egyáltalán nem lát magyar–ugor előzményeket a Szargatszskaja-kultúrában, hanem annak főként déli, szkíta jellegű vonásait, eredetét hangsúlyozzák. Noha e kérdés még jócskán igényel további kutatásokat, az biztos, hogy időben és térben is ez a legtávolabbi régészeti kultúra, amelyig a honfoglalás kori hagyatékból kiindulva több-kevesebb biztonsággal vissza tudunk nyúlni. A térség vaskorának előzményeit természetesen lehet vizsgálni, akárcsak a magyar nyelv kialakulását megelőző időszak uráli régészeti kultúráit. Ugyanakkor egyre több hazai kutató gondolja úgy, hogy az önálló magyar nyelv létrejötté (kb. Kr. e. 1000–500) előtti történések már nem tekinthetők a magyar őstörténet részének. ♦

A magyarok korai történetéről számos tudományág fogalmaz meg állításokat, ezek azonban olyanok, mint egy szétfeszlett szalag szálai: egy hajdan egységes jelenség maradványai, amelyek kapcsolata ma már nagyon nehezen állapítható meg. Ráadásul a különböző kutatási irányok eltérő forrásanyaguk és módszereik révén másféle eredményekhez is jutnak. A történész írott forrásokkal és történeti modellekkel dolgozik, és bizony a honfoglalás előtti időszak utolsó száz évéről is csak nagyon óvatosan tud nyilatkozni.

MIT IS KERESÜNK?

Nemcsak a források csekély száma okoz nehézséget, hanem például az a tény is, hogy a magyarokat számos néven említik, így tehát először azt kell tisztázni – ha egyáltalán lehetséges –, hogy egy híradás a magyarokra vonatkozik-e. Vajon a bizánci történetírók turkjai vagy az arab utazók baszkírjai mikor magyarok és mikor nem? A kérdés az esetek egy részében eldönthető, máskor viszont lényegében megoldhatatlan probléma elé állítja a kutatót. Időnként a látszólag több oldalról megtámogatott információk is

Vágó Pál: Magyarok Kijev előtt (1882)

Vágó Pál a 19. század végének jeles történeti festője volt, aki többek között Feszty Árpád mellett dolgozott a híres körkép csatajelenetein is. Magyarok Kijev előtt című képe ízig-vérig a kor alkotása: kutatói szemmel nézve szinte minden részlete megkérdőjelezhető.

A magyar vitézek inkább középkori muszlim harcosoknak tűnnek (azonban ne feledjük: ekkoriban még nem álltak rendelkezésre nagy számban honfoglalás kori leletek!), Kijevben a kérdéses időszakban talán még nem is volt vár, a ruszok pedig még nem voltak keresztények. Egyvalami mégis hitelesnek látszik: a régészeti leletek fényében honfoglaló elődeink valóban jártak a város környékén, ahol talán meg is telepedtek.

értelmezhetetlenek. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár például az egyik magyar szállásterület, Levédia helyét két folyóval is meghatározta, a Chidmasszal és Chingilusszal, mivel azonban ezek azonosítása bizonytalan, nem tudjuk, hogy hol is lehetett Levédi szállása.

Mindezen bizonytalanságok tudatában lássuk tehát, mi mondható el elődeink vándorlásáról! Először is azt kellene tisztáznunk, hogy mit is keresünk. Forrásainkból annyi világosan kiderül, hogy Etelközben létrejött egy hierarchikus felépítésű, fejedelem irányította állam. A magyar krónikahagyomány szerint ezt a hét kapitány hozta létre közös akarattal, ami talán úgy fordítható le, hogy korábban létezett már a törzsszövetség, amely talán a hétmagyar (hetumoger) nevet viselhette. Hogy ez mióta állt fenn, arról nincsenek adataink, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy kik is nevezték magukat magyarnak: egy törzs – talán a megyer – tagjai? Vagy a törzsszövetségben részt vevők? Netán minden magyarul beszélő? Mindössze annyi látszik bizonyosnak, hogy a magyar nevet régóta és viszonylag sokan használták, hiszen a keleten maradt és a tatárjárás idején a Volga mellett élő csoportot is e néven ismerték a mongolok, s e folyó vidékén máig is számos település viseli népnevünk valamilyen formáját. A magyar számos Kaukázus környéki földrajzi névben is felbukkan, ezek keletkezési ideje azonban – az előbbiekhöz hasonlóan – nem ismert.

Sudár Balázs

A MAGYAROK VÁNDORLÁSA

történészszemmel

A „Honnan jöttünk?” kérdése mindenkit érdekel. A magyarok vándorlásának kutatása nem csupán egyszer történelmi probléma: jóval több annál, a kezdetek, az eredet kutatása szimbolikus is. Különböző tudományok a maguk területén messzebbre látnak, a történész saját eszközeivel azonban csupán a honfoglalást megelőző évtizedekről festhet képet, s azt is csak töredékesen.

HONNAN ÉS MIÉRT?

A történelmi források egyértelműen állítják, hogy a magyarok kelet felől érkeztek. Az etelközi szállásterület, amelynek leghangsúlyosabb része a Dnyeper mentén volt, ma már mind a régészeti leletek, mind az írott források alapján jól körvonalazható, ám az korántsem egyértelmű, hogy elődeink mekkora területet tartottak uralmuk alatt (azaz a szállásterület és a hatalmi övezet egyáltalán nem azonos). Etelközbe a magyar krónikáshagyomány szerint a Meotisz vidékéről, illetve Szkítiából érkeztek, ez azonban nem sokkal többet jelent, mint hogy keletről, s erre utalnak a kazár kapcsolatok és a besenyőkkel való konfliktusok is. A magyar hagyományok csodaszarvas-történetei szintén keleti kapcsolatokat mutatnak. Köztudott, hogy a szarvas a sztyeppei népek körében ősidők óta különös tiszteletnek örvend, az azonban kevésbé ismert, hogy a török népek kifejezetten „spirituális vezetőként” tekintenek rá, aki a felsőbb hatalmak szándéka szerint mutat utat személyeknek vagy akár népeknek.

A vándorlások okaként forrásaink két homlokegyenest különböző magyarázattal állnak elő: a keresztény szer-

zők a besenyő nyomás előli menekülést emelik ki, míg a magyar hagyományok a túlnépesedésről, az ember- és állatállomány felszaporodásáról beszélnek, melynek következtében a korábbi szállásterület már nem tudta eltartani a közösséget. Így tehát létezik egy pozitív és egy negatív olvasata is a vándorlásnak. A nomádok önszántukból nem szívesen hagyják el szállásaikat, ők ugyanúgy kötődnek földjeikhez, mint a növénytermesztő társadalmak, csak éppen jóval nagyobb területet használnak, és azon belül vándorolnak. Az elinduláshoz nyomós ok kellett, s a sztyeppei népek történetében éppen a fenti kettő a leggyakoribb: a túlnépesedés vagy az ellenséges támadás. A magyarok esetében a vándorút különböző szakaszaiban akár különböző indokok is szerepet játszhattak.

SZÉTSZAKADT KÖZÖSSÉG

Minden írott forrás valamilyen módon megőrizte annak az emléket, hogy a nyugatra vándorlók a hajdani közösségnek csak egy részét képezték. Konstantin császár a Perzsia vidékére költöző, szavartoi aszphaloinak nevezett csoportról tud, amellyel a Kárpát-medenceiek még sokáig tartották a kap-

csolatot. Talán őket keresték a mára elveszett krónikák nyomán útnak induló domonkos szerzetesek is a 13. században, hogy azután egy másik, volgai közösséget találjanak meg. Talán a szétszakadás emlékét őrzi a magyar krónikáshagyomány Szkítia három részének – Dentiának, Bascartiának és Magoriának – említésével.

A hajdani – nem tudjuk, milyen fokon szerveződött – magyarság tehát legalább három részre szakadt, és korántsem biztos, hogy ezek közül „Árpád népe” volt a legnagyobb lélekszámú. Az uráliak sokáig kitartottak, és cseppet sem lehettek kevesen, ha még a támadó mongoloknak is főfájást tudtak okozni. A mongol kor nagy átrendeződése azonban teljesen szétzilálta soraikat: sokan egészen biztosan Kelet-Európába kerültek, más töredékek a közép-ázsiai népalakulások részesei lettek, s nem lehetetlen, hogy a Kaukázusba is jutott belőlük. Ezen események hatására elveszítették anyanyelvüket, egykori létükre helynevek és esetleg a Volga-vidék egy különös népzenei csoportja emlékeztet. Sajnálatos módon az egykori közösség utóéletének kutatása jobbra kikerült a kutatói figyelem középpontjából.

A MAGYAROK 10. SZÁZADI EMLÍTÉSEI

„A bolgárok, akik nem tudtak átkelni, az ungrokhoz folyamodtak, hírül adván nekik a makedónok dolgát. [...] Azonmód hunok jelentek meg végtelen tömegben. Azok pedig [azaz a görögök] látván őket, könynyezve kiáltottak fel így szólva: „Szent Andronikosz istene segíts nekünk”, és csatarendbe álltak, hogy megütközzenek. A türkök pedig azt mondták nekik: „Adjátok nekünk mindazt, amitek van, és menjetek, ahová akartok.” Ezek azonban nem fogadták ezt el, hanem három napon át csatarendben álltak, és a negyedik napon kezdtek hajóikra szállni. Lát-

ván ezt a türkök, az ötödik órától egészen estig tartó harcba bocsátkoztak velük. És megfutamodott a pogány nép, a makedónok üldözték őket. A következő napon, amikor [a görögök] vissza akartak vonulni, ismét hunok jelentek meg, hogy szembeszálljanak velük. Felkerekedvén egy fiatalabb makedón, név szerint a Gomoszti nemzetségből való Leó, aki azután testőrparancsnok lett, és más neves makedónok, megfutamították és elűzték őket...”

(György barát krónikájának folytatása a makedónok hazatelepüléséről)

„Állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat. [...] Meg-megrohanják a szlávokat (és oroszokat), és addig mennek a parton, amíg a bizánciak országának egy kikötőjéhez nem érnek, amelynek Kercs a neve. Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen. Amikor a magyarok Kercsbe érnek, az eléjük menő bizánciakkal vásárt tartanak. Azok [a magyarok] eladják nekik a rabszolgákat, és vesznek bizánci brokátot, gyapjuszőnyegetek és más bizánci árukat.”

(Ibn Ruszta arab földrajzi író az etelközi magyarokról)

AZ IDŐREND

A vándorlás időrendjéről sem tudunk túlságosan sokat. A magyar krónikák gyors, már-már viharos előretörésről számolnak be, egy rövidebb kijeji „megálló” közbeiktatásával. Hasonló képet festenek a bizánci történetírók, és ebbe az irányba mutatnak az újabb régészeti leletek is. Ez utóbbiak arra utalnak, hogy a magyarok a 9. század középső harmadában keltek át a Volgán és költöztek be Etelközbe. Ezzel egybevág az a tény, hogy a történeti források korábban egyáltalán nem említik a magyarokat (legalábbis számunkra azonosítható néven).

A magyarok első említése talán György barát 9. századi krónikájának 10. századi kiegészítésében olvasható. A történet szerint Krum bolgár kán 813-ban egy Bizánc ellen vezetett hadjárat zárásaképpen tízezer görög férfit telepített a Dunától északra családostul. Teóphilosz császár uralkodásának idején (829–842) Makedónia katonai kormányzója – 836–838 táján – megpróbálta visszatelepíteni őket, a bolgárok azonban megtámadták, és segítségül hívtak egy hol ungrinak, hol turknak, hol pedig hunnak nevezett pogány népet: ők lehettek a magyarok. A hadművelet sikertelenül végződött, a turkokat visszaverték, a makedónok pedig visszatértek hazájukba. Hogy az eseményekre hol került sor, nem tudjuk, de mindenképpen az Al-Duna vidékéről van szó. A turkok gyors megjelenése valószínűleg közeli lakóhelyükre utal.

Éppen ekkoriban, 839-ben rusz követek jelentek meg Jámbor Lajos frank császár ingelheimi birodalmi gyűlésén. Engedélyt kértek az uralkodótól, hogy frank területeken keresztül térhesse nek haza, mert tartanak a szokásos, Bizánctól észak felé vezető útvonalukat elálló „barbár és különös vadságú, rettenetes” népektől.

E két – első pillantásra egybevágó – információ bizonyíthatná, hogy elődeink ekkor már az Etelközben éltek. Sajnos még ez sem bizonyos: a Baszileosz császár ifjúkoráról szóló elbeszélés egy krónika eseménytörténetébe szőtt visszatekintés, ezért sok bizonytalanság terheli. A rusz követek pedig meszsi északi központjaik felé, talán Novgorodba tartottak, a hosszú úton számos őket veszélyeztető néppel találkozhattak.

Néhány évvel később, 860 körül a görög származású Cirill – eredeti nevén Konstantin – ellátogatott a kazár udvarba. Hazatérőben a Krím-félsziget tájékán találkozott a magyarokkal. „... megtámadták őt a magyarok, farkasok módjára üvöltve, meg akarták őt ölni. Ő azonban nem ijedt meg, [...], csak egy Kyrie eleisont mondott, mert már befejezte imáját. Ők pedig látván őt, isteni rendelés folytán megszelídültek, és kezdtek előtte hajlongani. És meghallgatván a Mester szavait, elengedték őt az egész kíséretével.” A kazárok éppen ekkoriban egy bizánci erődöt ostromoltak a Krím-félszigeten, talán az ő szövegségükben jártak ott a magyarok is. 862-ben pedig elődeink már a Keleti Frank Birodalomban harcoltak, melynek ügyeibe ettől kezdve többször be-

avatkoztak, ekkorra tehát már mindenképpen Etelköz lakói voltak.

A KAZÁRKÉRDÉS

A korai magyar történelem megkerülhetetlen kérdése a Kazár Kaganátussal fennálló kapcsolat. A kutatók hosszú ideig azt feltételezték, hogy elődeink több száz évig éltek a kaganátus keretein belül, aminek elsősorban nyelvészeti indokai voltak. A történeti forrásokban azonban ennek nem sok nyoma maradt: a magyar hagyományok nem számolnak be ilyesmiről, és az arab földrajzírók a magyarok és a kazárok ellenségeskedéséről emlékeznek meg. Egyedül Bīborbanszületett Konstantin írt a magyar történelem ezen vonulatáról: egyfelől azt jegyezte fel, hogy a magyarok három évig együtt harcoltak a kazárokkal, másrészt kiemelte a kazár szerepet a magyar állam létrejöttében. Ez utóbbi adataira számos történeti elképzelés épült, például a magyar nagyfejedelem kende címének kazár eredete, a magyarok alávetttsége kazároknak vagy a kazár ihletésű szakrális kettős fejedelemség elmélete. Mindezek azonban kevésbé igazolhatóak.

Jóllehet tény, hogy a kelet-európai sztyeppe 9. századi nagyhatalma – sőt egyetlen valamirevaló állama – éppen a Kazár Kaganátus volt, ekkori történetéről, hatalmi zónájáról, erejéről nagyon keveset tudunk. Ismereteink elsősorban a 10. századból valók, adigra azonban éppen a magyarok távozása, a besenyők megjelenése, a Rusz és a volgai Bulgária megerősödése alaposan átrendezhette a térség

politikai térképét. Az a tény, hogy a kazároktól elszakadó kabarok éppen a magyaroktól vártak védelmet, vagy hogy Levedi visszautasította a kagán ajánlatát, arra vall, hogy a viszony legalábbis nem volt egyenlőtlen. A Bíborbanszületett Konstantin által említett háromévi együtt harcolás éppenséggel fedhette azt az időszakot is, amíg a magyarok kelet felől érkezve eljutottak etelközi szállásaikra, akár Kazárián belül, akár azt északról megkerülve vonultak. Az etelközi időszak második felét viszont valószínűleg az ellenséges viszony jellemezte.

ÚJ ÁLLAM SZÜLETIK

Az etelközi tartózkodás talán legfontosabb eseménye a fejedelmválasztás. Nem tudható, hogy ez pontosan mikor történt, de valószínűleg nem sokkal előzte meg a honfoglalást. Érdekes kérdés, hogy miért is került sor erre a cseppet sem jelentéktelen változásra. Hiszen a hét, addig névleg mindenképpen egyenrangú, szövetségben álló vezető fejedelmet választott maga fölé, ezzel részben lemondva az önálló cselekvés jogáról. (Másképpen fogalmazva: a mellérendeltség alárendeltséggé alakult.) A kérdésre csak a magyar krónikák adnak valamiféle választ, ezek szerint a Kárpát-medencébe való beköltözés megkönnyítésére volt szükség egy főnökre.

Ennél azért többről lehetett szó, hiszen talán további méltóságokat is kijelöltek, legalábbis a 10. században már létezett a gyula és a karcha tiszte, akikről azt jegyzik meg Bizáncban, hogy bírói funkcióik vannak. Szépen összevág ez a türk feliratokon vázolt államképpel: az államnak van uralkodója és törvénye. A fejedelmválasztás már csak azért is különös, mert ekkoriban

a környéken nem hemzsegetek a szervezett államok, Bizánc és Kazárián kívül nem is tudunk másról, így egyáltalán nem magától értetődő, hogy a magyarok éppen akkor léptek át a szerveződés egy magasabb fokára. Nem is beszélve arról, hogy az állam működtetése speciális szaktudást is igényel: Álmos és családja vajon hogyan került ennek birtokába?

A kérdésre többféle megoldás is elképzelhető. Bíborbanszületett Konstantin némiképp ellentmondásos leírására alapozva többen kazár hatásra, egyenesen kazár bábállamra gondoltak. Ha így történt volna, akkor a kazárok alaposan elszámolták magukat. Elképzelhetőek azonban más lehetőségek is: a magyar államalapítás végbemehetett éppen a kazárok ellenében is. A magyar krónikák azon állítása, hogy Álmos régi királyi családból származik, sok min-

Helbing Ferenc: Emese álma

Anonymus *Gesta Ungarorum*a szerint Álmos fejedelem anyját Emesunak hívták, aki Eunedubelianus vezér leánya volt: e történet nyomán terjedt el az Emese név. Az Árpád-korban sokan viseltek hasonló nevet (Emes, Emus, Emse), ők azonban férfiak voltak, így legalábbis gyanús az Anonymus közölté névalak. A krónikakompozíció szerint nem is így hívták a leányt, hanem Eunodbilianak.

dent megmagyarázna, és a sztyeppei történelem ismeretében nem nélkülözi a realitást sem. Akárhogyan történt is: az az állam, amely Etelközben létrejött, komoly aktivitást mutatott, sikeresen átvészelt a Kárpát-medencébe való beköltözés minden nehézségét, s bő száz évvel később továbbadta a stafétát a keresztény királyságnak. ♦

VII. (BÍBORBANSZÜLETETT) KONSTANTIN A KAZÁR-MAGYAR VISZONYRÓL

„Kazária fejedelme, a kagán, vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetségének nagy fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket. [...] Kevés idő múltával az a kagán, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit. Levedi tehát megérkezvén Kazária kagánjához, tudakolta, hogy mi okból hívatá őt magához. A kagán azt mondta neki, hogy: „Azért hívatunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy, és a türkök közt az első, nemzedet fejedelmévé emeljünk, és engedelmessédj a mi szavunk-

nak és parancsunknak.” Ő pedig válaszolva a kagánnak azt mondta, hogy: „Nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, mint-hogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább fejedelem, aki rendelkezésekre áll.” Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélést ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem.”

(A birodalom kormányzásáról, 10. század közepe)

Tóth Sándor László

A HONFOGLALÁS

ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE
BIRTOKBA VÉTELE

Munkácsy Mihály: Honfoglalás

A honfoglalás ténye megkérdőjelezhetetlen, ám lefolyásának szinte minden eleme bizonytalan. Mennyi ideig tartott a beköltözés? Hosszabb folyamat vagy egyszeri nekirugaszkodás eredménye? Miért indultak meg elődeink? Szabad akaratukból vagy ellenséges támadás hatására? Mennyien lehettek, sokan vagy kevesen? És mennyien lehettek a Kárpát-medence lakóihoz képest?

A magyar történelem origója és alfája a hagyományosan 895–896-ra tett Kárpát-medencei beköltözés, Árpád népének honfoglalása. A *Képes krónika* szerzőjének mitikus elbeszélése szerint a Havasokon átkelő magyarok olyan tartományba értek, „*ahol megszámlálhatatlan sást láttak, és ott a sasok miatt nem maradhattak, mert azok a fákról legyek módjára szálltak alá, és elfogyasztva megsemmisítették nyájaikat és lovaikat. Azt akarta ugyanis Isten, hogy gyorsabban érkezzenek meg Magyarországra.*” A keresztény krónikás szemében a „sasok támadása” az isteni gondviselés jele volt, amely a pogány magyarok hazára találását, kereszténnyé válását segítette.

Mai történelemszemléletünk szerint az esemény jelentőségét az adja meg, hogy az Árpád nagyfejedelem vezette magyar törzsszövetségnek az európai keresztény államokkal való konfrontációja után száz évvel Árpád ükunokája, a megkoronázott Vajk/Szent István irányításával a magyarok keresztény államot hoztak létre, és beilleszkedtek a keresztény Európába. A 19. századi történetírás hagyományait követve az új haza katonai birtokba vételét hangsúlyozó honfoglalás vált meggyökeresedett fogalommá a semlegesebb tartalmú honszerzés vagy a pozitívabb csengésű honalapítás szavakkal szemben. A megtelepedés vagy beköltözés terminusai ugyan használatosak, de kevésbé terjedtek el.

TUDATOS VAGY KÉNYSZERŰ HONFOGLALÁS?

A honfoglalás majdnem minden kérdése – okai, lefolyása, kronológiája stb. – vitatott a történetírásban. Régi dilemma, hogy vajon a magyarok külső kényszerítő erő nélkül, saját kezdeményezésükre szállták-e meg a Kárpát-medencét, vagy pedig ellenséges támadás bírta rá őket etelközi hazájuk elhagyására. Törvényszerűnek tekinthetjük-e, hogy a „sztyeppei országúton”, a Don és az Al-Duna közt lakó etelközi magyaroknak be kellett sodródniuk a Kárpát-medencébe, akár csak korábban a hunoknak és az avaroknak?

A honfoglalást több tényező is kiválthatta. A magyarság geopolitikai helyzetéből következett, hogy etelközi hazájukban kelet felől nehezedett rájuk nyomás a kazárok és a besenyők részéről. Kazária laza politikai fennhatóságot gyakorolt a magyar törzsszövetség felett vezetői révén: Levedi kazár feleséget, Árpád fejedelmi címet kapott. A kazár fennhatósági törekvéseknél nagyobb veszélyt jelentettek a magyarok szempontjából a tőlük keletre, a Volga és az Urál folyók között lakó nomád besenyők. A magyarok csak nyugati irányba térhettek ki egy kelet felől jövő támadás elől. Etelköztől északra a Kijevet megszálló ruszok (oroszok) a 880-as években a magyarok vetélytársaivá kezdtek válni a tér-

ségben. Délnyugat felé, az Al-Dunától délre a Bizánci Birodalommal vetelkedő erős bolgár állam állta útjukat. Egyedüli lehetőségként a Kárpát-medencébe való beköltözés maradt.

Második tényezőként említhetjük, hogy a magyar honfoglalást segítette a Kárpát-medence politikai széttagoaltsága. Az Avar Kaganátus 8. század végi bukása után, a 9. század második felében a keleti frankok, a morvák és a bolgárok osztoztak a területen, amely általaik perifériáját jelentette. A keleti frankok Pannóniát, a Dunántúlt birtokolták. A morvák a Dunától északra lévő területen laktak, de a Dunától keletre fekvő területet is uralmuk alá vehették. A bolgárok ellenőrzése alatt lehetett Erdély és az Alföld déli része. A magyar törzsszövetség vezetői ismerhették a térség politikai helyzetét, hiszen többször is vezettek errefelé portyákat (862, 881, 892, 894).

A történeti kutatás a honfoglalás okai között említette a Kárpát-medence stratégiai előnyeit. A Kárpátok több védelmet adtak, mint a tágas Etelköz folyói. A stratégiai előnyök felismerése lehetséges, de korántsem bizonyítható motiváció. Újabban előtérbe kerültek a Kárpát-medence klimatikus és gazdasági előnyei. Saját korunk fő problémájának sajátos kivetüléseként egyre nagyobb szerepet tulajdonít a történeti kutatás az éghajlati változásoknak.

A kutatás klímaváltozást tételez fel a 8–12. század között, amelyet felme-

Bizánci hadihajó támadás közben. Miniatúra Jóannész Szkülitész krónikájának Madridban őrzött kéziratából. Szicília, 12. század. A félelmetes bizánci hajóhad elsősorban a tengereken manőverezett, de szükség esetén a folyókon is felhajózott. Így történt 894-ben is, amikor a magyarokat átszállították a Duna jobb partjára, hogy a bolgárokkal megütközhessenek. (balra)

legedési folyamatként jellemezhetünk. Kiszáradási periódust, aszályt feltételeztek, de a 9. század végén, 10. század elején csapadékosabb és hidegebb évtizedek következtek. Így nem egyértelmű, hogy mennyiben játszottak közre klimatológiai okok a honfoglalás folyamatában. A gazdasági előnyök között említhetjük, hogy a magyarok a Kárpát-medencét nomád életmódjuk folytatására alkalmasnak ítélték. A *Képes krónika* fehérlómondája szerint Árpád Szvatopluk fejedelemhez küldött követe vitt a vezéreknek egy palack Duna-vizet, egy tömlő perjefüvet és földet. Anonymus szerint Árpád Zalán vezértől kért két korsó Duna-vizet és egy zsáknyi füvet Alpár homokjából. Mindkét variánsban szerepel, hogy a magyarok vezé-

rei jönnek találták új hazájuk földjét, rétvét és vizét.

A korabeli források a magyarokat ért ellenséges támadás által kikényszerített honfoglalásról tanúskodnak. A kortárs Regino apát 908-ban befejezett krónikájában a 889-es évnél említette, hogy a magyarokat „*saját szállásaikból kiűzték a velük szomszédos népek, akiket besenyőknek hívnak, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket*”. VII. (Biborbanszületett) Konsztantinosz bizánci császár (944–959) a 10. század közepén összeállíttatott, *A birodalom kormányzása* című munkájában négy helyen emlékezett meg arról, hogy a magyarokat a besenyők kiűzték szállásaikról, kétszer pedig arról, hogy a magyarok a morváktól hódították el új hazájukat.

A 13–14. századi latin nyelvű magyar források tudatos honszerzésre utalnak. Az egyetlen korabeli külföldi szereplőt sem ismerő Anonymus két körülménnyel magyarázta azt, hogy a magyarok elhagyták az őshazát. Az egyik, hogy „*földjük olyanynira megtelt az ott született népek sokaságával, hogy az sem táplálni, sem befogadni nem tudta őket*”. A túlnépesedési magyarázat Reginótól átvett toposz Anonymusnál. A másik indok az, hogy Pannónia „*annak az Attila királynak a*

földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott”. Kézai Simon, IV. Kun László udvari papja krónikájában a hun–magyar rokonságot a két népre kiterjesztve Attila hunjainak bejöveteleit első honfoglalásként, a „*hunok vagy magyarok*” bejöveteleit visszatérésként értelmezte. A *Képes krónika* a hunok pannóniai beköltözését a magyarok első, a honfoglalást pedig második bejöveteleként tárgyalja. A kései magyar krónikáshagyomány a hun–magyar rokonság dinasztikus, illetve a két népre kiterjesztett elméletével indokolta a Kárpát-medence megszállását. A régi haza túlnépesedésének to-

Boldog Zoltán: Nomád lovasok harca.

A honfoglaló harcosokról általában az jut eszünkbe, hogy páncélos nyugat-európai ellenfelekkel szálltak szembe. Ez az elképzelés önmagában sem állja meg a helyét, hiszen ezen ellenfeleiknek is csak kisebb része viselt páncélt, arról azonban el szokás feledkezni, hogy elődeinknek gyakran hozzájuk hasonlóan felfegyverzett és közel azonos taktikával harcoló ellenfelekkel kellett szembenézniük. Így történhetett a honfoglalás előestéjén a bolgárok ellen vezetett hadjáratban is.

posztát is átvették a korábbi külföldi forrásokból.

A magyarok ismerhették a Kárpát-medence geopolitikai helyzetét, nomadizálásra alkalmas földjét, tervbe vehették a megszállását, a döntő lökést azonban a besenyők támadása adta meg számukra, amely miatt el kellett hagyniuk Etelközt. A külső kényszerítő körülmény miatt tudatos, előre megtervezett honfoglalásról nem beszélhetünk. A magyar fejedelmek, Árpád és Kurszán azonban nyilván előzetes információk alapján döntöttek a kialakult válságos helyzetben a Kárpát-medencei új hazába költözésről.

A HONFOGLALÁS KELETI HÁTTERE, A NÉPVÁNDORLÁSI HULLÁM

A 890-es években egy migrációs hullám, népvándorlás indult meg. Kiváltó oka Iszmail ibn Ahmed khoraszáni emír támadása volt 893 tavaszán egy türki nép, a karlukok ellen. Az emír diadalmas hadjáratáról több muszlim történetíró is beszámolt. Maszúdi utalt arra, hogy háborúk voltak az Aral-tó térségében az úzok, karlukok és kimek között, s több, egymással háborúzó nép elköltözött keletről. Maszúdi népszeveit a magyarokra és a besenyőkre vonatkozathatóak. A muszlim híradások alapján feltételezhetjük, hogy az Aral-tó térségében folyó harcok továbbterjedtek nyugati irányba.

A muszlim forrásokat kiegészíthetjük Konsztantinosz császár tudósításaival, aki szerint a kazárokkal szövetséges úzok (oguzok) a Volga és az Urál folyók között lakó besenyőkre támadtak, és elfoglalták földjüket. A besenyők kisebb része helyén maradván behódolt az úzoknak, a többiek a magyarokra támadtak, legyőzték őket, területüket elfoglalták, és ott letelepedtek. Konsztantinosz császár leírása szerint három nép szállásterületet váltott: az úzok a besenyők rovására, a besenyők a magyaroktól elhódítva Etelközt, a magyarok pedig a morvaktól foglaltak új hazát.

A muszlim források és Konsztantinosz híradásainak összekapcsolása alapján a történeti kutatásban felme-

rült a népvándorlás lehetősége. Ezt a történeti kutatásban újabban vitatták. Egyrészt irodalmi toposznak vélték, a görög filozófia mechanikus szemléletéből eredeztették, másrészt logikailag kérdőjelezték meg a keletről nyugatra tartó vándorlás valószínűségét. Maszúdi és Konsztantinosz egybehangzó híradásai alapján bizonyítható a besenyők és a magyarok háborúskodása, keletről való elköltözése és szállásváltása. Az úzok foglalása a Volga és az Urál közti besenyő szállásterületen bizonyítható.

Kérdés ugyanakkor, hogy Iszmail emír 893. évi támadása, az Aral-tó vidéki türki népek háborúskodása, az úzok és kazárok besenyők elleni, a besenyők magyarok elleni és a magyarok morvák elleni támadásai valóban egy összefüggő népvándorlási folyamat láncszemeit jelentik-e. A migrációs modell egy Aral-tó vidéki „epicentrumból” mint háborús térségből kiindulva a legmegfelelőbbnek tűnő magyarázatot adja a népvándorlásra és benne a besenyők támadására, a magyarok Kárpát-medencei megtelepedésére.

A honfoglalást kiváltó magyar–besenyő háborúról Regino és Konsztantinosz öt híradást őrzött meg. Regino szerint a magyarokat az őket létszámában és vitézségben felülmúló szomszédos besenyők kiűzték. A prümi apát nem tudott arról, hogy a besenyők

miért támadtak a magyarokra. A besenyők háborúban aratott győzelmét számbeli fölényükkel és katonai virtusukkal magyarázta.

Konsztantinosz a 37. fejezetben idézett híradása szerint az úzoktól és kazároktól vereséget szenvedő besenyők új szállásterületet keresve támadtak a magyarokra. A besenyő hírforrás szerint a besenyők háborúban bizonyultak erősebbnek a magyaroknál, és foglalták el a Don és az Al-Duna közti szállásaikat.

A magyarokról szóló 38. fejezetben kétszer is olvashatunk besenyő támadásról. Az első szerint a kangar besenyők vereséget szenvedtek a kazároktól, a magyarokra támadtak, háborúban legyőzték őket, és szállásterületekre telepedtek. A magyarok két részre szakadtak, az egyik rész Levedi vezetésével Etelközbe, a másik keletre, „Perzsia vidékére” vonult. E tudósítás kapcsán felvetették, hogy volt korábban egy ún. első besenyő támadás, amely a magyarok Etelközbe költözéséhez kapcsolódott. Lehetséges azonban, hogy csak két hírforrás mozaik-szerű összeillesztése eredményezett logikai ellentmondást.

A 38. fejezet másik tudósítása szerint a besenyők megtámadták a magyarokat, és Árpád fejedelemmel együtt elűzték őket. A magyarok Nagy- (Régi-) Moráviát foglalták el. A negyedik leírás

Így képzeltek el a magyarok bejövetelét a 14. század közepén (Képes krónika)

a 40. fejezetben szerepel. Eszerint a VI. (Bölcs) Leó bizánci császárral (886–912) szövetkező magyarok Simeon bolgár uralkodó (893–927) ellen harcoltak. Simeon összefogott a besenyőkkel a magyarok megtámadására. Amikor ez utóbbiak hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal a magyarok ellen támadtak, családjaikat teljesen megsemmisítették, a földjük őrzésére hátrahagyottakat pedig kiűzték. A hadjáratról visszatérők feldúlt szállásterületüket elhagyták, és letelepedtek új hazájukban, Nagy-Moráviában.

A besenyő háborúkról szóló források ugyan mutatnak eltéréseket, de aligha kérdőjelezhetjük meg, hogy a

magyarokat besenyő támadás érte 893 után, 894–895 táján. A népvándorlási hullám során az úzoktól vereséget szenvedő besenyők szállásterületük elvesztése után előbb Kazáriára támadtak, majd bolgár szövetségben feldúlták Etelközt, előkészítve későbbi letelepedésüket. Egy vagy több csatában győzhették le a szállásterületüket védelmező magyarokat, akik ekkor tapasztalhatták meg, hogy a besenyők túlerőben vannak és vitézebbek náluk. A súlyos vereség hatására utasították vissza oly indulatosan Bölcs Leó követét, Gábrielt, aki a 10. század első évtizedében kereste fel őket új hazájukban. Bölcs Leó arra akarta rávenni a

„Párducos Árpád” ábrázolása (1664).

A 17. században megélenkült az érdeklődés a magyar múlt ábrázolása iránt. A honfoglaló vezérekről készült legnagyobb hatású képek a Nádasdy Ferenc által Nürnbergben 1664-ben kiadatott, Magyarország hatalmas és dicső királyainak emlékeztető koporsóépülete (*Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et primorum militantis Hungariae Ducum*) című metszetsorozatban találhatók, ám jóval korábbi keltezésűek, 1619 és 1632 között alkották őket. Ezen ábrázolások azután egészen napjainkig erős hatást fejtenek ki a vizuális művészetek terén éppen úgy, mint az irodalomban.

magyar vezetőket, hogy foglalják vissza régi hazájukat a besenyőktől, ők azonban egyhangú felkiáltással vetették el a bizánci császár ajánlatát: „*Mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók.*”

A besenyő támadás idején az etelközi szállásterületen tartózkodott Árpád fejedelem is. Mivel a magyar haderő egy része hadjáraton volt – 894 nyarán és kora őszén Pannóniában kalandozott –, az etelközi vész a hátrahagyott családokat és a szállásterület őrzésére maradt erőket tizedelte meg. Az etelközi vész megítélését illetően két végleletet kell elkerülnünk. Az egyik a besenyő támadás tagadása vagy elbagatellizálása, mivel egyébként a magyarok aligha hagyták volna el szállásterületüket. A másik a veszteségek nagyságának felnagyítása: a bizánci császár „végpusztulást” és a magyarok családjainak megsemmisítését említi, ám a korra jellemző túlzásokat kétkedéssel kell fogadnunk. Mindennek ellenére súlyos csapás érhetne a magyar és kabar törzseket, ami a csatákban vereséget szenvedő védelmi erőre és a magyar családokra is vonatkozott, s az állatállomány is veszteséget szenvedhetett. Az etelközi vereség vezetett a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásához.

A HONFOGLALÁS NYUGATI HÁTTERE

A honfoglalás nyugati szálát a 890-es évek Kárpát-medencei, illetőleg balkáni eseményei jelentik, a magyarok ugyanis bekapcsolódtak a keleti frank-morva, illetőleg a bizánci-bolgár konfliktusba: 892-ben Arnulf keleti frank király (887–899) és Svatopluk morva

fejedelem (870–894) viszályába avatkoztak be. A morva uralkodó 891-ben megtagadta a hűbéri esküt, ezért Arnulf büntető hadjáratot indított ellene, s csapatai 892 júliusában benyomultak Moráviába. A magyarok szövetségesként csatlakoztak Arnulffhoz, és négy hétig együtt pusztították Moráviát.

A magyarok ekkor még csak keresztülvonultak a Dunától keletre lévő területen. Két évvel később, 894-ben újból megjelentek a Kárpát-medencében, ekkor a frank hűbéres tartományban, Pannóniában portyáztak. A *Fuldai évkönyv* tudósítása szerint a férfiakat és az idős nőket megölték, a fiatal nőket foglyokként elhurcolták. A magyar csapatok Svatopluk morva fejedelem szövetségeseként dúlhattak 894 nyarán és kora őszén Pannóniát. A pusztító magyar kalandozás és Svatopluk fejedelem halála a béke felé terelte a feleket, amelyet 894 őszén kötöttek meg.

A magyarok részt vettek a Balkánon folyó bizánci-bolgár háborúskodásban is. Simeon nem tűrte a bolgár kereskedőket ért hátrányos megkülönböztetést, ezért háborút indított Bölcs Leó bizánci császár ellen, és legyőzte az ellene küldött testőr csapatokat. Bölcs Leó szorult helyzetében békét kért és ellenlépéseket tett: délen sereg vonult Makedóniába, északra, az Al-Dunára pedig flottát küldött a bizánci császár. Bölcs Leó követe megállapodást kötött Bulgária megtámadásáról a magyarok két fejedelmével, Árpáddal és Kurszánnal is. A bizánci flotta átszállította az Al-Dunán a magyar csapatokat, amelyek gyorsan törtek előre a bolgár fővárosig, Preszlavig. Sikereik hatására Simeon visszafordult Makedóniából, és ellenük vonult. A magyarok azonban több győzelmet arattak a bolgár uralkodó felett, aki az Al-Duna melletti Disztra (Szilisztra) várába menekült.

Simeon békét kért Leó császártól, és a fegyverszünet alatt bosszúhadjáratot szervezett. Ezt megkönnyítette, hogy a magyar csapatok foglyaik bizánci kiváltása után visszatértek etelközi szállásterületeikre. Bölcs Leó visszavonta makedóniai csapatait és az Al-Dunánál lévő hajóhadat. Erre Simeon felbérelte a magyarok hátában a besenyőket, és maga is hadjáratot indított ellenük. A besenyők kelet felől, a bolgárok pedig délnyugat felől támadták meg az etelközi szállásokat, amelyeket feldúltak.

A kétfrontos háborúban a magyar vereség elkerülhetetlen volt, ráadásul a magyar haderő zöme még vissza sem tért a pannóniai kalandozásból. A *Fuldai évkönyv* szerint Simeon véres, döntő csatát vívott a magyarokkal. Az évkönyv erős túlzással húszezer főre tette a győztes bolgárok veszteségét. Valószínű, hogy e bosszúhadjárat az Etelköz délnyugati felében lakó törzsek szállásainak feldúlását és a szállásokat őrző csapatok megfutamítását jelentette. A bolgároktól és főként a besenyőktől elszenvedett vereségek miatt 894–895-ben a magyarok elhagyták feldúlt etelközi szálláshelyeiket, és a Kárpát-medencébe költöztek.

A HONFOGLALÁS SZAKASZAI

A magyar honfoglalás paradoxona, hogy míg az előzményeket és a nemzetközi hátteret jól ismerjük, a magyarok beköltözésének eseményeiről keveset tudunk. Anonymus szerint észak felől, a *Képes krónika* szerint Erdély irányából hatoltak be a magyarok új hazájukba. Jóllehet Etelköz fekvéséből inkább az erdélyi hágók és szorosok (Radnai, Borgói, Ojtozi) igénybevétele következne, valószínű, hogy az északi hágókat (Vereckei, Uzsoki, Tatár) is használták.

A honfoglalás első szakaszát a Kárpát-medence Dunától keletre eső, morva fennhatóságú területeinek megszállása jelentette 894–896 között. Konzstantinosz császár szerint a magyarok a morvákat elűzték, Nagy- (Régi-)Moráviát elfoglalták, és ott letelepedtek. A *Szent Naum-legendában* a morva föld pusztítása szerepel. Az orosz őskrónika a frankok (volohok) elűzéséről és a szlovének (morvák) alávetéséről tett említést. A magyar hagyományban is nyomot hagyott a morvák elleni harc: a *Képes krónika* szerint a magyarok előbb Erdélyt szállták meg, majd benyomulva Pannóniába, a Duna mellett legyőzték Svatoplukot, aki a folyóba veszett. Kézai Svatopluk vereségének színhelyét a Rákos folyó melletti Bánhidához közeli romvárosához tette.

A krónikáshagyomány a morva Svatoplukot tekintette az egyetlen ellenfélnek, akivel előbb szerződést (fehérlómonda) kötöttek, majd csatában vették el országát. A kései tudósítás annyiban helytálló, hogy a magyarok harcoltak ugyan 892-ben Svatopluk ellen, viszont a morva fejedelem 894-ben meg-

halt, így aligha győzhették le a magyarok a honfoglalás során. Anonymus szerint 903 és 907 között elődeink Árpád irányításával, hadműveletek sokaságával foglalták el az országot Ménmarótól, Salántól, Galádtól, Gyalutól és másoktól. Anonymus az ellenálló vezéreket nemzeti hagyományokból, helynevekből és névmagyarázó ötletekből alkotta meg, a valósághoz kevés közük lehet.

A *Fuldai évkönyv* szerint Arnulf távollétében Pannónia védelmét Mocsárvárral (Mosapurch) együtt a Dráva és a Száva közti terület hercegére, Brazlavra bízta. Az Itáliában magát császárrá koronáztató Arnulf óvintézkedése a Pannóniát 894-ben feldúló magyarok ellen szólt, akik már birtokba vehették a Kárpát-medence keleti felét. A magyarok 896–898 között aktivitást nem tanúsítottak, a Kárpát-medencei területen való berendezkedés köthette le őket. A helyzet 898-ban változott, amikor Moráviában Svatopluk két fia, II. Mojmir fejedelem és II. Svatopluk között konfliktus robbant ki. Arnulf császár II. Svatoplukot támogatta, 898-ban és 899-ben sereget küldött támogatására. A magyarok ugyanakkor felkérést kaptak Arnulftól arra, hogy Itáliába menjenek ellenfele, Berengár király ellen. Arnulf császár pogány módon, kettévágott kutyára vagy farkasra tett esküvel szerződött a magyarokkal, pénzt és ajándékokat adott nekik.

A magyarok 899-ben feldúlták Észak-Itáliát, Berengárt pedig cselvetséssel győzték le a Brenta folyónál 899. szeptember 24-én: úgy tettek, mintha foglyaik, zsákmányuk árán is békét akarnának kötni. Ezután átkeltek a Brentán, bekerítették az elbizakodott Berengár táborát, és megsemmisítő vereséget mértek rá. A magyarok 900 tavaszán hagyták el Itáliát, megbízójuk, Arnulf császár halála (899. december) után. Mivel szerződésük lejárt, Arnulf utódához, a kiskorú Gyermekek Lajoshoz (900–911) követeket küldtek, de valójában nem új szerződést akartak kötni, hanem tervezett támadásukat készítették elő.

A 900 nyarán indult hadjárat során az Enns folyón túli bajor területeket dúlták: az egyik csapatot ugyan 900 novemberében Liutpold határőrgróf legyőzte, a másik sereg azonban zsákmányával együtt visszatért Pannóniába. A *Fuldai évkönyv* tudósítása alapján egyértelmű, hogy a keleti frank uralom alatt lévő Pannóniát 900-ban már megszállták a magyarok. Ezért 900-ra te-

hetjük a honfoglalás második szakaszát, így a Kárpát-medence nagyobb része magyar fennhatóság alá került.

A KÁRPÁT-MEDENCEI MEGTELEPEDÉS

A következő években a magyarok Kárpát-medencei új hazájuk biztosítására törekedtek. Fő ellenfeleik a keleti frankok és a bajorok voltak. Két évvel Pannónia megszállása után, 902-ben a magyarok és a frankok már Moráviában harcoltak egymással: a két fél osztozott a Morva Fejedelemség területén. A küzdelem során nem kímélték egymást az ellenfelek. Ennek példája, hogy 904-ben a béketárgyalások alkalmával rendezett lakomán a bajorok lemeszárolták Kurszán fejedelmet és kíséretét. A bajor–magyar határharcok kiemelkedő eseménye 907-ben történt, amikor Gyermek Lajos névleges vezetésével nagy hadjáratot indítottak Pannónia visszaszerzésére.

A döntő csatára 907. július 4-én került sor egy Brezalauspurc (Braslaves-

purc) nevű helynél. A magyarok hatalmas diadalt arattak, a bajorok komoly veszteségeket szenvedtek: elesett Liutpold határőrgróf és Theotmár érsek is. A csata pontos helyszíne és lefolyása vitatott. Valószínű, hogy a későbbi Pozsony (Pressburg) volt az összecsapás helyszíne, de felmerült Zalavár (Mosapurc) is, amelyet 896-ban bíztak Brazlavra.

A 16. századi humanista történétíró, Aventinus rekonstrukciója szerint a magyarok cselvetéssel, részenként győzték le a bajor sereget. A brezalauspurci/pozsonyi csata jelentette a magyar honfoglalás folyamatának lezárulását, a magyar törzsszövetség visszaverte a keleti frank támadást, és véglegesen hazát szerzett magának a Kárpát-medencében.

A nomád magyar törzsszövetség törzsenként és nemzetségenként telepedett meg a folyók közelében. Konstantinosz császár a magyar szállásterületet a Dunától keletre lévő Temes, Tútisz, Maros, Körös és Tisza folyókkal írta le. Ibn Hajján mór krónikás szerint a magyarok szálláshelyei a Duna folyó mentén voltak. A krónikában és Anony-

Feszty Árpád: A bánhidai csata. A honfoglalás elhúzódó folyamatát a pozsonyi – pontosabban brezalauspurci – csata zárta le 907-ben, amikor a magyarok elhárították a kiverésükre indított utolsó komoly vállalkozást. Az ütközetről krónikáinkban e néven nem esik szó, emléke azonban talán mégis megőrződött a Szvatopluk elleni Duna-parti csata elbeszélésének keretében.

musnál szereplő vezérek (hét vezér) esetleges szállásaira utaló helynevek alapján számos elméletet állítottak fel a megtelepedéssel kapcsolatban. Mivel azonban a kései és kétes hitelű vezérlisták egymástól is eltérnek, kevés az esély a pontos rekonstrukcióra. Valószínűleg Árpád fejedelmi törzse a Duna–Tisza köze északi részén és az Észak-Dunántúlon foglalhatott helyet. A Balaton–Dráva közötti területen a karkhasz törzs (Bulcsú törzse), a Tiszántúl északi részén, majd Erdélyben a gyula törzse lakhatott. További törzsi szállásterületeket tételezhetünk fel a Dráva–Száva közén, a Dunától északra, a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl déli részén is. ♦

SZABADOS GYÖRGY

ÁLMOS ÉS ÁRPÁD

„Okos elméjében, s mind vitézségében az attyát követte igyekezetiben.” A hun és magyar vezérek verses históriája 1661-ben Árpádot méltatta e szavakkal, ám a neki tulajdonított erények egyúttal megidéztek apját, Álmost is. Csernátóni Miklós sorai mai is megállják helyüket, hiszen Árpád életműve Álmoséval együtt értelmezendő. Apa és fia

fémjelzi a magyarként nevezendő múlt kezdeteit. Kettejükre vezethető vissza az a tény, hogy a magyar etnikai tudatú emberek ma Közép-Európában élnek, többségük jelenleg is magyar állami keretek között. Ebből fakadóan róluk írni mindig időszerű, mert minden nemzedéknek joga, hogy új és régi kérdéseket tehessen fel identitásának alapjairól.

A magyarok bejövetele.
Részlet a Feszty-körképéből

Az Álmos és Árpád életét firtató kérdésekre elég szűkszavú választ adnak kútfőink. Amíg döntéseik láncolata – a magyarok politikai megszervezése és mai hazájukba vezetése – maradandó sikertörténeté áll össze, addig e döntéshozó nagyfejedelmek ritkán tűnnek elénk a maguk személyében. És amikor elénk tűnnek, akkor sem minden róluk szóló említés fordítható le korunk racionális nyelvezetére.

ÁLMOS ÉS A TURULMONDA

Az apa, Álmos a mitológia közegeiből indult el a történelem felé. Uralkodói nagyra hivatottságát a turulmonda őrzi. A 14. században szerkesztett, de Árpád-kori gesztákból is merítő krónikáink ezt így adják elő: „Ügyek fia Előd Eunodbilia lánytól Szkítiában/Magorban fiút nemzett, akit Álmosnak neveztek ama esemény miatt, mert anyjá-

nak, amikor az várandós volt, álmlában egy madár, mintegy ölyv formájú, hozzá jövén feltárta, hogy méhéből folyam indul, és nem az ő földjén fog sokasodni. Ez pedig azért volt, mert az ő ágyékából dicsőséges királyok származnak. És mivel a sompnium a mi nyelvünkön álom, és az ő eredete álomtól jövendöltetett, ennél fogva Álmosnak nevezték el, aki Előd, aki Ügyek, aki Ed, aki Csaba, aki Attila [fia volt]...”

Mindezt Anonymus kissé másként adja elő az 1200-as évek elején. Béla király Névtelen Jegyzője Ügyeket s nem Elődöt jelöli meg Álmos apjaként; anyjaként pedig egy Emesu nevű nőt említ, aki egy bizonyos Eunedubelianus vezér leánya volt. A köztudatban Anonymus előadása terjedt el, így az ő nyomán Álmos anyja Emese néven ismert. Ám ennek ellentmond az, hogy ilyesfajta neveket (Emes, Emus, Emse) csak férfiak viseltek az Árpád-korban. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy kései krónikák őrizték meg a

monda archaikus változatát. Itt Eunodbilia (Ünödbeli?) volt az álomlátó/révülő anya: ezt értette félre Anonymus, amikor a 'révülés' jelentésű émés szóból hozta létre Emesu nevét, majd a funkcióját vesztett Eunodbiliából megalkotta Eunedubelianus vezért, és megtette Emesu apjának.

Az Álmos jövőjét kinyilatkoztató látomásról a mondaváltozatok csak annyit árulnak el, hogy ölyv alakjában (forma asturis), vagyis ragadozó madár képében jelent meg. A „turul” nevet viszont egyedül Kézai Simon hagyta ránk, akinek 1285 körül írott gesztájából hiányzik maga a monda. A szót ugyanakkor háromszor is felvette írásművébe, méghozzá a mondáéhoz hasonló eredetjelölő szerepkörben. Először Attila hun király pajzsáról állítja, hogy egy madár látható rajta, amelyet magyarul turulnak hívnak, majd Árpádról és dédunokájáról, Gézáról jegyzi meg azt, hogy a Turul-nemzetségből származnak. Nem hihető

tehát, hogy Kézai éppen Álmos révén ne ismerte volna a turult. Az ellentmondás feloldható azzal, hogy Kézai műve csupán kivonatos másolatban maradt ránk. Ezért helyes mégis turulmondaként számon tartani Álmos mitikus eredettörténetét.

A SZTYEPPEÁLLAM LÉTREJÖTTE

Látszik, hogy a mítoszi hagyaték elemei rejtélyes úton-módon és formában bukkannak fel. A turultól való jövedülés például a krónikáinkban jól megfér az Attila-hagyománnyal. Mindenesetre Álmos pogány eredetmondája olyan erősen tartotta magát, hogy keresztény klerikusaink akkor is felvették historiáikba, amikor a tőle eredt dinasztia már a „szent királyok nemzetsége” lett. Igazat kell nekik adnunk, hiszen nem kisebb történelmi tettet vitt véghez Álmos, mint hogy a legmagasabb politikai egységbe, államba szervezte népét.

Talán meglepőnek tűnik mindez, hiszen a köztudat Álmos szépunokájához, Szent István királyhoz köti a magyar államalapítást. Márpedig ha az állam fogalmán az adott terület lakossága feletti, mástól független főhatalmat értjük, akkor a 9–10. századi Magyarország is megérdemli, hogy ekként tartsuk számon; mint ahogy a hazai és a külföldi tudomány jó okkal alkalmazza rá a „sztyeppebirodalom”, vagy a „sztyeppeállam” kifejezést.

A 9–10. századi magyar állami terminológia ismeretlen számunkra: emiatt a történész kénytelen utólag szak kifejezést gyártani. Szerencsére két független forrás segít ebben. A VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár által 950 körül szerkesztett kormányzati kézikönyv, amely az utókortól a *De Administrando Imperio* címet kapta, Árpádot egy ízben „*Turkia [Magyarország] nagyfejedeleme (megas Tourkias arkhon)*” méltósággal említi. Fél évszázaddal később Querfurti Brúnó egy Magyarországra indított levélről szól akképp, hogy azt Gézához, „*a magyarok nagyfejedeleméhez (ad Ungarorum seniorum magnum)*” intézték. Mivel Árpádot és dédunokáját, Gézát egyaránt „nagyfejedelem” jelentésű uralkodói titullussal il-

lette egy-egy külhoni szemlélő (előbbi görögül, utóbbi latinul), nem túlzás az általuk vezetett államot utólag Magyar Nagyfejedelemségnek neveznünk.

A magyar sztyeppeállam létrejöttéről szóló két mű az 1740-es évekre vált ismertté hazánkban. Ezek nemcsak mondanivalójukban, de keletkezési körülményeikben is eltérnek. Az egyik, Anonymus gesztája egyvégtében készült história, míg a másik, a *De Administrando Imperio* többszerzős diplomáciai-kormányzati ismerettár.

ANONYMUS TUDÓSÍTÁSA

Béla király Névtelen Jegyzője önálló belső fejlődésben láttatja a magyar egyeduralom kezdeteit. „*A magyarok bátor és hadi vállalkozásokban félelmetes népe a szkítáktól ered, amelyet a saját nyelvükön Dentümogyernek [Dentumoger] hívnak. Földjük olyannyira megtelt az ott született népek sokaságával, hogy az sem táplálni, sem befogadni nem tudta őket. Ezért a hét fejedelmi személy, akiket a mai napig hétmagyarnak [Hetumoger] hívnak, nem tűrve tovább a hely szűkét, tanácsot tartott, hogy szülőföldjüket elhagyva olyan területet foglaljanak el, amelyet benépesíthetnek, s ehhez a fegyveres harctól se riadnak vissza. Választásuk Pannónia földjére esett, amelyről az a hír járta, hogy annak az Attila királynak a földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott. Akkor a hét fejedelmi személy közös és végérvényes döntésre jutott, miszerint a megkezdett utat csak úgy tudják véghezvinni, ha fejedelmet és parancsolót választanak. [...]*”

Akkor egyhangúan így szóltak Álmos fejedelemhez: »*A mai naptól fogva téged választunk meg fejedelmünké és parancsolónkká. Ahová a sors elvezet téged, oda mi is követünk.*« Akkor az említett férfiúk megerősítették Álmos fejedelemnek tett esküjüket: *pogány módra vérüket egy edénybe csorgatták. Bár pogányok voltak, közösen tett hűségesküjüket halálukig megtartották a következők szerint. Az eskü első pontja úgy hangzott, hogy maguk és utódaik fejedelmé mindenkor Álmos nemzetségéből származzék. Az eskü második pontja úgy szólott, hogy a közös vállalkozások során szerzett javakból mindegyikük részesedhessen. Az eskü harmadik pontja szerint a fejedelmi személyek és fiaik a fejedelmi tanácsnak és az országos méltóságoknak*

mindig részesei maradjanak, hiszen Álmost szabad akaratukból választották meg uruknak. Az eskü negyedik pontja úgy szólott, hogy ha utódai közül bárki hűtlennek bizonyulna a fejedelmi személyhez, és ellentétet szítana a fejedelem és rokonai között, a vétkesnek éppúgy vére ontassék, miként ők is vérükkel erősítették meg Álmos fejedelemnek tett esküjüket. Az eskü ötödik pontja szerint ha valaki Álmos fejedelem és a többi fejedelmi személy közül megakarná szegni az eskü rendelkezéseit, sújtsa örök átok.”

Anonymus előadását kétségkívül a lovagkor szelleme hatja át, de a verszerződéssel megpecsételt szövetség az ókortól fogva ismert sztyeppei szokás. Hérodotosz a szkítákról jegyezte ezt fel: „*Esküt a következőképpen tesznek egymásnak a szkíták. Az eskütevők megszúrják magukat árral, vagy kis sebet vágnak a testükön törrel, és vérüket egy nagy agyagcsészében borral keverik. A csészébe ekkor kardot, nyilvesszőt, harci bárdot és lándzsát mártanak, majd a szerződést kötő felek elmondják az esküformát és megisszák a vért, amelybe néhány tekintélyes férfi is belekóstol.*”

A BIZÁNCI VÁLTOZAT

A *De Administrando Imperio* egy külső erőnek tulajdonítja a hatalom közponosítását. Kezdetben a magyarok egy hét „vajda” irányította szövetségi előállamban éltek, és sem saját, sem idegen fejedelmük nem volt. Közülük az „első vajda” volt Levedi, akinek egy előkelő kazár nővel kötött házassága gyermektelen maradt. A kazár kagán magához hívatta Levedit, hogy nemes származása és személyes kiválósága miatt népe fejedelmévé emelje, aki köteles engedelmeskedni a kagánnak. Levedi ezt a megtiszteltetést azzal hátrította el, hogy nincs elég ereje ehhez a méltósághoz, de maga helyett ajánlotta Álmos vajdát, akinek fia is volt, Árpád. „*Megtetszett a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz [magyarokhoz] küldte őket, és ezek megbeszéltek ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért, valamint vitézségéért, s rátermett volt erre a tisztségre. Így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tették. Ez*

előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig az ő nemzetségéből lesz Turkia [Magyarország] fejedelme.”

Csakhogy ez a történet nem állja ki a forráskritika próbáját, mert súlyos képtelenségek terhelik. A kagán ötlete kimerül abban, hogy létre kellene hozni egy bábállamot, de a cselekvő fél az alávetésre kijelölt nép, amelyik apa és fia közül a fiút ítéli tekintélyesebbnek (!), és választja első fejedelemmé. Ezt az állítást nemcsak az elemi logika, hanem több más forrás is cáfolja. A turlumondán és a vérszerződésen kívül egy 13. századi világhírnév és a 14. századi *Zágrábi krónika* egyértelműen Álmost jelöli meg az első magyar uralkodónak. Álmos utólagos „trónfosztásáról” csak találgatni lehet; a fejedelmválasztás e bizánci változatról legalább azt tudjuk, hogy történelempótló toposz. A *De Administrando Imperio* írói ugyanis itt a mű egyik korábbi fejezetéből vett államszervezési modellt hasznosították újra, amely szerint dalmáciai népek „siettek” bizánci alattvalókká válni, hogy cserébe saját előkelőik közül választhassanak báburalkodót.

Rádásul éppen ez a forrásunk adja hírül, hogy a kazároktól elpártolt kabarok a magyarokhoz csatlakoztak; egy 10. századi muszlim kútfő pedig arról tudósít, hogy a kazárok körülcsoportolták magukat a magyarok és más népek ellen. Könnyen belátható mind ebből, hogy a magyar államszervezéshez nem volt közük a kazároknak.

A régmúlt forrásait természetesen nem lehet általánosítva hitelesnek vagy tévesnek ítélni; az egyes állításokat egyenként kell mérlegelni. Ilyenformán noha Anonymus előadása összességében hihetőbb, mint a bizánci változat, egyes elemei kételyt, hiányérzetet keltenek. Mert bajosan hihető, hogy hét fejedelmi személy, aki addig sikeresen kormányzott egy vitéz és harcias népet, egy tervezett szállásváltás kedvéért vesse alá magát egyikük – örök időkre szánt – főhatalmának, méghozzá minden kényszer nélkül. Ismerve a sztyeppei államok erőteljes katonai jellegét, az tűnik életszerűbbnek, hogy Álmos nemzetsége fegyveres erővel szerezte meg az egyeduralmat.

HOL ÉS MIÉRT?

A *De Administrando Imperio* jóvoltából viszonylag pontos fogalmunk van arról, hol éltek a magyarok a honfoglalás előtt. Ami Anonymusnál Dentümgöyer, az Báborszületett Konstantin könyvében Etelköz (Etelkuzu) néven szerepel, ám bizánci kútfőnk tájleírást is ad. Etelköz – „folyóköz” – a Dnyeper, a Bug, a Dnyeszter, a Prut és a Szeret folyók vidékét, végső soron a Fekete- és az Azovi-tenger északi előterét jelenti, amelyet nyugat felől a Kárpátok hegykoszorúja határol.

A „hol” kérdése ily módon tisztázódott, de a „miért” még tartogat gondolkodnivalót. Honnan volt Álmosnak ereje a fejedelemség megszerzéséhez?

A nyers katonai kényszer csak ideig-óráig elég; azt nemzedéken keresztül sikeresen működtetni nem lehetséges uralkodói bölcsesség nélkül. Abban a korban ez a fajta bölcsesség nem pusztán az egyén rátermettségét jelentette; legalább ennyire számított a generációk során felhalmozott tapasztalat, illetve annak emléke, hogy a nemzetségnek uralkodó őse (is) volt. Így máris nagyobb bizalommal viseltethetünk Álmos Attilától való származásának hagyományára, mint azt a némi kor túl szigorú filológiai kritika részéről tapasztalhattuk.

A „mikor” kérdésre adandó felelet a magyar sztyeppeállam kezdeteivel összefüggően Álmos és Árpád személyes történetéhez is közelebb vezet bennünket. A kiindulási pont újra Anonymus, aki Álmos szüleinek házasságát 819-re teszi, így az első nagyfejedelem világra jövetele 819/820-tól számítható. Rejtély, hogy a Névtelen Jegyző honnan merítette ezt a dátumot, de adata nagyságrendileg helytálló. Más kútfőkből tudjuk, hogy 894-ben (895-ben) Árpád fia Levente a bolgárok ellen viselt hadat, vagyis Álmosnak ekkor már fegyverbíró unokája volt.

Ebből következően Álmos idős férfiként érthette meg a magyar-bolgár háborút, ha egyáltalán megérte. Egy bizánci szerző ugyanis kétértelmű közléssel szolgál a 9. század végének uralmi

A magyar szekerek bevonulása. Középpontban a fejedelemszöveg. Ün. kamera futásos ábrázolás

A táltos áldozata jelenet Feszty Árpád panorámaképén

viszonyairól. György barát krónikájának folytatója előadja, hogy VI. (Bölcs) Leó császár követet küldött a magyarokhoz, rábírva őket a bolgárok elleni harcra. A bizánci követ „*elment, találkozott azok fejével, Árpáddal és Kusanésszal, és miután megállapodtak egymással a támadást illetőleg, és kezeseket is kapott, visszajött a császárhoz.*” Kusán a hazai hagyomány Kurszánjával azonos, aki a magyarok gyulája, fővezére volt. Ebből viszont nem derül ki, hogy Árpád és Kusán/Kurszán ekkor milyen minőségben voltak a magyarság „fejei”, és hol volt ez idő tájt, 895 körül Álmos.

A KATASZTRÓFAELMÉLET KRITIKÁJA

Mit tudhatunk Árpád életidejéről? Igen keveset, és még azt is Álmoshoz viszonyítva. „*Amikor Álmos fejedelem érett ifjúvá serdült, nőül vette egy kiváló, ugyanazon földből való vezér lányát, akitől Árpád nevű fia született, akit magával vitt Pannóniába*” – írja Anonymus. Árpád ilyenformán akkor jöhetett a világra, amikor apja egyeduralomra jutott; születési ideje a Magyar Nagyfejedelemség megalapításához állhat közel. Történt mindez 850 körül, avagy óvatosabb becsléssel szól-

va a 9. század derekán. 862-ben pedig magyar harcosok tűntek fel Nyugat-Európában, frank területeken.

A két esemény közelsége arra enged következtetni, hogy Álmos államalapítása egy új külpolitikai irány kezdetét is jelentette. A közel egykorú, egymástól független forrásokból nemcsak az új irány nyomai, hanem a honfoglalás okának és időrendjének új, lehetséges összefüggései bontakoznak ki.

Hinkmar reimsi érsek évkönyvébe a 862. évhez az Ungri nevű, ismeretlen ellenségek támadását jegyzi be. A következő hír 881-ig várat magára, viszont helymegjelöléssel egészül ki. „*Az első csata a magyarokkal Bécsnél, a második csata a kabarokkal Culmite mellett [volt]*” – áll a *Salzburgi évkönyvek* lapjain. A 890-es évektől kezdve sűrűsödnek a magyar harci cselekmények. 892-ben Arnulf frank király oldalán még a morvákra, 894-ben viszont már Arnulf birodalmára támadtak. A 895-ös, bolgárok elleni hadjáratot a fuldai évkönyvíró jóvoltából keltezhetjük. 899–900 között több ezer lovas íjász teljesítette észak-itáliai „kiküldetését”, és győzte le I. Berengár királyt. 900-ban Bajorország, 901-ben Karintia és Itália vált célponttá. 902-ben a bajorok tárgyalás ürügyén orvul meggyilkolták Kurszán gyulát, emiatt 903 magyar bosszúhadjáratot hozott számukra. 904–905 között immár I. Berengár király szövetségeseként hadakoztak magyarok Észak-Itáliában, 906-ban két ma-

gyar sereg támadt Szászországra. 907 nyarán a Magyar Nagyfejedelemség védekezésre kényszerült a Keleti Frank Királyság indította hadjárat ellen. Ennek végkifejlete, a július 4-én és 5-én vívott pozsonyi csata korai hadtörténelmünk legfényesebb helytállását hozta.

Ezek a katonai adatok a Magyar Nagyfejedelemség teljes biztonságérzetét mutatják. Nem kellett etelközi hátba támadástól rettegnie: ezért nem helytálló a *De Administrando Imperio*-féle katasztrófaelmélet, amely alapján a honfoglalást a besenyőktől elszennvedett vereség váltotta ki. Ám a meghódított népességtől sem volt miért tartania: ez az anonymusi fegyveres foglalkozás teória ellen szól, hiszen a magyar hadműveletek a Kárpát-medencén kívüli régiókat sújtották, nem a belső térségeket. Álmos és Árpád magyarjai ugyanis nem egy kihalt vidékre vonultak be, hanem lakott, de etnikai és politikai szempontból megosztott tájra. Ennek a 9. század közepe óta jól kiismert kedvező természeti adottságai szinte vonzották egy erős sztyeppei hatalom honfoglalását, az avar, onogur, szláv és bajor lakók pedig szemmel láthatólag nem tanúsítottak ellenállást.

A HONFOGLALÁS HOSSZÚ FOLYAMAT

A 862 és 907 közötti időszak két végpontját a magyarok első nyugat-euró-

pai támadása és a Kárpát-medencén belüli honvédő csatája jelöli ki. E 45 évről csak egy-egy pillanatfelvétel jutott korunkra, de ezek is a harcok résztvevőire szorítkoznak, és a társadalom békés többségének betelepítése rejtve marad előlünk. Abból a megfontolásból, hogy egy Kárpátokon belüli támaszponttól jobban lehetett követni a Karoling-területek fejleményeit, valószínűnek tűnik az a régészeti és történeti érvekkel épülő vélemény, amely a magyar nép honfoglalását a 9. század közepén kezdődő, hosszas folyamatként látja. Ehhez annyi kíváncsok hozzá, hogy a Kárpát-medence tervszerű megszállása és főhatalmi integrációja Álmos és Árpád nagyfejedelem múlhatatlan uralkodói érdeme.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni apa és fia együttes jelentőségét, hiszen az Álmos és Árpád közötti hatalomváltás a Kárpátokon belül ment végbe. Anonymus ezt úgy beszéli el, hogy Ungvár alatt Álmos átadta fiának az uralmat, míg a *Képes krónika* sötétebb képet fest: Árpád „apját, Álmost Erdélyben megölték, nem mehetett be ugyanis Pannóniába”. Tekintettel arra, hogy a sztyeppei uralkodók megbízatása élet-hossziglan szólt, a krónikásváltozat is hihető. Álmos indoklás nélküli végzetére utólagos magyarázatok születtek, szakrális gyilkosságról, engesztelő áldozatról szólva, ám ezek csupán egyetlen mondatra épülnek. Még az is lehet, hogy a krónikahely első fordítója, Ben-

cédi Székely István jutott legközelebb a valósághoz 1559-ben: „Az Almos pedig Erdélybe hala meg, es nem lathata mint egy Aaron ez Pannonianac földet.”

Ám így végképp nem tudjuk biztos dátumhoz kötni az apa halálát és a fiú hatalomra jutását, minthogy a köznépek beköltözésének folyamatában sem jelölhetjük meg a nagyfejedelmi kíséret szállásváltását. Két halvány nyomunk akad csak, amelyek 894-re mutatnak. Az egyik Árpád és Kurszán említett tárgyalása a bizánci követtel a bolgárok elleni hadjáratról 894-ben: ekkor Árpád már uralkodóként volt a magyarok egyik „feje”. A másik a magyar krónikák fehérlő-mondája, Pannónia fehér lóért, aranyos fékért és aranyos nyeregért történt jelképes megvétele. Mivel ennek szenvedő alánya, Szvatopluk morva fejedelem 894-ben hunyt el, s mivel a fehérlő-monda Álmos halála után következik krónikáinkban, Álmos végideje Szvatopluk halála elé keltezendő.

ÁRPÁD ORSZÁGLÁSA

Ha a fenti okfejtés megállja a helyét, akkor Árpád 13-14 évig volt Magyarországon egyeduralmodója, halálának évéről ugyanis van forrásunk. „Árpád fejedelem ezután az Úr megtestesülésének 907. esztendejében elköltözött e világról. Tisztességgel temették el egy patak forrása felett, ahonnan az kőmederben folyik Attila király városába. A magyarok megtérése után azon a helyen egy Fehérnek nevezett templomot emeltek a szent Szűz, Mária tiszteletére.” Anonymusnak ez a közlése hitelesnek vagy legalábbis hihetőnek tűnik, ekképp Árpád országlásáról is időkeretbe foglalt képet kaphatunk. Ezek az esztendők egyértelműen sikertörténetről beszélnek: megszilárdult a Kárpát-medence politikai integrációja, Észak-Itália, Bajorország és Szászország földjét érték támadó hadjáratok, sőt talán Árpád érdeme a Magyar Nagyfejedelemség sikeres erőpróbája is.

A 907. esztendő két fontos eseménye a Pozsony melletti győzelem és Árpád halála. A dátumazonosság okozati összefüggés levezetésére csábít, csak hogy ezt nem támasztják alá források. Eleve intő jel, hogy míg Árpád elhunytáról Anonymuson kívül senki sem emlékezik meg, addig a Keleti Frank Birodalom kudarcba fulladt támadásáról kizárólag külhoni kútfők szólnak. A csata idejét július 4-5-re rögzíthetjük, ezzel szemben Árpád az

év bármelyik napján elhunyhathott. Az a közkeletű „hír”, mely szerint Árpád idősebb fiaival együtt a pozsonyi csatásokon esett el, csak városi legenda: inkább tükrözi a 19-20. század, mint a 10. század magyar eszmevilágát.

Álmos és Árpád emlékeztetének nincs szüksége álmítoszokra. A hiteles mondai elemek (turulmonda, vérszerződés, fehérlő-monda) világán túl kirajzolódó történelmi tabló persze inkább hatásukban, mint cselekvő személyükben mutatja be első nagyfejedelmünket, akiknek egyéni sorsa alig adatolható. Hanem életművük a közép-európai magyar történelem alapjait fektette le. Az apa és fiú életpályája – mint ahogy az általuk sikeresen levezényelt honfoglalás is – csak egymásba fonódva szemlélhető.

A honfoglalás 862 és 907 közé tágítható korszakán, sőt a Kárpát-medencén belül ment végbe a hatalomátadás apa és fia között. Mindezeknél fogva a 19. századra rögzült felfogás némi újragondolást igényel. Árpádot nem tartjuk a honfoglalás egyedüli főhősének. Történelmi jelentőségét azonban semmivel sem kisebbítheti az a tény, hogy a sorsfordító szerepen osztoznia kell apjával. Ellenkezőleg: a reális múlton alapuló nemzeti emlékezet csak nyerhet azáltal, ha köztudatunkban a fiú mellé odaállítjuk apját, Árpád mellé Álmost. A tanulságok levonása pedig ne a próza gyalogszerrel járó nyelvezetén fejeződjék be, hanem Csernátóni Miklós 1661-ben íródott históriás énekének soraival:

„Ellepte népével itt e derék földet,
De nem vigeszhette-el, a mit elkezdett,
Azért, hogy ilyen igyekezeteket
Félben ne hadgyák, Árpád mind ezeket,

A mellyeket Álmos szándékában
feltött,
Atya nyomdokiban úgy megerősödött,
Hogy ezekben semmi féle csorbát
nem tett,
Nagy dicséretesen szépen el végezett.

Álmos hogy elvégezé pálya futását,
Az Parkak ellenzván élete folyását,
Erdélyben temetvén meg hidegült
tagját,
Választák helyette hadnagyul a fiát.

Jól lehet, hogy nem él Álmos immár
testben,
De él a fiában, mert e mindenkiben,
Okos elméjében s mind vitézségében
Az attyát követte igyekezetiben.” ♦

NÉGYESI LAJOS

A pozsonyi csata

A *Salzburgi évkönyv* 907. évi bejegyzésénél a következőket olvashatjuk: „*Nagyon szerencsétlen harc folyt Brezalauspurcnál július Nonae-je 4. napján...*” A krónika írója még nem tudhatta, hogy az egymondatos esemény milyen nagy jelentőséggel bír majd népe történetében, hiszen a többi kortárs évkönyv hasonlóan rövid bejegyzései is arról tanúskodnak, hogy csak egy vesztes összecsapásként értékelték. A későbbi korok történetírói az évszázadok távlatából már világosan felismerték, hogy Germánia a 907-es csatában veszítette el véglegesen pannóniai birtokait, és a magyar törzsszövetség bizonyította, hogy nemcsak hont szerezni, hanem azt megtartani is képes.

A magyarság politikai tényezőként 892-ben jelent meg a térségben, amikor Arnulf keleti frank királlyal szövetséget kötött Svatopluk ellen. A következő években fegyverrel szereztek meg a Garamtól és a Dunától keletre eső területeket. 898-ban, amikor Berengár egész Itália ura lett, Arnulf ismét a magyarokat hívta segítségül. 898–899-ben egy jelentős létszámú magyar sereg tört Észak-Itáliára, és a Brenta folyónál vereséget mért Berengár hadaira. A győzelem után nem maradt a területen olyan szervezett erő, mely képes lett volna meggátolni a portyázó hadjáratokat.

899 telén meghalt Arnulf, és a korábbi egyezséget, mely szerint a magyarok csak a Kárpát-medence keleti felében szereznek területeket a morvától, már nem tartották magukra nézve kötelezőnek a vezérek. 900-tól kezdődően a Garamtól nyugatra is indítottak portyázó hadjáratokat, ami aggodalommal töltötte el a bajorokat. Lakomára és tanácskozásra hívták Kurszán vezért és kíséretét, hogy rendezzék a vitás kérdéseket. Mivel a magyarok nem akarták elfogadni a korábbi területi korlátokat, fegyverrel rontottak rájuk, és legyilkolták korábbi szövetségeseiket.

A merénylet megtorlására jelentős létszámú had indított támadást a Duna vonalában, és egészen az Ennsig pusztította a vidéket. A tapasztalt vezérek elvesztését azonban megsínylette a sereg harcképessége. Luitpold herceg csapata vereséget mért rájuk, majd a bajorok felépítették Ennsburg várát, mely a Duna mellett vezető hadiutat volt hivatott lezárni a magyar támadások előtt. A szellem azonban már kiszabadult a palackból. Az Ennstől keletre fekvő vidéket a magyarok uralták, 906-ban pedig sikeres hadjáratot vezettek Szászországba.

A következő évben került sor a döntő összecsapásra, mely a bajorok vereségével végződött. Valószínűleg ennek tudható be, hogy az egykorú feljegyzések igen szűkszavúan írnak róla. 600 évvel az események után Johann Turmair – ismertebb nevén Aventinus – Bajorország történetét bemutató munkájában minden hozzáférhető forrást felkutatva bővebb leírást ad a történetekről. Napjainkban ez a csata eseményeiről rendelkezésünkre álló egyetlen részletes leírás. Az tehát nem vitatható, hogy 907-ben a bajorok vereséget szenvedtek – feltehetően – Pozsonynál, azonban arról, hogy ez miként történt, csak ebből a jóval később keletkezett leírásból értesülünk.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy 791-ben Nagy Károly serege hadjáratot folytatott a Pannóniába betelepült avarok ellen, ami főbb vonásaiban hasonlít az Aventinus által leírt 907-es felvonuláshoz. Joggal gyanakodhatnánk, hogy a pozsonyi csata részletes leírása a 791-es hadjáratról fennmaradt feljegyzéseken alapszik, nem pedig mára elveszett, hiteles forrásokon. Tovább rontja Aventinus hitelét, hogy az események időrendjét olyannyira nagyvonalúan kezeli, hogy a csata utáni visszavonuláshoz kapcsolja a 910-es augsburgi csatát is.

A fentiek ismeretében akár el is vehetnénk Aventinus történetét, azonban ezzel egyrészt megfosztanánk történelmünket a honfoglalást lezáró katonai győzelem leírásától, másrészt nincsenek olyan érvek, melyek egyértelműen bizonyítanák a hiteltelenségét. Az, hogy a felvonulás módja hasonló a 791-eshez, inkább mellette szól, hiszen a katonai tevékenység szabályai szerint ugyanazon a terepen hasonló célú tevékenységet hasonlóan célszerű végrehajtani. A hadjárat kiindulópontját és befejezésének helyét pedig az egykorú források is megadják.

907-ben Gyermek Lajos germán király tanácsadói sugallatára végleg meg akarta szüntetni a magyar fenyegetést. A birodalom keleti felében elrendelte az újoncozást egy jelentős létszámú sereg felállítására érdekében, majd az ennsburgi várnál gyülekeztette a hadakat. A sereget nariscusok, boethusok, chambusok, vindelicusok, noricumiaiak, vennoniaiak, athenisek, stájerek, vendek, karintiaiak, karajnaiak alkották. Mint a felsorolás mutatja, elsősorban a mai Ausztria keleti felén élő népek képviseltették magukat, kisebb számban vettek részt Bajorország keleti részének lakói.

A június 17-én a Markt St. Florian kolostorban keltezett oklevélből arra következtethetünk, hogy ekkor indult meg a hadjárat a Duna mentén. Három csoportban vonultak fel a hadak. Az északi parton Luitpold herceg vezetésével, a délin Theotmár salzburgi érsek parancsnoksága alatt, akinek csapatában számos püspök volt, közöttük Zakariás Säbenből, Udo Freisingből, valamint a monostorok előljárói, Gumpold, Hartwich [Hartwig] és Helmbert. Középen a Dunán flotta szállította a csapatokat Rathold, Hatto, Meginward és Isangrim bajor főurak és a király rokona, Sighard vezetésével.

Az újoncozást és a csapatok megszervezését legalább egy évvel korábban meg kellett kezdeni. A sereg létszámá-

nak megfelelő élelmet az előző évi termésből készletezni kellett, majd raktározni és megszervezni a szállítást. Erre a legjobb lehetőséget a Duna kínálta, ugyanis egy-egy hajó több szekér rakományát volt képes szállítani. A nyugati seregek harcképességének egyik kritikus pontja az ellátás volt. A nehezen egybegyűjtött katonákat nem lehetett szétküldeni, hogy a hadművelati területen szerezzék be az élelmet, mert szükség esetén csak lassan lehetett volna ismét gyülekeztetni őket.

Valószínűleg a gyalogságot is a hajókon szállították, így volt képes tartani a középső csoport a menetütemet a lovasokból álló másik két csapattal. A Duna persze így is elég széles akadály volt ahhoz, hogy a három csoportot bizonyos mértékben elszigetelje egymástól. Valószínűleg a menetvonalon találkozási pontokat jelöltek ki, ahol pihenőt tartottak és feltöltötték a készleteiket a hajókról. Ezek korábbi római települések lehettek, ahol a folyó mindkét partja alkalmas volt a kikötésre. Az egykori limes út mellett nagyjából 30 kilométerenként sorakoztak ezek a helyek. Nem tudhatjuk, hogy mi volt a terv, de a 791-es hadjáratnál Pozsony elérése után délnek fordultak a seregek, és a Dunántúl nyugati részén folytak a hadműveletek. 907-ben is hasonlóra lehetett számítani.

Mivel a korabeli források csak Braszlav várát (Brezalauspure) jelölik meg a csata helyeként, hangot kapott az a vélemény is, hogy a név nem Pozsonyt, hanem Braszlav székhelyét, Mosaburgot (Mocsárvár – Zalavár) jelenti. Tekintve, hogy a sereg jelentős része a mai Ausztria keleti részén fekvő tartományokból toborzódott, indokolt azt feltételezni, hogy ezek keleti előterének biztosítása

volt a cél. Az, hogy a hadjárat Ennsburgból indult, a Duna vonalában való felvonulás és a pozsonyi helyszín mellett szól. Nem indokolt, hogy a korabeli források Zalavárra a Braszlav vára megnevezést használják, amikor a Mosaburg név ismert volt és egyértelműen jelölte ezt a székhelyet.

Pozsony erődítése valószínűsítően szintén Braszlav nevéhez fűződik. Az uralmi területének északi sarkában lévő, stratégiai fontosságú hely birtoklása nagy jelentőséggel bírt. A limes utat itt keresztezi a borostyánkőút, mely délre vezet és megfelelő felvonulási lehetőséget biztosított a korábbi keleti frank területek felé. Az északi part magaslatának megerősítése védett híd-főállást jelentett a Csallóköz felé, míg nyugatra a Morva és a Kis-Kárpátok elég jelentős természetes akadályt képezett, keletre pedig egészen Győrig a Szigetköz mocsarai akadályozták az átkelest. A Duna mellett, nyugati irányból érkező seregeknek Pozsony elfoglalása biztosította azt a stratégiai bázist, ahonnan a Felvidék nyugati részére és a Dunántúlra egyaránt indíthattak támadást.

A támadó sereg részekre osztása a felvonulás időszakában nagyobb menetességet biztosított. Pozsony előtt azonban Luitpold oszlopának át kellett kelnie a Morván, amit valószínűleg a flotta támogatásával hajtottak végre. Ez hosszabb időre lefoglalta őket, míg Theotmár érsek csapata a Duna jobb partján akadálytalanul folytathatta a menetet Pozsonyig. Előre látható volt, hogy ők érnek oda először. Abból a szempontból is könnyebb dolguk volt a felvonulás során, hogy végig az egykori római limes úton haladhettek, ami nagyobb sebességet biztosított számukra. Valószínűleg a magyar

hadvezetés is tisztában volt azzal, hogy még a pozsonyi egyesülés előtt kell megütközni a támadókkal, mert a megosztott sereg részeivel szemben nagyobb esély kínálkozik a sikerre.

Először tehát a déli oszlopot kellett legyőzniük, mivel a terep itt volt a legkedvezőbb a lovas íjászok alkalmazására. A magyarok a hagyományos könnyűlovas taktikát alkalmazták. Kisebb csoportokban támadtak a menetoszlopra, majd menekülést színlelve csalták maguk után üldözőiket a leshelyen felállított íjászcsoportok elé. Nyílzáporral zilálták szét az ellenfél hadsorait, majd lendületes támadással verték szét őket. Napokon keresztül folyt a harc, míg végül július 4-én sikerült megtörni az ellenállást, és megkezdheték az üldözést. A magyar sereg nagyobb része azonban nem vett részt ebben, hanem az esti órákban átkelt a Dunán, és hajnalban a gyanútlanul táborozó északi csapatot verte szét.

A lovasság legyőzése után a flotta ellen fordultak. A lomha szállítóbárkákat ebben az időben többnyire csak leúsztatták a folyón, ahhoz ugyanis nehezek voltak, hogy evezővel haladjanak ár ellen. Így szinte csapdába estek Pozsonynál. Valószínűleg kikötöttek, és amikor értesültek a másik két csapat vereségéről, a hajókat hátrahagyva próbáltak menekülni.

A bajor sereg veresége jelentős veszteséggel járt. Luitpold herceg, valamint Theotmár érsek három püspökkel, három apáttal, tizenkilenc bajor előkelővel együtt életét veszttette a csatában. A kudarc után 123 évig nem indult támadás nyugatról a magyarok ellen. ♦

TANANYAG A WEST POINTON

Több helyen is találkozhatunk azzal az állítással, hogy szemben a magyar történetírás érdektelenségével, az Egyesült Államok West Point Katonai Akadémiáján (USMA) a pozsonyi csata kötelező tananyag és a kadétek vizsgáján is szerepel. Egy kiállítás kapcsán a Nemzeti Közszolgálati Egyetem hadtörténelem tanszékét is megkeresték érdeklődők, hogy mi ebből az igazság.

2013 júniusában elektronikus levélben fordultam a West Point Katonai Akadémia történelem tanszékéhez, azzal a kérdéssel, hogy a hadtörténelem-oktatásban szere-

pelnek-e magyar hadtörténelmi események. Szándékosan nem kérdeztem rá a pozsonyi csatára, mivel nem akartam befolyásolni a kollégákat. Winne M. Beers őrnagytól jött a válasz, mely szerint a középkori hadtörténet kurzusban a pozsonyi csata szerepel a konzultációs témák között. Ezenkívül az első világháború időszakából a szerbiai hadjáratot, a Kárpátokban vívott harcokat, Przemysł ostromát, az olasz hadszíntér harcait, valamint esetenként a német-magyar szövetségi viszonyt mint az ilyen kapcsolatok komplexitásának példáját tárgyalják az órákon.

A következő levemben rákérdeztem, hogy konkrétan mit oktatnak a pozsonyi csatáról. Erre a középkori történet tanára adott választ, mely szerint alkalmanként a csata példaként fordul elő a könnyűlovaság manővereire, de a tankönyvben nem szerepel, tehát nem része a törzsanyagának.

A hír tehát részben igaz, az amerikai tisztképzésben szerepel mint hadtörténelmi példa, ami önmagában is büszkeségre adhat okot, azonban azt is látnunk kell, hogy csak egy a több száz csata közül, amely az előadásokon vagy a szemináriumokon említésre kerül.

B. SZABÓ JÁNOS

A sztyeppeni hadviselés és a honfoglalók

A honfoglalók fegyvereik erejével szerezték meg a Kárpát-medencét, a „magyarok nyilaitól” rettegett Európa. A nemzeti büszkeség a sztyeppeni népek szívósságában, a fegyelemben, a csodafegyverként bemutatott íjban vagy éppen az „ismeretlen” taktikában vélte megtalálni a sikerek titkát. A magyarok azonban nem álltak magukban harctéri képességeikkel, hozzájuk hasonló népekkel is meg kellett küzdeniük, a nyugati ellenfelek pedig régóta ismerték a keleti lovas íjászok hadviselését. De akkor mivel magyarázható a magyarok eredményessége?

Magyar harcos
a 10. században

ACsendes-óceántól egészen a Kárpátok karéjáig húzódó eurázsiai sztyeppeövezet sokféle népe az idők folyamán rengeteget harcolt letelepedett déli szomszédaival. A hol háborús, hol békés kölcsönhatások változatos harci kultúrát hoztak létre a sztyeppén, amelyben ugyan szinte mindvégig kitüntetett jelentősége volt a lovas hadviselésnek és az új használatának, ám mégis rendkívül rugalmas maradt, amint erről a kárvalott szomszédos kultúrák írástudói rendre be is számoltak az utókornak.

SOKSZÍNŰSÉG VAGY EGYSÍKÚSÁG?

Abban a kutatók többsége egyetért, hogy számos sztyeppeni nép fegyverzete, taktikája hasonló lehetett a honfoglaló magyarokéhoz, sőt némelyek szerint teljesen azonos volt azzal. Érdeemesnek tűnik tehát új irányból, a történeti párhuzamok felől is alaposabban megvizsgálni a kalandozó magyarok és más sztyeppeni népek hadvi-

selését. Így könnyen fény derülhet rá, hogy azok a leegyszerűsítő elképzelések, amelyek a „keleti” könnyűlovassággal szemben a nehézlovasságot a „Nyugatnak” adják, vagy csak és kizárólag lóháton hajlandók elképzelni a sztyeppre harcosait, gyalog semmiképpen, éppúgy tévútra vezethetik a kutatókat és az érdeklődőket, mint azok a hiedelmek, amelyek szerint csupán egyetlen taktikai metódust, a „színlelt visszavonulást” tudták alkalmazni.

A személyes bátorság ugyan kitüntetett erény volt a sztyeppeni világban is, de ennek az eurázsiai harci kultúrának a vezérei gyakran többre értékelték embereik életét, mint valamiféle harctéri „fair play”-t. A nyílt összecsapások kerülése ezért nem magyarázható pusztán azzal, hogy felszerelésük gyöngeségei miatt a sztyeppeni harcosok számára ezek minden esetben hátrányosak lettek volna. Figyelembe kell venni azt is, miként gondolkodtak a háborús célokról, ez pedig nem feltétlenül esett egybe a nyugat-európai normával, amely a seregeik első soraiban küzdő középkori vezéreket idealizálta.

Természetesen jelentős különbség lehetett a nyersanyagokhoz, jó minőségű fegyverekhez és haditechnikához való hozzáférésben a sztyeppén nomadizáló szegényebb törzsek és a távol-sági kereskedelem hasznát lefölöző, urbanizált civilizációkat is hatalmuk alá hajtó, birodalomalkotó népek között, ám a mindvégig fennálló hasonlóságok is nyilvánvalóak: a ló meglovas-golása, az összetett íjak készítése, végül pedig a kengyel használata nagyon korán elterjedt a sztyeppeövezetben. Az egyes eszköztípusok rövid időn belül olyan egyöntetűséget mutattak, hogy a kiváló magyar orientalista, U. Köhalmi Katalin szerint az „*esetleges helyi vonások kivételével a fegyverzet és a lószerszám nem alkalmas etnikai meghatározásokra vagy szorosabb kapcsolatok kimutatására*”.

A harcias sztyeppeni népek közül az utókor képeletét a legjobban Dzsin-gisz kán mongoljai nyűgözték le, akik a világtörténelem egyik legnagyobb birodalmát kovácsolták össze a 13. században. Természetesen akiknek az ősei szenvedő alanyai voltak a hódítók

Íjászok lándzsások ellen Párthusok és szarmaták harca az ókori Arméniában

„A helyi uralkodók közül Mithridates elsőnek Pharasmanest vette rá arra, hogy csellel és erővel támogassa szándékait, s akadtak csábítók, akik Arsaces szolgáit sok arannyal bűnre készítették; egyszersmind a hiberek népes csapatokkal betörnek Arméniába [...] Miután Artabanus erről tudomást szerez, fiát, Orodest készíti fel bosszulásra, ad vele parthus csapatokat, és embereket küld, hogy segédcsapatokat toborozzanak. Vele szemben Pharasmanes [...] szarmatákat hív segítségül [...] A szarmatáknál azonban nem egyetlen hang a vezéré, ki-ki önmagát ösztökéli, hogy harcot nyilakkal ne engedjenek: rohammal és közelharcra kell eléjük [mármint a parthusok elé] vágni. Változatos volt ezután a harcolók látványa: a parthus, aki egyforma ügyességgel szokott hozzá az üldözéshez vagy a futáshoz, szétnyújtotta csapatait és helyet keresett, ahonnan lőhet; a szarmaták – mellőzve az íjat, amellyel csak rövidebb távra boldogulnak – csákllyákkal s kardokkal rohmoz-tak; hol – akár lovascsatában – szembenéztek vagy hátat fordítottak, máskor – mint szorosra zárt csatasor – testükkel és fegyvereikkel összecsapva sodortak, sodródtak.

(Publius Cornelius Tacitus római történetíró:
Évkönyvek, 2. század eleje)

A cselvetés stratégiája

„Békében a becsület a legfontosabb, azonban háborúban azok a ravasz cselek, taktikák, melyek nem okoznak sem szenvedést, sem nyomorúságot a katonáknak. [...] Az az igazi hadvezér, aki olyan hadicselt vet be, olyan stratégiát alkalmaz, hogy úgy tud győzedelmeskedni, hogy nem esik kár a seregében. Mi haszna van egy olyan győzelemnek, melyben veszteségek és szenvedések érték a sereget?”

(A mandzsu birodalom alapítója, Nurhacsi:
Magasztos tanítás, 17. század eleje)

„A vezér egy pillanatra se szűnjk meg figyelemmel kísérni az ellenség mozdulatait, minden csapatparancsnokot keményen büntessen meg, ha parancs nélkül támad. Őrizkedjk az ok nélküli megütkezéstől. Amikor azonban az ellenfél feléje nyomul, ismerje meg fölállását, s a visszavonulás lehetőségét is tekintetbe véve intézkedjk a támadásra vonatkozólag. Az olyan hadat, mely rövid harc után visszavonul, ne üldözze, mert valószínű, hogy erős tartalék áll mögötte. [...] Gyakran megtörténik, hogy az ellenség színleg megfutamodik, hogy ellenfelét meg-gondolatlanul üldözésre csalja. Az efféle cselektől őrizkedni kell.”

(Tuzúkút-i Timurí, 17. század eleje)

A krími tatárok példája

„Harcoltam én is tatárokkal, de soha annyi tatár hullát egy kupacban csata után nem láttam, mint németet, musz-kát és mást. Háromszáz, négyszáz meg-

Miért nehéz felülkerekedni a nyugati hadnak a sztyeppeni lovasságon?

ölt tatárt látni egy halomban – nagy győ-zelemnek kell annak lennie, más nemze-tekben meg van annyi, mint a nyú. Leg-könnyebb a némettel csatázni. Legyőz –

nem vesz üldözőbe, én győzöm le – nem menekül meg előlem; a tatár meg – me-nekűlni is nehéz előle, üldözni is fáradsá-gos dolog...”

barbár tetteinek – mint például a magyarok vagy az oroszok –, érthető módon talán kevésbé csodálják ezt a teljesítményt.

A SIKER TITKA?

Ha manapság egy érdeklődő az interneten, netán a könyvesboltok polcain gombamód szaporodó „ismeretterjesztő” szövegekből, kiadványokból akar tájékozódni arról, hogy hogyan és kikkel harcolhattak a kalandozó magyarok, nagyjából mindenütt egyforma képet kap. Akár a bajorokról, akár a szászokról, netán az itáliaiakról esik szó, mindenütt egyforma „nyugati” nehézlovasokról írnak, akiket a kalandozók – hála ismeretlen sztyeppi taktikájuknak – a csatákban hosszú időn át könnyűszerrel meg tudtak tévesztetni és törbe csalni.

Már ha egyáltalán sor került köztük olyan nyílt csatára, ahol törbe csalhatták volna az ellenséget – csak hogy az ilyen jellegű összecsapásokat bárki a két kezén össze tudná szá-

A brentai csata, 899

Gyalogos küzdelem egy Perm környékéről előkerült ezüsttálon

molni a kalandozások évtizedei alatt. Meglehetősen alapos átgondolásra szorulnak tehát azok a megállapítások, amelyek a 9–10. századi magyar fegyverzet – pl. az íj vagy szablya – hatékonyságának vagy a csak és kizárólag nehézfegyverzetű lovasként elképzelt ellenfelek gyöngeségeinek tulajdonítják a sikereket.

Valójában nagy bizonyossággal leszögezhetjük, hogy nem lehet a kalandozók vagy honfoglalók évtizedekig tartó sikereit csupán egy-egy taktikai sémára vagy fegyvertechnikai újdonságra visszavezetni. Az eredményekben ugyanis legalább ekkora, ha nem nagyobb szerepet játszottak a logisztikai szempontok, a megtámadottak mozgósítási nehézségei és a kalandozóknak a helyieknél – általában – nagyobb mozgékony-sága és jobb manőverezőképesége.

Az egykori Karoling Birodalom nyugat-európai területeinek mozgósítási rendszere a 10. században ugyanis csak nehezen tudott felőni az új keleti kihíváshoz. A szász Ottó hatalomra kerülése (962) előtt teljesen szét voltak aprózva az egykor hatalmas birodalom erőforrásai, s a Karoling-dinasztia hanyatlásának korában a sorozatos belháborúk sújtotta tartományokban aligha lehetett jelentős erőket előre megfontoltan mozgósítani a hol felbukkanó, hol eltűnő magyarok ellenében.

A birodalom fénykorában, a nagy hódító hadjáratok idején minden év ta-

vaszán tartottak hadi mustrát a birodalom hadköteles alattvalói felett, ahonnan azután – ha az uralkodó úgy rendelte – hadba is vonultak. Az egy-egy vidéken, tartományban csupán néhány hétig portyázó, mozgékony magyar lovasság ellen az efféle régimódi, nehézkes mozgósítási rendszer azonban mit sem használt.

A védelem terhe így szinte kizárólag a megerősített helyekre és az állandóan fegyverben tartott, mozgékony – de a régi hadfelkelésnél jóval kisebb létszámú, viszont „profi” – fegyveres csapatokra hárult volna, ám ha a meglepetés erejével ezeket is sikerült a magyaroknak a városokba, várakba szorítaniuk, akkor egész vidékek maradhattak hetekig védtelenül.

Ha pedig végül össze is gyűlt a had, akkor sem volt könnyű a magyarok nyomába érni. Így paradox módon a honfoglalás éveinek néhány nagy és győztes csatája (899: Brenta; 907: Brezalauspurc; 910: Augsburg) után a kalandozások évtizedeiben nem feltétlenül az volt a magyar sikerek kulcsa, hogy a támadók mindig mindenütt fölényben lettek volna a nyugat-európai harcmezőkön, hanem az, hogy a helyiek a legtöbb esetben nem voltak képesek komolyan harcba kényszeríteni őket.

A SZÍNLELT VISSZAVONULÁS

Reginó prümi apát elhíresült leírása alapján többnyire úgy szokás elképzelni a honfoglalók hadművészetét, hogy annak alfája és ómegája is a „színlelt visszavonulás” volt, függetlenül attól, hogy jelenlegi ismereteink szerint a 910. évi, magyar győzelemmel végződő első augsburgi csata az egyetlen olyan tényleges hadiesemény, amelynek leírásából ennek a manővernek az alkalmazására következtetni lehet. Ott a magyarok állítólag hajnalban támadták meg az ellenség táborát, de egész napos harc után, csak estefelé tudták törbe csalni az őket végül üldözőbe vevő bajorokat és alemannokat.

A csatáról beszámoló Liutprand leírása is arra utal, hogy nem lehetett könnyű elhítenni egy harcedzett, tapasztalt ellenféllel, hogy csupán színlelt visszavonulásról van szó. Ráadásul a sztyeppei lovas népek harcmodora nyilvánvalóan elsősorban az egymás elleni küzdelemben alakult ki, így az általuk olyannyira kedvelt színlelt megfutamodást és lesvetést is főként egymás ellen kellett alkalmazniuk. Ha a

módszert ismerő ellenfél minden alkalommal meg tudta volna különböztetni a valódi és a megtévesztő futást, s ellen tudott volna állni a kísértésnek, hogy a megvertnek tűnő menekülőket üldözőbe vegye, a színlelt megfutamodás alighanem hamar kikopott volna a sztyeppei hadviselés kelléktárából. Csakhogy ilyen esetekben a csábítás rendkívül nagy lehetett, hiszen az ellenfél soha nem olyan védtelen, mint menekülés közben, a sztyeppei népek pedig épp a megvert ellenség üldözésében voltak nagyon szívósak.

A hagyomány szerint a rettegett 14. századi hódítónak, Timurnak tulajdonított, de valójában az ő leszármazottai, az indiai nagymogulok uralma alatt a 17. századra véglegesített hadtudományi értekezés a kérdés másik oldalával foglalkozva több ízben is óvatosságra inti a vezéreket, ha azt látják, hogy az ellenfél nem küzd kellő elszántsággal.

Ráadásul a modern hiedelmekkel szemben még a nyugati ellenfelek sem csak drága páncélokba bújtatott, „vasas” nehézlovassággal rendelkeztek, hanem mozgékony, akár távolharc fegyverekkel is felszerelt, csapdaállításra alkalmazható könnyűlovassággal is: ilyenek voltak például azok a türingek, akikkel 933-ban Merseburgnál a szász nehézlovasság elé próbálták csalni a magyarokat. Az elszórt adatokból kiderül például a szász lovasságról, hogy páncélt ugyan nem feltétlenül viselt, viszont rendelkezhetett íjjal, ahogyan a Frank Birodalom lovasságának más egységei is. S az efféle lovasok a 842. évi verduni hadijátékokon a Karoling Birodalom uralkodói előtt különféle bonyolult lovassági manővereket mutattak be, egyebek mellett a – hazai hiedelmek szerint a 9–10. századi Nyugat-Európában ismeretlen, ezért a magyaroknak mindig biztos győzelmet hozó – színlelt visszavonulást gyakorolták!

Ez az elem ugyanis már a római kor óta beletartozott az alapvetően továbbra is római mintára felszerelt és kiképzett nyugati lovasság taktikájába. Így nem is annyira meglepő, hogy több 10. századi eset is ismert, amikor a színlelt megfutamodást épp a könnyűlovas sztyeppei népek ellen alkalmazták sikerrel. A magyarok így módon történt 933. évi merseburgi futásából vagy a besenyők hasonló, 970. évi arkadiopoliszi vereségéből mégsem jutott senki arra a következtetésre, hogy ezek azért következtek be, mert „elfe-

A MAGYAROK HARCMODORA

„Ügyesen kilesik a kedvező alkalmakat, és ellenségeiket nem annyira karjukkal és haderejükkel igyekeznek levérni, mint inkább csel, rajtaütés és szükségben való megszorítás útján.

Bölcs Leó bizánci császár:

Strategikon, 904 után

A magyar sereg „nem egy tömegben portyázott, hanem csapatonként rohanta meg a városokat és falvakat. [...] Az erdőkben is százas vagy néha kisebb csoportok rejtve előtörték, mégis a füst és a tüzeztől vöröslő ég jelezte, hol vannak az egyes csapatok.”

Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek, 10. század

„...vagy visszaforduló lovaikon harcolnak, de gyakran tettetnek menekülést is. Nem képesek hosszú ideig küzdeni: különben – ha erejük és kitartásuk is olyan lenne, mint támadásuk – elviselhetetlenek volnának. Általában heves küzdelem közepette abbahagyják a harcot, és kevéssel ezután a menekülésből visszatérnek az ütközetbe, úgy-hogy amikor már éppen győztesnek hinnéd magadat, akkor kerülsz a legnagyobb veszélybe. Haditaktikájuk annál veszélyesebb, minél szokatlanabb más népek számára.”

Regino prümi apát:

Világkrónika, 10. század eleje.]

„Mielőtt még tehát »Aurora elhagyná Titonus sáfrányszínű ágyát«, a magyarok öldöklést szomjazó s harcba áhítozó serege meglepte ezeket, mármint a még ásitó keresztényeket; egyeseket ugyanis a nyilvesszők hamarabb riasztottak, mint a kiáltozás, másokat pedig, akiket ágyukban döftek át, sem a láрма, sem a sebek nem ébresztettek fel, mivel előbb hagyta el őket a lélek, mint az álmom. Tehát innét is, onnét is heves ütközet kezdődött, s a türkök megfordulva – mintha megfutamodnának – serényen kilótt lövedékeikkel, azaz nyilakkal sokakat leterítették [...] A leszálló nap már hét órát jelzett, és a hadiszerecse Lajos seregének kedvezett, midőn a felettébb ravasz türkök – szemtől szembe csapdát készítve – futást színleltek. Amikor a királynak cselre nem gondoló népe igen nagy lendülettel üldözni kezdte őket, a lesben állók, akiket legyőzöttnek véltek, minden oldalról rájuk törtek, és legyilkolták a magukat győztesnek tartó keresztényeket. A király maga is elcsodálkozott azon, hogy győztesből legyőzötté vált, és a nem sejtett csapás így még súlyosabban érintette.”

Liutprand: Antapodosis, 962 k.

TAKTIKAI FEGYVERTÁR

„...összecsapott a két sereg, és a kereszténnyé lett mohamedánok és a bizánciak kerültek előnyösebb helyzetbe, minthogy kétszer annyian voltak, mint a turkok. A seregek éjjel is csatarendben maradtak, a négy király pedig haditanácsot tartott. A besenyők királya ezt mondta: »Bízzátok rám a vezetést holnap korán reggel!« Ebbe bele is egyeztek.

Mikor megvirradt, a besenyő király sok lovasosztágot rendelt a jobbszárny mellé, mindegyik osztág ezer lovast számlált, ugyanígy a balszárny mellé is. Mikor aztán felsorakoztak a csatasorok, a jobb-

szárny lovasosztágai a bizánciak derékhadára törtek, és nyílzáport zúdítottak rá, miközben átmentek a balszárnyra. A balszárny lovasosztágai is felvonultak, és nyílzáport zúdítottak a bizánciak derékhadára, miközben odáig jutottak, ahonnan a jobbszárny lovasosztágai kiindultak. A nyílzás így állandóan folyt, a lovasosztágok pedig forogtak, mint a malomkerék. Maga a türk jobbszárny, középhad és balszárny azonban nem mozdult. [...]

Mikor pedig a kereszténnyé lett mohamedánok és bizánciak látták, hogy miként bomlanak fel soraik, s hogyan tér rájuk

vissza állandóan a nyílzápor, rendezetlen soraikkal támadásba mentek át, s az addig mozdulatlanul álló türk [fő-]sereget rohanták meg. A [türk] lovasság utat is nyitott nekik. Utána azonban egyetlen hatalmas nyílzáporral borították el őket. Ez a nyílzápor lett az oka a bizánciak megfutamodásának: a türkök ugyanis a nyílzápor után rendezett sorokban végrehajtott támadásukkal megszerezték a győzelmet. Az ő soraik ugyanis rendezett állapotban maradtak és nem bomlottak fel.”

Al-Maszúdi: Aranymezők, 10. század közepe

„Ha az ellenséges had számos, a tiéd pedig kevés, ne siess megütközni, előbb készítsd el jól magadat. Ha van alkalom a kiegyezésre, egyezkedj; ha pedig nincs, küzdj meg. [...] Ha hadad mozgására nincs alkalmas tere, küldj egy követet, s az alatt tégy egy kanyarulatot. Félkezd szóval az embereidet, ne készülj az ütközetre. Ha pedig nem lehet, s az ellenség közeledik és meg akar ütközni: akkor már tovább ne vonakodjál, fogadd el az ütközetet és harcolj vitézől.”

*Júszuf Hássz Hádzsib:
A boldogító tudomány, 1069–1070*

LOVAS ÍJÁSZOK - LÓ NÉLKÜL

„egy [mongol] egység kerek pajzsokkal a karján lóról szállva, gyalogosan lő. Ha az ellenséget eltalálja az első nyílzápor, szét fog futni két oldalra, és ha szétfut, zűrzavar keletkezik. Ezt aztán kihasználják a tatárok, és a lehető leggyorsabban behatolnak az ellenség sorai közé. Ha az ellenség kedvező alkalmat talál arra, hogy a gyalogos csapatokat a lovassággal letiporja, a gyalogosok mögötti lovascsapatok törnek előre, ellentámadásba lendülnek, és megfutamítják az ellenséget.”

Meng-Ta Pei-Lu és Hei-Ta Shih Lüh, a kínai Déi-Szung dinasztia követeinek jelentései a mongolokról, 1221–1237

ledték” saját ősi harcmódorukat. Vagyis a „nyugatiak” és a bizánciak sem mentek a szomszédba egy kis hadi cselfogásért: a bajor hadaknak 913-ban még egy éjszakai rajtaütés is belefért a „repertoárjába”.

KÜLÖNFÉLE HARCTÉRI TAKTIKÁK

A kalandozók csapatai azonban jóval nagyobb, stratégiai léptékben is képesek voltak élni a színlelt visszavonulás révén szereshető előnyökkel. 899-ben az itáliai Brenta folyónál egy igen jelentős visszavonuló manőver után teljesen váratlanul törtek rá Berengár király túlerőben lévő, mit sem sejtő hadának táborára. A 11. században Júszuf Hássz Hádzsib Balaszagúni török nyelvű királytűkre, a *Boldogító tudomány (Kutadgu Bilig)* című mű éppen ilyen győzelemre vezető tanácsokat tartalmaz a csaták megvívásával kapcsolatban.

A honfoglaló és kalandozó magyarok legtöbb csatájáról sajnos nem állnak rendelkezésünkre részletes leírá-

sok, akad azonban egy szöveg al-Maszúdi *Aranymezők* című művében, amely a hazai kutatók körében általánosan elfogadott forrásként szerepel, ha a 10. századi magyarok taktikájáról esik szó. Az ebben leírtak azonban szintén nem sorolhatóak a színlelt megfutamodásból és lesvetésből álló, „hagyományosnak” vélt sztyeppeti taktika példái közé.

A 10. században élt, bagdadi születésű muszlim földrajztudós művében

található szöveg elég világosan leír egy különösebb fortélyok, hadicselek nélkül, szemtől szemben megvívott nyílt csatát, amelyben a csatatéren manőverező íjászlovasság ügyes alkalmazása és a főszereg koncentrált nyílzápora hozta meg a sikert.

Mindez azonban meglepő hasonlóságokat mutat azokkal a tanácsokkal, melyeket épp Anonymus Byzantinos adott 6. századi hadügyi értekezésében a lovasság elleni harchoz – azzal a különbséggel, hogy nála a harcrendben várakozó sereg centrumát nehézfegyverzetűekből és íjászokból álló gyalogság alkotja. Javaslatára szerint a harcrendből kikülönített kisebb lovascsapatokkal kell az ellenfelet rohamra bírni, majd miután az üldözők megközelítettek a nyugodtan várakozó bizánci csatarendet, a kiküldött lovascsapatoknak ki kell térniük a szárnyak irányába, mire a gyalogság nyílzáport zúdít a támadókra. Az első két sor a lovak lábára nyilaz, a hátsók a magasba, hogy az aláhulló nyilak is sebezzenek az ellenséget. Majd a bizánci gyalogság lándzsát ragad, és megrohamozza a megzavarodott ellenséges lovasságot.

Aranyozott
ezüstberakásos
kengyel Rakamazról

Rendkívül figyelemre méltó, hogy a bizánci traktátusnál nagyjából ezer évvel későbbi, közép-ázsiai forrásokra visszamenő, késő-timurida hadügyi traktátus, a *Tuzúkát-i Timurí* is hasonlóan, ámde jóval részletesebben és követhetőbben beszéli el a világhódító Timur Lenk hadseregének sokszorosan győzedelmes taktikáját, amely a szárnyak lovascsapatainak újra és újra ismétlődő felőrlő támadásain alapult.

Plano Carpini szerint a 13. századi mongolok egy-egy lovassági támadás során 3-4 nyilat lőtték ki, így feltételezhetjük, hogy nemcsak ők, hanem más népek íjászlovassága is képes volt erre a hatásos lőtávolságon belül. Viszont – némely, igencsak anakronisztikus mai elképzeléssel szemben – túl sok veszszőt sem lehetett célszerű egy-egy roham alkalmával kilőni, mivel a „lőszer” hiánya komoly logisztikai problémákat okozhatott a harctéren manőverező lovasság számára. Carpini szerint például a mongolok három teli tegezt vittek magukkal, Marco Polo szerint pedig 30 nehéz és 30 könnyű nyilat – szó sem volt tehát az egyes botcsinálta hazai „kutatók” által megálmodott „nyílászóró géppuska” taktikához szükséges tömegtelen nyílveszőről.

A honfoglalók nagyon szerencsés pillanatban tűntek fel a 9. század végén a Kár-

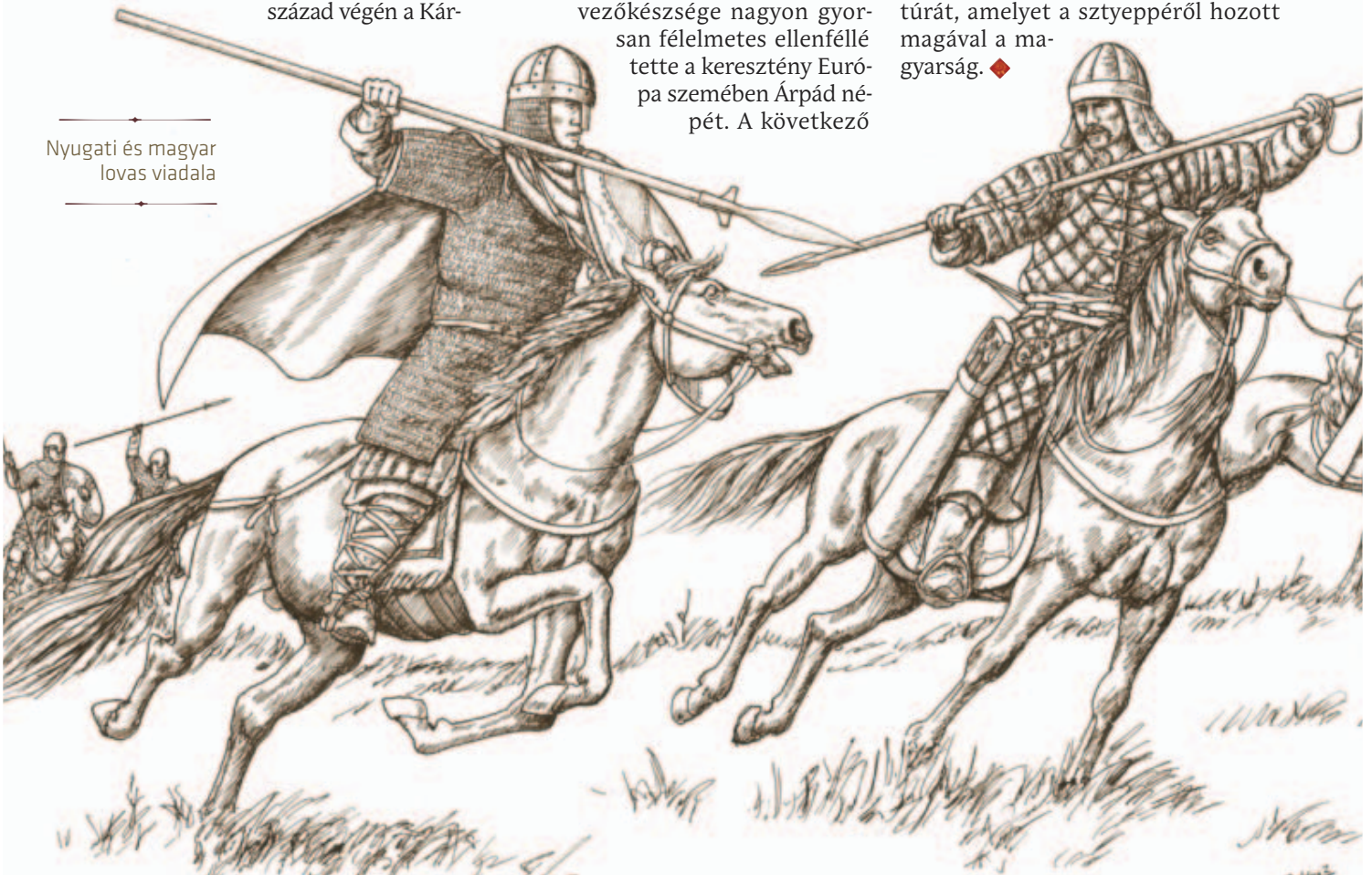
pát-medencében. A környező nagyhatalmak vagy más bajaikkal voltak elfoglalva – a bolgárok épp a bizánciakkal háborúztak –, vagy belső anarchia emésztette őket, mint az egykor félelmetes Karoling Birodalom területeit, így nem tudtak túl hatékonyan fellépni a határvidékükön létrejövő új hatalmi centrum ellen. A keletről hozott harci tudás és fegyverzet, valamint a sztyeppei népek közismerten jó szervezőképessége nagyon gyorsan félelmetes ellenfélle tette a keresztény Európa szemében Árpád népét. A következő

bő fél évszázad katonai sikerei mögött azonban nem pusztán egy-egy kiemelt tényezőt, egy fegyvert vagy egy taktikai fogást kell keresnünk, hanem azt a komplex és rugalmas hadikultúrát, amelyet a sztyeppéről hozott magával a magyarság. ♦

Mongol lovasok összecsapása Rasíd ad-dín
Történetek gyűjteménye című művéből
(Tebriz, 1305–1310)

Nyugati és magyar
lovas viadala

PETKES ZSOLT

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG FEGYVERZETE

A honfoglalást megörökítő művészeti alkotások között nem található olyan munka, amelyen ne jelenne meg a honfoglaló magyar harcos: a honfoglalás képe elválaszthatatlanul összeforrt a magyar vitézzel és a katonai virtussal.

A 19. században és a 20. század elején azonban a művészek sokszor szembeültek azzal, hogy az egykori valóságról alig rendelkeznek megbízható információkkal. Így történhetett, hogy a Millenniumi emlékművön látható honfoglaló vezérek közül csak egyet ábrázoltak íjjal.

A honfoglaló magyar harcosról kialakult kép kereteit a magyar nemesség hagyományai, majd a történelemtudomány alakította ki, amelyet a 19. század közepén megjelenő és egyre gyorsuló ütemben fejlődő honfoglalás kori régészet pontosított és árnyalt. Napjainkra pedig már eljutottunk a részletkérdések, egyes fegyvertípusok aprólékos vizsgálatához és újraalkotásához.

A karosi ásatáson talált egyik tegez veretei

Lovaikon szoktak járni, gondolkozni, álldogálni és beszélgetni.” Többek között így jellemezte Regino bencés szerzetes, egykori prümi apát 10. század elején született *Vitavagkrónikájának* lapjain az éppén akkortajú a Kárpát-medencébe beérkező és ott megtelepedő magyarságot. Az apát jói értesültsége megkérdőjelezhetően, szavai kiválóan világítanak rá a honfoglaló magyarság életmódjára és mindennapjaira. Azonban ezeket a szavakat kiegészíthetnénk egy nagyon fontos adalékkal: a magyarok a lovakon szoktak harcolni.

A LOVAS HARCMODOR KELLÉKEI

Napjaink divatos történelmi fesztiváljain vagy az élő történelemórán az a lehetetlenre vállalkoznak azok a hagyományörző csoportok, amelyek tagjai gyalogosan próbálják bemutatni a 10. századi magyarság hadi kultúráját és fegyvereit. A bemutató során a beöltözött „harcos” övére akasztott fegyverek – az íj, a különböző tegez, a szablya és esetlegesen a fokos, természetesen tarsollyal kiegészítve – sok esetben viselőjük mozgását akadályozva, zörögve, a rendezetlenség látványát keltve, össze-vissza lógnak. E bemutatók hitelességével kapcsolatban még a korszak fegyvereinek ismeretében járatlan szemlélődőben is kételyek ébredhetnek. Azonban ha ezt a gyalogosan kissé esetlennek tűnő vitézt lóra ültetnénk, hirtelen minden értelmet nyerne, kiderülne, hogy mindennek megvan a pontos helye és funkciója: a 10. századi magyarság fegyverzetének minden elemét a gyakorlati tapasztalat csiszolta, igazította a lóhoz és a lovas harcmódorhoz.

A honfoglaló magyarság fegyverzetének megismeréséhez két, napjainkra már jól ismert forráscsoport nyújt segítséget. Az írott történelmi források némelyike részletesen sorolja fel a magyarság fegyverzetét, legtöbbjük azonban csak a fegyverzet egy-egy elemét említi. A ránk maradt képet árnyalja a Kárpát-medence 10. századi sírjaiból a régészet által napvilágra hozott fegyveranyag, amely, bár sok esetben kiegészíti ismereteinket, a fegyverzet több elemének vonatkozásában hallgatásba burkolózik.

A 10. századi magyarság fegyverzetének legfontosabb elemei az íj és annak különböző tartozékai. Az írott

forrásokban ránk maradt híradások egységesen kiemelik az íj és íjászat szerepét, amelynek fontosságát a régészeti emlékek is megerősítik. A Kárpát-medence fegyveres sírjaiból a legnagyobb számban az íjászat kellékei kerültek elő, az íj maradványain túl gyakran látnak napvilágot nyílcsúcsok, a nyíltartó tegez maradványai, nagyritkán pedig a nyugalmi helyzetben lévő íj tárolására használt és a készenléti íjtegez alkatrészei, díszei is.

A honfoglalás kor leletanyagában található íjak felismeréséhez, majd pontosabb megismeréséhez a történeti források ismerete ellenére hosszú út vezetett. Ennek oka abban kereshető, hogy az összetett íjak szerves alkotóelemei a földben töltött hosszú idő alatt elporladtak, megmaradó csont- vagy agancslemezeik felismerése pedig egészen az 1930-as évekig várattott magára. Cs. Sebestyén Károly, a szegedi múzeum néprajzkutatója jött rá a honfoglalás kori sírokból előkerült, addig sokszor figyelmen kívül hagyott faragott agancslemezek jelentőségére, tanulmányában rajzos rekonstrukción mutatta be eredeti helyzetüket, továbbá a honfoglalás kori összetett íj szerkezetét és működését. A felismerést követően, néhány évtized elteltével a rajzon született elképzelést kézműves mesterek próbálták anyagba álmódni, elindítva ezzel az íjrekonstrukciós munkák hosszú és nehéz folyamatát, amelynek eredményeképpen egyre több régészeti megfigyelést felhasználva a valamikori valóságot mind jobban megközelítő rekonstrukciók készültek.

ÍJAK, NYILAK ÉS A NYÍLTEGEZ

Az íj négy legfontosabb alapanyaga: az íj vázát alkotó mag (1), amely általában kőris- vagy juharfából készül. A rugalmasságot biztosító ínkötegeket (2) az íj cél felé néző, a szarulemezeket (3) pedig az íjász felé eső oldalára enyvvvel ragasztották fel (4). Az íj merev részére, a markolatra és a íjvégekre agancs- vagy csontlemezek kerülhettek. Az így elkészített íjat nyírfakéreggel vagy bőrrel borították, a csont- vagy szarulemezeket pedig festéssel díszítették. Az ideg (húr) állati inakból, nyers bőrből, bélből vagy hernyóselyemből készült.

A magyarság által használt íjak viszonylag kicsik, 110–120 cm hosszúak voltak, méretük és alakjuk meghatározásához egy-egy szerencsés helyzetben

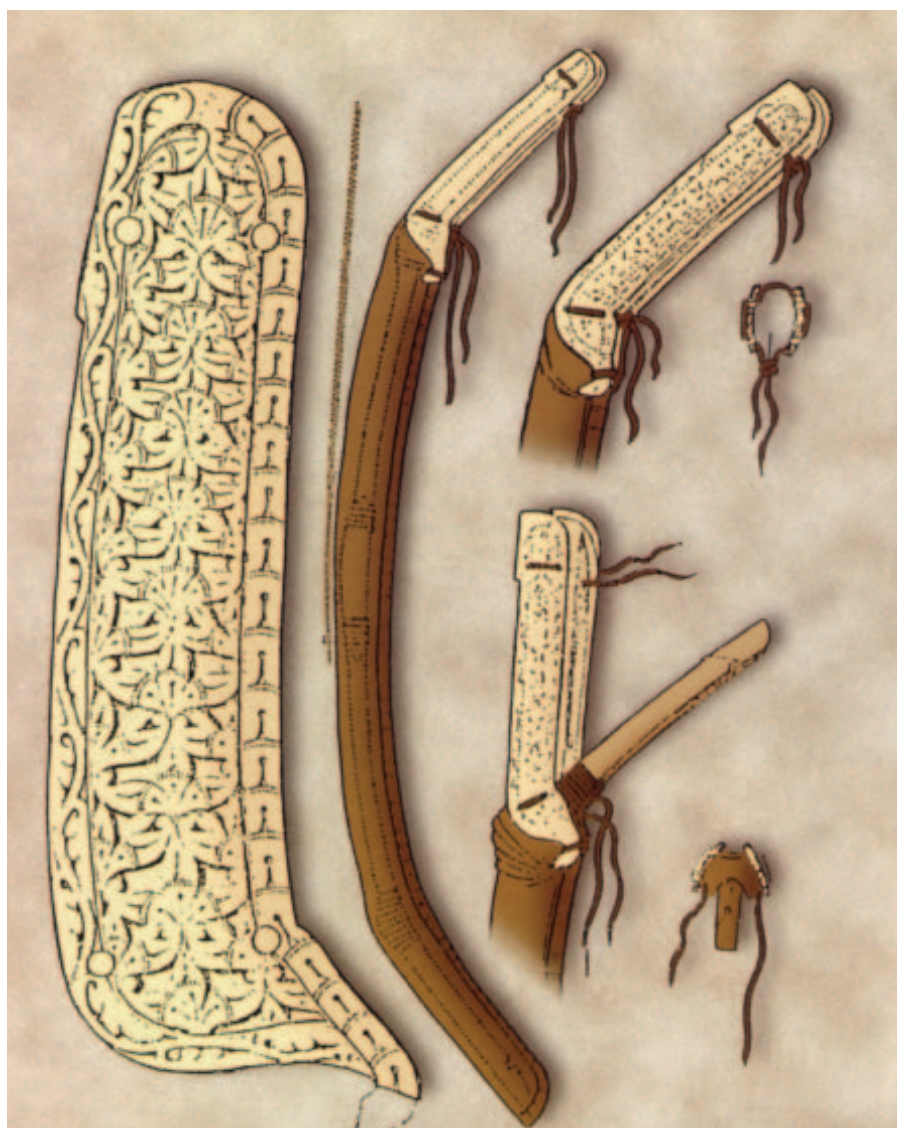
előkerült sírlelet nyújtott segítséget. A mára elporladt részek alakjának, keresztmetszetének meghatározásához az íj merev részeire rögzített csont- vagy agancslemezek egymáshoz való viszonya nyújthat támpontot. A Kárpát-medence 10. századi sírjaiból előkerült íjak maradványai alapján feltételezhető, hogy a korszak magyarságának íjai szimmetrikusak voltak, azaz meg egyező hosszúságú íjkarokkal rendelkeztek. A régészet és társtudományai által elvégzett pontos mérések ellenére azonban nyugodtan kijelenthető, hogy a korszak íjkészítői nem szabványok alapján dolgoztak, több jel is utal eltérő műhelyhagyományokra, továbbá az íjak elkészítésénél, méretük meghatározásánál, erejük beállításánál figyelembe vehették a megrendelő testi adottságait is.

Későbbi keleti analógiák alapján sejtethető, hogy a honfoglaló magyar harcosok is több íjat vittek magukkal a hadjáratokra, hiszen gondoskodni kellett az esetlegesen tönkrement fegyverek pótlásáról. A használatban lévő, felajzott íjat akár több héten keresztül is a

készenléti íjtegezen hordhatták övük bal oldalán. A használaton kívüli, tartalék fegyvereket óvni kellett az időjárás viszontagságaitól és a külső mechanikai sérüléstől, így azokat a nyugalmi helyzetben lévő íj tárolására kialakított íjtegezen tartották. Az ehhez tartozó faragott csontlemezek szerepét viszonylag hamar felismerte a régészet-tudomány, azok elhelyezkedését és szerepét László Gyula határozta meg, azonban az ismertté vált leletanyag növekedésével e tegeztípus pontos szerkezetével, illetve a csontlemezek helyzetével kapcsolatban újabb megoldásra váró kérdések merültek fel.

A készenléti íjtegez kutatása ezzel éppen ellentétes úton haladt: felismerése egészen későn, az 1980-as években történt meg a szenzációs karosi leletekhez és Révész László nevéhez kapcsolódóan. A temető két sírjából is napvilágra

László Gyula rekonstrukciós rajza a nyugalmi helyzetben lévő íj tárolására szolgáló íjtegez szerkezetéről

kerültek e szállítóeszköz nemesfém veretei, melyek elhelyezkedése kirajzolta a felajzott íj formáját, ezzel segítve a funkció meghatározását. A felfüggesztésre használt verettípus már korábban is ismert volt a korszak hagyatékában, így árulkodva arról, hogy ez a tegez, bár díszítetlen formában, más harcosok sírjában is jelen lehetett.

A nyílcsúcsok gyakori leletek a magyar harcosok sírjaiban, döntő többségük deltoid vagy rombusz alakú, és nyéltüskével ütötték be őket a vesszőbe. A nyíl hossza 70-80 cm körül lehetett, amelyből a kovácsoltvas nyílcsúcs hossza – a vessző testébe illeszkedő tüskével együtt – 5 és 14 cm között mozoghatott. A nyíl vesszőjének kritikus pontjait állati inakból készített tekeréssel erősítették meg, a vessző végén az íj húrjának megfelelő vajatot alakítottak ki, s a nyilat tollazattal látták el.

A harcos jobb oldalán, kissé megdöntve függött a nyíltegez, amely két fő részre osztható: egy hosszú, a fenéke felé enyhén szélesedő, 7-8 cm sugarú, gyakran D keresztmetszetű tegeztestre és egy jóval rövidebb, szögletes, fedett tegezfejre. A nyíltegez alapját vaspánatokkal és pálcákkal merevített deszkalapok alkották, amelyet bőrrel vagy kéreggel borítottak, a tegezfej külső oldalán elhelyezkedő, megközelítően 10×10 cm méretű szájnylást pedig csont- vagy agancslapokkal díszítették. A tegezbe mintegy 15-20 nyílvesző fért el nyílcsúccsal felfelé. Az íjász a nyílveszőt a nyílhegy alatt megragadva húzta ki a tegezből, mindezt úgy, hogy a tegezszej oldal- és fedéllemeze védte a kézfejt a nyílcsúcsoktól.

A LÁNDZSA

Bár a honfoglaló magyarság fegyverzetében kiemelt szerepe volt az íj használatának, amellyel jelentős stratégiai előnyre tehetek szert, azonban a közelharc, a test test el-

leni küzdelem csaknem minden esetben elkerülhetetlen volt az ellenfél térdre kényszerítése érdekében. A nyílzáportól meggyengült, fellazított sebre nagy sebességgel lecsapó magyar harcosok legfontosabb közelharc fegyvereként a lándzsát említi Bölcs Leó bizánci császár. Miközben a történeti források egységesen a magyarok fegyverzetének részeként említik a lándzsát, a régészek alig találtak ilyen fegyvert. Míg az avar sírokból több mint félezer példány ismert, addig a Kárpát-medence honfoglalás kori leletanyagából nagy jóindulattal is mindössze 13 darabot lehetett összegyűjteni.

A kérdést tovább árnyalja az a tény, hogy ezek között is nagy formai és méretbeli változatosság figyelhető meg: megtalálhatóak a jó keleti párhuzamokkal rendelkező rombusz vagy négyzet keresztmetszetű (négyélű), keskeny lándzsacsúcsok (pika), a nagyméretű, széles, levél alakú lándzsahegyek éppúgy, mint a budapesti Duna-mederből származó hosszú, keskeny, arannyal és nielloval díszített ún. „viking lándzsa” vagy a korszak nyugati fegyverzetének egyik jellegzetesége, a szárnyas lándzsa. E fegyvertípus sírokban való feltűnő hiányára ez idáig csak egyetlen magyarázat született: a harcos lándzsáját nem a sírjába helyezték, hanem a sír jelölésére a sírhalmoba szúrták bele, így lényegében kopjafa szerepét töltötte be.

A régészeti feltárásokból származó csekély adatmorzsák azonban így is megegyeznek a történeti forrásokból kihámozható képpel: a honfoglaló magyarság lándzsái az ún. dőfőlándzsák és nem a hajítólándzsák közé tartoznak. A fegyver teljes hossza 2-3 méter körül lehetett, nyelét könnyű, de szívós faanyagból kellett elkészíteni, ezért előszeretettel alkalmaztak kőris- vagy mogyorófát alapanyagként. A lovas harcos a lándzsát vállára függesztve, csaknem függőleges helyzetben, hegyvel felfelé hordta, így mind-

két kezét szabadon, akadálytalanul használhatta.

A Kárpát-medence 10. századi sírjaiból előkerült lándzsahegyek utalnak arra, hogy a lándzsát a magyarok nemcsak dőfésre, öklelésre használták, hanem más keleti lovasnomád népekkel megegyező módon a közelharcban is alkalmazták. Az ún. „lándzsavívás” emléke a középkori krónikáshagyományban is megmaradt: Béla herceg és a pomerániai vitéz lándzsával vívott párharcát a *Képes krónika* egyik iniciáléján is megörökítették, azonban a 14. századi krónikakompozíció az összecsapást már saját korának fegyverzetében, a korszak szokásainak megfelelően lovagi összecsapásként ábrázolta.

SZABLYÁK ÉS KARDOK

Amikor az ellenfelek kartávolságra értek egymástól, előkerültek a közelharc legismertebb fegyverei, a szabalyák és a kardok. A két fegyver közötti különbségek a középkori fegyverzet kérdéseiben járatlanok számára elhanyagolhatónak tűnnek, azonban ezek az eltérések egyszerre befolyásolhatták e harci eszközök közvetlen használatát és a hozzájuk köthető harcmódot is.

A 10. századi magyar szabalyák 70-90 cm hosszú, enyhén ívelt, egyélű, a penge éllel ellentétes oldalának felső harmadában visszaköszörült, úgynevezett fokéllal ellátott fegyverek voltak, ezzel szemben a kardok megközelítően egy méter hosszú, egyenes, széles, a penge mindkét oldalán éllel ellátott harci eszközök. Bár a különbség szembeötlő, a magyarság fegyverzetéről ránk maradt történeti forrásokból ma már nem lehet eldönteni, hogy a kortárs szerzők melyiket is sorolták a honfoglalók fegyverzetéhez.

E probléma kapcsán a régészeti források tűnnek beszédesebbnek: a 10. századi magyar harcosok sírjaiból napjainkra már mindkét fegyvertípusból több mint száz példány látott napvilágot, ami alapján úgy tűnhet, hogy mindkettőt egyaránt használták eleink. Az aprólékos régészeti elemzés azonban ennél beszédesebb eredményt hozott: míg a szabalyák végig jelen voltak a korszak magyarságának fegyverzetében, addig a kardok a 10. század második felében, utolsó harmadában kerültek be a magyar harcosok fegyvertárába egy „haderőreform” keretében.

Szárnyas lándzsa Visegrádról

A szablya pengéjének hossza 60–70 cm, szélessége 2,3–3,2 cm között változott, a fokélt 15–25 cm hosszúságban képezték ki. A markolat enyhén az él irányába törve kapcsolódott a pengéhez: ezzel a megoldással a fegyver nemcsak vágásra, hanem szúrásra is alkalmassá vált. A fokél szerepe a korábbi nézetekkel ellentétben nem az ellenség lovának vagy kézfejének a megsebzése lehetett; újabb vizsgálatok szerint a mindkét oldalán élezett penge elősegíti a szúrást, illetve mivel a fegyver súlypontja közelebb kerül a markolathoz, könnyebbé válik a fegyver forgatása.

A szablya fontos, elengedhetetlen részei voltak a markolat különböző szerelékei, például a jellegzetes, középen széles, a penge felé enyhén hajló s a száraz vége felé folyamatosan keskenyedő, gömbökben végződő, vasból vagy bronz-

ból készített keresztvas, amely védte a vívó kézfejét. Ezt a penge és a markolattüske csatlakozásánál megvastagított peremre húzták rá, és a famarkolat tartotta a helyén. Ez utóbbit két, megközelítően félhenger formára faragott, két szegeccsel a markolatvashoz rögzített falécből alakították ki, de ismeretek a Kárpát-medencei leletanyagban csontlapokkal díszített markolatok is. A fegyver hüvelyét a penge formája határozta meg, két, formára faragott faléc összeillesztésével készült, bőrrel vonták be és különböző szerelékekkel látták el: torkolatverettel, függesztőfülekkel és a hüvely végére szerelt védőborítással, koptatóval.

A korszak talán leglátványosabb fegyverei a jellegzetes magyar ízlésvilágot tükröző, palmettamintákkal díszített, nemesfém szerelékű szablyák. A vezérek fegyvereinek szerelékei, markolatgombjai, a markolatot burkoló díszített lemezei még a földben töltött évezred elmúltával is magas mesterségbeli tudásról és fényűző gazdagságról árulkodnak. E szablyák között található egy különleges darab is, amely nem került a földre, így teljes pompájában tanúskodik a 10. századi magyar díszítőművészet magas színvonaláról, a felhasznált jó minőségű alapanyagokról és a harcos magyar elit igényeiről: ez a bécsi Schatzkammerban őrzött ún. „bécsi szablya”.

A kard pengéje 80–90 cm hosszú, a markolatnál 5–6 cm széles, tompa, lekerekített hegyének irányába folyamatosan keskenyedik. A penge csaknem teljes hosszában, annak középső harmadában széles és sekély vércsatorna fut, amelynek hatására a fegyver könnyebb lett, a penge pedig rugalmasabbá vált. A markolatvas törés nélkül, a pengével egybekovácsolva, a fegyver hossz tengelyében egyenesen kapcsolódik a pengéhez.

A kardnak szintén fontos részét alkották a markolat szerelékei: a csónak alakú keresztvas, a nagyméretű, különböző típusokba sorolható markolatgomb és a bőrrel vagy fémhuzallal körbetekert s így a markolattüskéhez szorított markolatlemezek. A kardok pontos időrendi besorolását a markolat ezen elemei segítették elő, hiszen ezek változása, fejlődése látványos és jól nyomon követhető. A kardhüvelyt a szablyakéhoz hasonlóan alakították ki hasonló jellegű és funkciójú szerelékekkel látták el, legjellegzetesebb és egyben

Kardmarkolat a szob-kiserdei temetőből

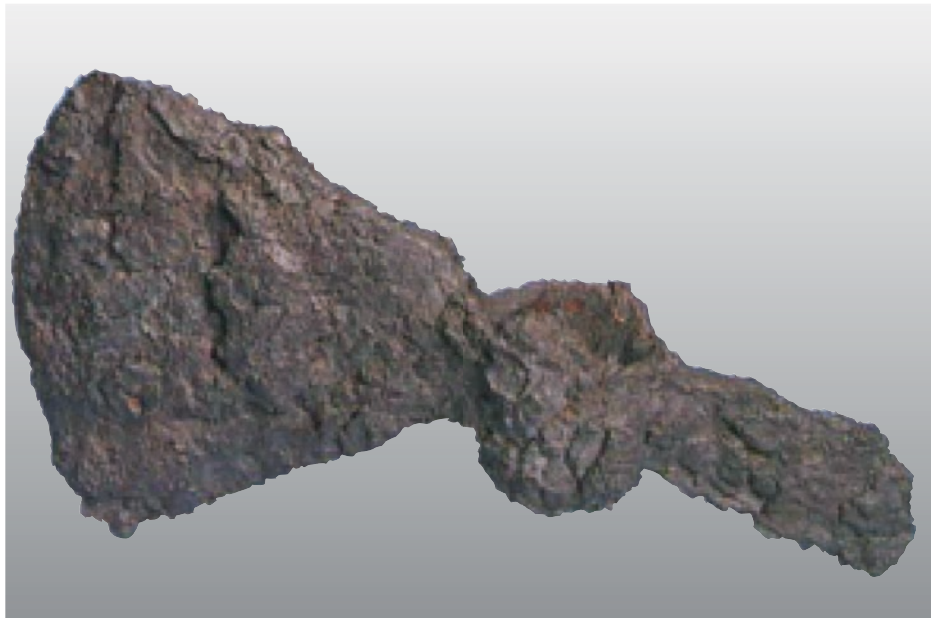
Csontlapokkal borított szablyamarkolat a szob-vendelini temetőből

leglátványosabb díszje a hüvely végén elhelyezkedő öntött koptató vagy hüvelyvég.

A kardok megjelenése a 10. századi Kárpát-medencében, beépülésük, szerepük a magyar fegyverzetben még további vizsgálatokat igényel, azonban az már most is jól látható, hogy a pengék és a szerelékek idegen mesterek munkáját dicsérik: néhány esetben megfigyelhető még a készítő „márka-jelzése” is (pl.: +ULFBERHT, +INGELRII). A kard a szablyával megegyező módon a harcos övének bal oldalára volt felfüggesztve.

FOKOSOK, BALTÁK, BÁRDOK

A magyarok fegyverzetét felsoroló történeti források nem említik, azonban a kalandozó magyarok cselekedeteinek leírásaiban többször felbukkannak a korszak jellegzetes ütőfegyverei, a fo-

→ Fokos a karos-
eperjesszögi
II. temető 11. sírjából

kosok, a balták és a bárdok, amelyek a honfoglaló harcosok sírjainak feltárása során a kardokkal vagy a szablyákkal csaknem megegyező szám-

ban kerültek elő. A fegyverek ezen csoportját a formai sokszínűség jellemzi, ahogy erre a megnevezések sokasága is utal. Míg azonban a fokosokat elválaszthatatlannak tartjuk a honfoglaló harcosoktól, addig az egyszerű kivitelű, fok nélküli baltákat idegennek érezzük, pedig ezeket is használták, és ha csekély számban is, de megnyúlt pengéjű bárdok is előbukkannak a 10. századi sírokból.

Az általánosan elfogadott vélemény szerint a fokos a „szegény harcosok” közelharci fegyvere volt, mert könnyen, gyorsan, különleges szaktudás nélkül, ezért olcsón lehetett előállítani. A Kárpát-medencei sírleletekben azonban ezek a fegyverek megtalálhatók szablyával, veretes övvel és tarsolylemezrel eltemetett előkelők mellett éppúgy, mint szegény temetkezések egyetlen mellékleteként, így a fegyver jelenléte vagy hiánya önmagában nem társadalmi különbségekre utal, hanem a fegyverzet összetettségét mutatja.

A 10. századi magyarság baltáit és fokosait a lovas harcmódorhoz igazították, a fegyver nyele megközelítőleg 80 cm hosszú lehetett, feje pedig viszonylag kis méretű és súlyú, elősegítve a fegyver egy kézzel való használatát. A fokosokat és baltákat feltehetőleg az övre vagy a nyeregre függesztették egy kampós vaskarika vagy egyszerű kötélhurok segítségével. A formák és a megnevezések sokszínűsége a különböző típusok egymástól el-

térő eredetére utal, így megfigyelhetők közöttük az általános keleti, sztyeppei típusok éppúgy, mint a Kárpát-medencei későavar formák vagy a nyugati és az északi (rusz) fegyverek.

VÉDŐFEGYVERZET

A honfoglaló magyar harci eszközök kutatásának egyik legproblematisabb pontja a védőfegyverzet kérdése, mivel a történeti forrásokban alig találunk utalásokat erre, a Kárpát-medence 10. századi régészeti anyagából pedig ez idáig semmilyen biztos nyom nem került elő. E jelenségre több magyarázat is adható. Lehetséges például, hogy a védőfegyverzet elemeit valamilyen megfontolásból (gazdasági, társadalmi okból vagy ismeretlen temetkezési szokás miatt) nem helyezték az elhunyt mellé, vagy ezek olyan szerves anyagból készültek, amelyek lebomlottak a talajban az eltelt évszázadok folyamán.

Írott források szólnak a magyar harcosok bőrpáncéljáról és esetlegesen bőrből készült sisakjáról, ezek azonban a Kárpát-medence talajviszonyai miatt csekély eséllyel maradhattak volna ránk. Néhány szerencsésen előkerült bőrmaradvány (bőrtarsoly, öv és feltételezhetően bőrruha maradványa) vizsgálata azonban arra utal, hogy a korszak magyarsága magas szintű, fejlett bőrművességgel rendelkezett, így a bőrpáncélok és -sisakok előállítására megvolt a megfelelő szakmai háttér.

A korszak védőfegyvereihez szokták sorolni a pécsi Domb utcából előkerült, 10–11. századra keltezhető vas-

sisakot is, azonban korántsem egyértelmű, hogy ezt honfoglaló eleink használták-e. Az augsburgi vereség kapcsán említik Súr vezér pajzsát, egy bizánci krónika pedig megemlékezik arról, hogy Árpádot fejedelemmé választása során pajzsra emelték. A magyar védőfegyverzetben a pajzsok létezése régészeti leletekkel nem támasztható alá, azonban a korszak lovasnomád népeinek fegyverei között megtalálhatóak a kisméretű, kerek, bal karra húzható pajzsok, amelyek hatékonyan segítették a védekezést, és nem akadályozták a járásban vagy a ló irányításában. Nem zárható ki tehát, hogy efféle védőfegyverekkel elődeink is rendelkeztek.

Ha a honfoglaló magyarság fegyvereit elemenként, közegükből kiragadván vizsgáljuk, nehéz magyarázatot adni a korszakban elért hadi sikereik titkára. A 10. századi Európa harcosai is kiválóan használták az íjat, a lándzsát, a kardot, s harci eszközeik minősége sem maradt el a magyar fegyverekétől. A magyarság által használt taktikai elemek sem voltak ismeretlenek az ellenfelek számára, alkalomadtán a nyugati seregek is alkalmazták ezeket a fortélyokat. Mi lehetett hát a siker kulcsa?

A válasz sokkal egyszerűbb, mint elsőre sejteni lehetne: a honfoglaló magyarság fegyverei egy összetett rendszert alkottak, s ezeket lovon, akár nagy sebességű mozgás közben, egyénileg vagy csoportosan, óriási precizitással és pontossággal használták. Bármennyire is egyszerűnek és kézenfekvőnek tűnik a válasz, a gyakorlatban valójában nem az. Mindennek a mozgás a kulcsa. A fegyverek használatának elsajátítása önmagában is hosszú folyamat, de mindezt folyamatos mozgás közben, szintén mozgó ellenféllel szemben, összehangolt manővert végző csapat részeként végrehajtani egyáltalán nem olyan egyszerű és kézenfekvő, rengeteg gyakorlást, fegyelmet és szervezést igényel.

A 9. század végén a magyarság már kialakult hadszervezettel, fegyverzettel és a fegyverzethez jól illeszkedő taktikával érkezett meg a Kárpát-medencébe. Ez az összeforrt, minden elemében egymásra épülő, egymásba kapcsolódó rendszer pedig jelentős, hosszú ideig fennálló stratégiai előnyt biztosított a csatatereken a magyarság számára, ezzel biztosítva a Kárpát-medencében való megtelepedést és megmaradást. ♦

10-11. századi
sisaklelet Pécsről

Igaz Levente

A régi magyar íjászat

Kísérletek a honfoglalók íjászatának megismerésére

Napjainkban felvirágzottak a honfoglalás korát megidéző hagyományőrző csoportok, sok száz honfitársunk vesz íjat a kezébe, modern anyagú, de hagyományos formájú íjak gyártásában pedig bizvást állíthatjuk, hogy nagyhatalommá váltunk. Ahogy a lovas íjászat vagy a távlövés terén is a világ élvonalába tartozunk. De vajon tudjuk-e, hogy honfoglaló elődeink rettegett fegyvere hogyan nézett ki, s miként kellett használni?

Az 1420-as években készült kakaslomneci freskón a Szent Lászlóval küzdő kun vitéz hátrafelé nyilaz. Jól megfigyelhető a kis ajtóval ellátott tegez, valamint a harcos jobb kezének ujjai között tartott tartalék nyilak

A „magyarok íjászata” szókapcsolat hallatán manapság elsősorban a hazánkból újtjára induló, világhírűvé vált modern lovas íjászsport, esetleg a hosszú ideje töretlen népszerűségnek örvendő szabadidős tevékenység, netán a különféle rendezvények keleties öltözékbe bújt íjlesztő szereplői vagy az itáliai imatörédék alapján közhellyé vált, a magyar nyilaktól rettegett 10. századi Nyugat-Európa képei jutnak eszünkbe. A történelmi íj és íjászat rekonstruálásának buktatói és eredményei ugyanakkor jóval kisebb figyelmet kapnak. Írásunkban a szaktudományok képviselői és a rekonstrukciós tevékenységben részt vevők legújabb, közös kutatásai alapján, elméleti és gyakorlati oldalról közelítve igyekszünk megismertetni az eredeti formájában továbbra is sok titkot őrző fegyvert és annak használatát.

REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETEK

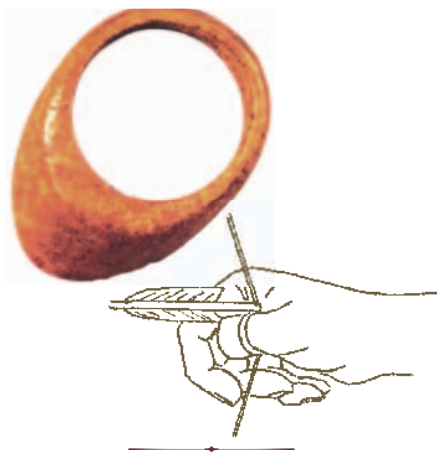
Az, hogy a honfoglalók kiváló íjászok voltak, sok évtizede közhelyszerű megállapítás Magyarországon. Ez a kép

több körülmény összejátszásának a következménye. Az írott emlékekben a 10. századi magyarok íjukat mesteri szinten – az ellenfelek számára felül-

múlthatatlan hatékonysággal – használó lovas harcosokként jelennek meg. Taktikájuk közelharc elemei ugyanakkor rejtve maradtak a forrásokat tanulmányozni kezdő kutatók és laikus körök előtt is. Ez a két dolog nagyban segítette annak a véleménynek a kialakulását, amely a honfoglalókat szinte kizárólag mint „könnyű fegyverzetű” lovas íjászokat képzelte el. Ez a felületes kép mára változóban, kiegészülőben van. Emellett az íjászat elméleti kutatói (régészek, történészek) és gyakorlati művelői (a tudományos kritériumokat szem előtt tartó íjkészítők és íjászok) közötti összefogás az utóbbi néhány esztendőben komoly eredményeket hozott a magyarországi, mintegy évszázadnyi múltra visszatekintő jyrekonstrukciós tevékenység terén.

2009-ben a régi magyar íjászat kutatásának tárgyában hosszú távú kísérletsorozat vette kezdetét, első ízben különböző – modern, illetve természetes – anyagokból készült íjakkal végzett összehasonlító tesztek formájában. A résztvevők az íj- és nyílvesztő-rekonstrukciók készítésében nagy tapasztalattal rendelkező, valamint az íjászat több szakágában jártas személyek voltak, akik a tesztek előkészítésében, lebonyolításában és értékelésében a szaktudományok képviselőinek véleményét is kikérték. Az első kísérletek során megfogalmazott célok azóta sem változtak lényegesen: az úttörő Fábián Gyula-féle iskola egykori eredményeiből kiindulva új szempontok beemelése a régi magyar íjászat vizsgálatába, a szakemberek (és laikusok) által „általánosan elfogadott” nézetek újragondolása, kiegészítése, pontosítása a további rendszeres teszteredmények értékelése útján.

A kizárólag természetes anyagokból – fa, szarvasin, bivalyszaru, agancsle-

Hüvelykujjas feszítés és íjászgyűrű a rusz hagyatékából. A sztyepei népek általában hüvelykujjukkal feszítik meg az íj idegét, szemben a mai sportíjászokkal, akik erre a középső három ujjukat használják. Természetesen a hüvelykujj így nagy terhelésnek van kitéve, ennek csökkentése, illetve az ujj védelme érdekében az íjászok íjászgyűrűt használnak.

mez, hal- és túrőnyv – épített összetett reflexíjak jelenleg már iskolai körülmények között zajló készítése, tökéletesítése és persze további tesztelése

A merev szarvú reflexíj az íjkészítés egyik csúcsteljesítményének tekinthető. Bár az idők folyamán számos változata kialakult, a lényeg nem sokat változott.

Az íj íjász felőli oldalára szarulemezt, a külső oldalra pedig inakat ragasztottak, ezzel növelve meg a hajlós karok erejét.

A hajlós részek végére pedig merev részeket, szarvakat erősítettek, amelyek mechanikailag fokozták a teljesítményt.

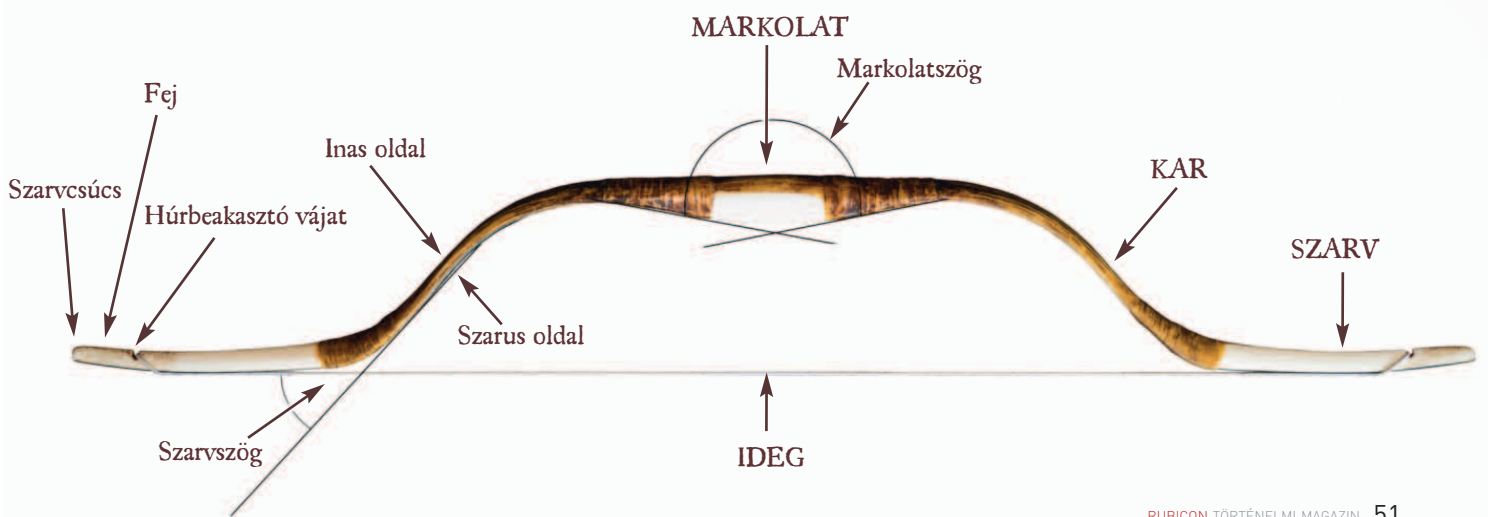
Az így elkészült íj tehát bonyolult szerkezetet alkotott, s nagyfokú precizitást igényelt. A cél az erő és a kezdősebesség megnövelése volt úgy, hogy maga a fegyver viszonylag kis méretű maradjon, s így a lőről való használatot a hossz ne akadályozza.

mellett előtérbe került a történelmi íjászat írott forrásainak tanulmányozása is. Mi több, a megfelelő korlátok szem előtt tartásával a 10. századi magyar íjászat kutatásába történő beemelésük is napirenden van. A honfoglalás korzakából való írott források és képes ábrázolások ismert elégtelensége miatt más belső-ázsiai – illetve onnan származó – lovas íjász harci kultúrák (kun, mongol, mameluk, oszmán) íjászati forrásait is segítségül kellett hívni a 10. századi magyar harci sikek technikai-gyakorlati hátterének megvilágításához. Erre elsősorban a muszlim területekről származó, középkori íjásztraktátusok alkalmasak, amelyek értelmezésével a szakemberek értékes információkhoz juttatják a kutatást.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Az analóg íjászkultúrák fennmaradt ábrázolásainak elemzése szintúgy részét képezi a kutatásnak, legyen szó akár távoli, belső-ázsiai (Kelet-Turkesztán), akár a Kárpát-medencében ránk maradt lovas íjászokat ábrázoló emlékekről (Szent László-falfreskók). Ugyanilyen fontosságú lett a külföldi régész, kísérleti régész kollégák munkájának célirányos figyelemmel kísérése, eredményeik értékelése és adott esetben átvétele is. A történelmi magyar íjászat – a fenti módszertannal folyamatosan végzett – kutatásának az elmúlt fél évtizedben az alábbi eredményei születtek:

1.) A régészeti leletek alapján megvalósult a természetes anyagokból rekonstruált 10. századi magyar íj ismérveinek lehetséges és ésszerű határok közötti „szabványosítása”. Emellett létrejött egy eddig hiányzó, illetve nem

Honfoglalás kori nyílhegyek

A sztyeppe népek tisztában voltak vele, hogy különféle célok ellen különféle nyílhegyeket érdemes használni.

A honfoglalás kori sírokból leggyakrabban deltoid alakú, lapos hegyek kerülnek elő, de léteztek szűrő- és V alakú hegyek is. Negyedikként egy át-tört, feltehetőleg gyújtónyíl számára készült hegyet mutatunk be. „A nyílhegyeknek számos fajtája létezik. Minden helyzetben és harcban másféle

hegyre van szükség, hogy az hatékony legyen, máskülönben a lövés hiábavaló és eredménytelen. [...] Például páncéling ellen »halfarok« vagy »golyó« hegyű nyílvevő kell. Lamellás vért ellen ugyanezen nyílhegyek szükségesek, fa-, nád-, rinocéroszbőr és

nyárfapajzs ellen »mavdúdi« nyílhegyre van szükség. Várak ellen »halfarok«, »golyó« vagy háromélű nyílvevő szükséges. Kaftán vagy pamut-tal töltött lóvért ellen a nyíl hegyének kis ásóra vagy spenőtlevéltre, fűzlevélre

vagy nudlira (?) kell hasonlítani. Fém-páncélt viselő ember vagy ló ellen fűz vagy nád nyíl és edzett acélhegy kell. Meztelen test vagy vad ellen lágyvasból készült, közönséges, ásó alakú hegy szükséges.” (Fakhr-i Mudabbir: Ádáb al-harb. Irán, 13. század)

egységes magyar szakszókészlet-ajánlás az íj részeinek megnevezésére, amellyel a hagyományos íjak készítői és használói a továbbiakban jobb eséllyel cserélhetik ki tapasztalataikat. 2013-ban elkészült az első, valóban teljes mértékben régészeti szempontok alapján megtervezett honfoglalás kori íjrekonstrukció.

2.) Előrelépés történt a szarus íjak szerkezeti és burkolóanyagainak megismerésében, valamint az íjhúr lehetséges anyagainak meghatározásában. A nyílrekonstrukciók terén jelentős mértékben bővültek a tapasztalatok, elsősorban az úgynevezett „hajtásvesztek” kéziszerszámokkal történő készítési technikájában, továbbá a leletek alapján készült mérethű nyílhegyek kézi kovácsolással végzett előállításában is.

3.) A magyarországi, úgynevezett homokóra formájú tegek rekonstrukciójával kapcsolatban megállapítást nyert annak leginkább valószínűsíthető típusa, továbbá az is, hogy főbb méreteiben és használatában nem térhetett el jelentősen a korból ismert, éppen maradt keleti párhuzamaitól. Mára a leletek alapján egyértelműen elkülöníthető több, a korban ismert te-

gezfajtát. A forma alapján bizonyosnak mondható, hogy ebben a tegeztípusban hegygel felfelé helyezték el a nyilakat. Ezt a tegez fejének három oldalról történő védelme, valamint az íjász kezét védő, a leggyakrabban ferde tetődeszka alkalmazása is alátámasztja. A nyilak betöltése tehát azonos a képi források által is megőrzött kun tegezek esetében megfigyelhető módszerrel.

Noha bizonyos vasalatok funkciója továbbra is kérdéses, a vágató ló hátán végzett rekonstrukciós kísérletek sikeresen modellezték e tegeztípus működőképes felfüggesztését, a nyíl abból történő betöltését és útjára bocsátását is. Világossá vált, hogy a nyíltegez kialakítása, a tető ferde kiképzése semmiféle gondot nem okoz a hegygel felfelé tárazott nyilak kivételével. Azt is tudjuk már, hogy a harcok egyetlen mozdulattal akár több nyilat is az íjat feszítő – jobbkezeseknél a jobb – kezébe foghatott, ezzel gyorsítva a lövés folyamatát. E módszernek közel kortárs írott és képi emlékei egyaránt ismertek, az egyik éppen Magyarországról. A honfoglalást megelőző és követő

A Vukováron feltárt tegez rekonstrukciója

évszázadokból nincs arra adat, hogy a további nyilakat az íjat tartó kézben tartották volna, ahogyan például László Gyula ábrázolta s ahogyan a modern sportíjászok is teszik.

4.) Először 2012-ben sikerült természetes anyagú reflexíjakkal és hajtásvesszőkből készült, kovácsoltvas hegyekkel szerelt nyilakkal túlszárnyalni a Fábíán Gyula által elért 186 méteres lőtávot, s azóta számos, 200 méter fölötti lövés eredménnyel sikerült „utólagosan alátámasztanunk” a honfoglalás kori magyar íj maximális, korábban tesztlövések nélkül megbecsült lőtávolságát.

A jövőbeli kísérletek során a most már jelentős számú replikával lehetőség nyílt ugyanolyan húzóerejű íjrekonstrukciókból különböző húrkezeléssel és oldástechnikával végzett lövések hatékonyságának összehasonlító vizsgálatára is. Továbbra is kérdéses a nagy távolságból, 20–45 fokos szögben kilőtt, majd ballisztikus pá-

Hátrafelé nyilázó magyar lovas. A lovas íjászat különleges képzettséget igényelt lótól és lovastól egyaránt, nem véletlenül csodálták és rettegtek e teljesítményt azok a népek, amelyek nem tudtak élni vele. A vágóban hátrafelé leadott lövés e technika jelképének is tekinthető

digieknél lényegesen valóságűbben lehet modellezni a 10. századi magyarok és más sztyeppe eredetű harci kultúrák hatékonyságának egyik „titkát”, a fegyverváltás képességét is: a lovas harcos az adott harci feladatnak megfelelően hol lovas íjászként, hol pedig közelharc fegyverekkel (kopja, szablya, fokos) küzdött, méghozzá úgy, hogy ezeket mind magánál tartotta.

Ma sem tudjuk bizonyosan, hogy a nyíl az íjnak a jobb vagy a bal oldalán futott-e ki, noha a fenti eredmények, a számba vehető leírások és a fegyverhaszná-

lyát leíró és ezután becsapódó, páncéltörő nyilak seregbontó hatásának modellezése.

Lehetőség nyílt a behatolási, roncsolási képesség vizsgálatára, valamint a törésteszt jellegű kísérletek most

már lóhátról történő megismétlésére is. A hátsó a nyílhoz hozzáadandó (hátrafelé lövés esetén levonandó) sebessége ugyanis komoly befolyásoló tényező.

A történelmi hűségre törekvő fegyverekkel-felszereléssel, nyeregben, különféle vértípusokat viselő bábu végzett kísérletsorozat komoly hadtörténeti tapasztalatokat hozhat. Megfelelő lovastudással bíró lovas íjászok és haditornászok bevonásával pedig az ed-

lat logikája is inkább a jobb oldalra utalnak. A honfoglaló magyarok húrkezelési technikáját is homály fedi, a sztyeppe lovas íjászok által egykor széles körben használt hüvelykgyűrűs megoldás mellett más módszerek is elképzelhetőek.

A kérdések sora persze hosszan folytatható. Azt azonban kijelenthetjük, hogy a 10. századi magyarok egykori fegyverének, ezzel együtt a többi, sztyeppe eredetű íjészítő kultúra íjészatának vizsgálata végre olyan irányt vett, amely régóta hiányzott a hazai kutatásból, s amely minden eddiginél realitásabb képet adhat e legendás harci eszköz múltjáról. ♦

Flesch Márton

HONFOGLALÓK LÓHÁTON

A 10. századi magyarok lovai és lószerszámai

A ló, a lovaglás, a lovas életmód elválaszthatatlan a közép-ázsiai nomádoktól. „...ők maguk viszont mintba oda volnának nőve edzett, de csúflóvaikhoz, amelyeken néha nők módjára ülnek, ha szokásos teendőiket végzik. Ennél a népnél mindenki éjjel-nappal lóbáton ülve vásárol és elad, eszik és iszik,

s a ló keskeny nyakára bajolva mély álomba merül, még álmodik is mindenféléről” – írja Ammianus Marcellinus a hunokról. E sorokat a magyarokról is írhatták volna. Az alábbiakban azt foglaljuk össze, amit a honfoglalók lovairól, lófelszereléséről tudni lehet.

Honfoglalás kori
kengyelek és zablák

Aló kiemelt fontosságát a honfoglaló magyarok életében mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a túlvilági életet sem tudták elképzelni nélküle, ezért a temetkezések egy részében az elhunyttal együtt annak lovát is eltemették. Persze nem csak fegyveres férfiak mellé helyeztek lovat a sírba, hanem sokszor nők és gyerekek túlvilágra vezető útjához is gondoskodtak róla. Sőt a legdíszesebb lószerszámokat éppen előkelő nők sírjaiban találták. De nem csupán a gazdag melléklettel ellátott, hanem a szegényesebb sírokból is előkerülnek eltemetett lovak maradványai. Összességében a 10. századi magyar sírok mintegy tizede lovas sír.

LOVAK ÉS LOVASOK

A lovas sírokban azonban csak a ló koponyáját és lábszárcsontjait találjuk, mivel a honfoglaló magyarok csupán a ló bőrét és a nyúzaskor benne hagyott fejet és lábszárakat tették a sírba. A ló húsát minden bizonnyal a halotti toron fogyaszthatták el, mint ahogy Ahmad Ibn Fadlán 10. századi arab földrajztudós írja az oguzok szokásáról: *„Ha valaki meghal közülük, akkor egy házhoz hasonló, hatalmas gödröt ásnak neki. Odamennek a halotthoz, föladják rá a ruháját az övével és ijával együtt. [...] Azután odavezetik a lovait, s a számuktól függően megölnék közülük százat, kétszázat vagy csak egyet. Majd megeszik a ló húsát, kivéve a fejét, a lábát, a bőrét és a farkát, amiket fakaróra függesztenek föl, és azt mondják: »Ezek az ő lovai, amelyeken a túlvilágra lovagol.«*”

A sírokban lelt lábszárcsontok vizsgálata alapján a 10. századi magyar lovak marmagassága 128–144 cm körül lehetett, és a legmagasabb egyedek sem voltak 150 cm-nél magasabbak. Összehasonlításképpen a mai sportlovak marmagassága 170 cm körüli, azaz ma ezek az ősi magyar lovak kislónak vagy póninak számíthatnának. Érdekesség megjegyezni, hogy a honfoglalás kori magyar férfiak átlagmagassága a kutatás szerint 169 cm volt, ami nem sokkal marad el a maitól. Ebben a korban – a közhiedelemmel ellentétben – a nyugati lovak sem voltak magasabbak! (A lovak átlagos marmagassága egész Európában csak a középkor végére nőtt 140 cm fölé.) A fogazat alapján megállapítható a ló neme is, ebből tudjuk, hogy túlnyomórészt méneket

vagy herélteket használtak (vagy legalábbis temettek a halottak mellé).

A ló a 10. században már több ezer éve tenyésztett háziállat. A korabeli ábrázolásokon jól látható, hogy már léteztek a tenyésztettség magas fokán álló egyedek. Megtalálhatóak a legkülönbözőbb lószínűk és fehér jegyek is. Bár mai értelemben vett fajták még nem léteztek, az eltérő környezeti feltételek és használati mód szerint már kialakultak különböző típusok.

A csontleletek alapján megállapítható, hogy a 10. századi magyar lóállomány sem volt egységes, hanem több típusba sorolható. A trapezoid fejformával rendelkező, 128–140 cm marmagasságú, zömökebb csontozatú példányok a „sztyepei kisló” típusba tartoznak. Az ék alakú fejformájú, 140–150 cm marmagasságú, karcsúbb csontozatú egyedek pedig a „nemesített keleti ló” típust alkotják. A vezérek és előkelők minden bizonnyal ilyen drága, akár külföldről vásárolt, nagyobb teljesítményt nyújtó, de kényes paripán vuntak, míg a pásztorkatonák a helyi, nagy tömegben tenyésztett, szívósabb lovakat használták. Ezeket a lovakat kinn a pusztán, rideg körülmények között tartották, mint ahogy azt Bölcs Leó bizánci császár is megemlíti: *„tél-nyáron szakadatlanul legeltetve lovaikat, csatározások idején ellenben a nekik szükséges lovakat maguknál tartva és türk sátraik közelében béklyóra verve a csatarendbe állás idejéig őrzik.”*

A leletanyagban alkalmanként 128–135 cm marmagasságú, „nyugati kisló” típusba sorolható példányok is fellelhetők. Ez nem meglepő, figyelembe véve, hogy a kalandozó magyarok szá-

mára a ló tulajdonképpen a legkönnyebben hazahozható zsákmánynak számított, és nyilvánvalóan mindennél jobban érthettek az értékes lovak jó szemmel történő kiválogatásához és elhajtásához. Erről al-Makdiszi 10. századi mór krónikás is megemlíkezik a kalandozók hispániai portyjával kapcsolatban: *„A türkök egy lovas különítménye betört Andalúzia határvidékére, ott foglyokat ejtett, és elhajtotta a szabadon legelő jószágokat.”*

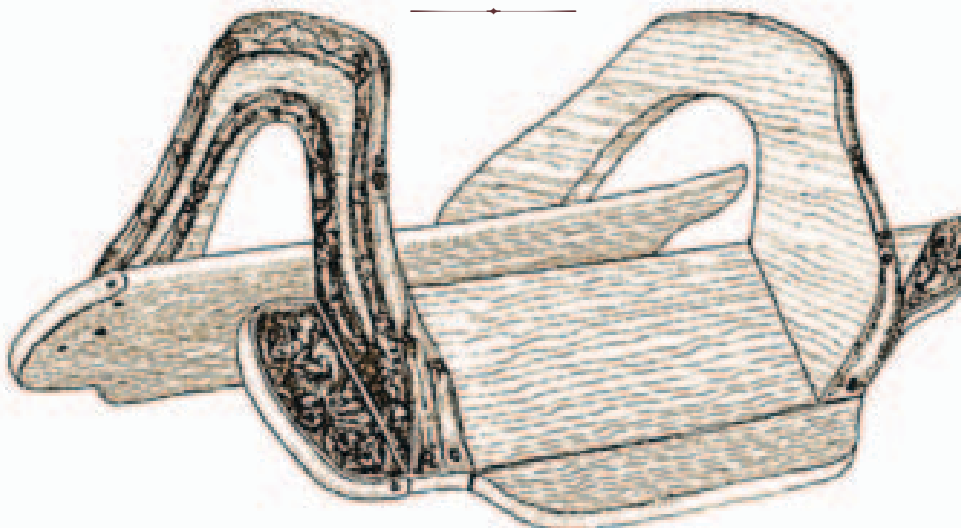
Bármily keveset tudunk is a 10. századi magyar lovak konkrét testfelépítéséről, a korabeli feljegyzésekből egyértelműen kikövetkeztethető, milyen elképesztő menetteljesítményekre voltak képesek a nyugat-európai hadjáratokon. Nem véletlen, hogy a kalandozó magyarok kortársa, Szvjatoszláv kijevi fejedelem is Magyarország egyik legfőbb értékének tartotta őket: *„Nem szeretek én Kijevben ülni, inkább a Duna menti Perejaszlavecban akarok élni... oda ömlik minden gazdagság [...] Magyarországból ezüst és lovak...”*

LÓSZERSZÁMOK

Amikor a honfoglaló magyarok az elhunytal együtt annak lovát is elhantolták, nem feledkeztek meg a paripa túlvilági megüléséhez szükséges lószerszámokról sem. Így a sírokban a lócsontok mellett rendszerint ott találjuk a lószerszám maradványait is. Sőt egyes esetekben csak a lószerszámot mellékelték, lovat nem is tettek a sírba.

A lovas sírok feltárásánál a fából készült nyergeknek általában semmilyen nyomát nem találni, hiszen a földben

A gádorosi honfoglalás kori nyereg rekonstrukciója

Trapéz alakú,
ezüstberakásos
kengyel Muszskáról

nyomtalanul elenyésztek, azonban a gyakran megtalálható kengyelpár és hevedercsat egyértelműen jelzi, hogy hajdanán a nyerges is a sírba helyezték. Csak kivételes esetben, igen gazdag temetkezésekben maradtak meg a nyerges díszítő faragott csontlapok vagy ötszögletes ezüstveretek, melyek alapján a nyeregkápák formája többé-kevésbé rekonstruálható. Ezen kápakialakítás párhuzamai megtalálhatóak a korabeli sztyeppi leletanyagban is.

A vasból kovácsolt kengyelek időálló anyagoknak köszönhetően igen nagy számban maradtak fenn a 10. századi magyar leletanyagban, és sokszor kiváló állapotban őrződtek meg. Néhány ritka esetben fából készített kengyelre utaló, annak fülét erősítő vas- vagy csontleletek is előkerültek. A sztyepei pásztorok előszeretettel használtak fakengeyeleket télvíz idején, mivel azok kevésbé vezették el a láb melegét a fagyos hidegben, így bizonyára jóval ál-

talánosabban használt kengyeltípus lehetett, mint amire ezen ritka leletekből következtethetnénk.

A honfoglalás kori kengyelek rendkívül nagy formai változatoságot mutatnak, nincs két egyforma közöttük. Az ún. körte alakú

kengyeleket inkább a 10. század első felére, míg a trapéz alakúakat a 10. század második felére keltezi a tudomány. Ezen belül azonban a kengyeleknek számtalan változata lelhető fel a kengyelszíjnyílás számára kialakított fül és azt a talpallóval összekötő szárák kialakítása szerint. Valamennyi kengyelváltozatnak van azonban egy jellegzetes közös tulajdonsága: a hosszában homorúan ívelt, átmetszetében domború talpalló. Kísérleti régészeti tapasztalatok alapján az ilyen talpallóval ellátott kengyelt úgy használhatták, hogy a lovas csak a lábujjait helyezte a kengyelbe.

A magyar lovas sírokból általában a kantár semmilyen alkotórésze nem kerül elő, egykori jelenlétére rendszerint csak a vaszabla utal. Ennek megfelelően az általánoságban használt kantárok minden bizonnyal olyan fém alkatrész és csat nélküli, bőrszíjból csomózott kantárok lehettek, mint amelyeket ma is használnak a sztyepei pásztorok. Egyes kivételesen gazdag sírleletekben előkerültek a kantárt díszítő, aranyozott ezüstveretek is. Ezek egy másfajta, varrással összeillesztett, finomabb bőrből készült kantárt ékesíthettek.

A lovas sírokban a kengyelek mellett rendszerint ott találjuk a zablákat is, lévén ezek is időálló vasból készültek, így nagy számban és gyakran jó állapotban maradtak meg. A 10. századi magyar leletanyagban a zablák igen nagy formai változatoságát találjuk. Használtak kéttágú csuklós szájjal ellátott kétkari-

Ezüstberakásos kengyel Beregszászról

kás és négykarikás zablákat, valamint – főleg a rangosabbak – pálcás oldaltagú zablákat. De akadnak egytagú szájvasú és dudoros, tarajos, sőt láncos szájvasú zablák is. Mégis túlnyomórészt az egyszerű, kétkarikás, csuklós szájvasú ún. csikózablák jellemzőek. A 10. századi magyar zablák legnagyobb része vékony, négyszögletes átmeteszettű szájvassal készült, így ezek mai szemmel kifejezetten durva, a ló száját könnyen felsértő eszközök lehettek. Alkalmazásukat képzetlen, csökönyös lovak használata indokolhatta.

A korabeli ábrázolások szerint a lószerszám elmaradhatatlan része volt a nyereghez előlről és hátulról csatlakozó szügyellő és farkerülő szíj is, azonban túlnyomórészt ezek is egyszerű bőrszíjak voltak, fém alkatrészek nélkül, a sírokban ugyanis semmi nyomuk nem maradt. Csakis a leggazdagabbak sírjába helyeztek nemesfém veretekkel díszített lószerszámot. A legelőkelőbb nők lószerszámát jellegzetes virágmintás, ún. rozettás veretek ékesítették, míg a legrangosabb férfiak lovának kantárjára és szügyellőjére jellemzően levél alakú csörgős vereteket erősítettek. Feltételezhető, hogy a korabeli ábrázolásokon látottakhoz hasonlóan a lószerszámot színes szőrbojtokkal, törökül boncsokokkal is díszítették. Más nomád népekhez hasonlóan lovaik sörényét bizonyára nyírták, farkát befonták vagy felkötötték.

A lószerszámdíszek a veretes övhöz vagy tarsolylemezhez hasonlóan rang-

jelző szereppel bírhattak, így a drága, veretes szerszámmal felszerelt, értékes, nemes ló komoly státuszszimbólumnak számíthatott.

A honfoglaló magyarok sarkantyút nem használtak, lovukat lovaglóstorral hajtották előre. A rövid fanyelű, rövid csapósíjú ostor a sztyepei pásztorok elmaradhatatlan eszköze, és bár szerves anyagból lévén a 10. századi magyar sírokban nem őrződött meg, néhány ritka esetben előkerültek olyan csontból faragott, madárfejet formázó botvégek, melyek sztyepei

Li-can Hua: Sztyepei lovasok. 10. század, Kína. A festő Tung-tan hercege volt, az első Liao császár, Taj-cung testvére. Az eredendően mongol nyelvű lovas nomád kitanok közül származott, és Jelübejnek hívták

párhuzamok alapján akár a lovaglóstor végét is ékesíthették. Érdekes, hogy a lovaglóstor használatát a kalandozó hadjáratokról szóló korabeli írott források is alátámasztják: 954-ben Lobbes kolostorának és 955-ben Augsburg várának ostrománál is „korbáccsal” kellett a magyar vezéreknek rendet tenniük. ♦

Sztyepei típusú lófelszerelés egy Tang-kori lószobron, 7-9. század, Kína

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

A honfoglalás és államalapítás kori temetők tanulságai

A hajdani honfoglalók anyagi kultúráját, viseletét, fegyvereit elsősorban a régészeti leleteken keresztül ismerhetjük meg. A több tucat sírból álló temetők és a magányos sírok azonban ennél sokkal több kérdéssel vannak tele. Például arról, hogy elődeink pontosan hol is telepedtek meg, vagy arról, hogy az egyébként egységesnek tűnő anyagi kultúrán belül miféle törésvonalak mutatkoznak.

Ezüstveretes szablya
a karosi II. temető
vezéri sírjából

A 9. század végén új hazájukba költöző magyarok nem néptelen területre érkeztek. A Kárpát-medence középső részein avar közösségeket találtak, a peremterületeket szláv népek lakták, a Dunántúl (a hajdani római Pannónia provincia) frank fennhatóság alá tartozott, a Maros középső szakaszát (Gyulafehérvár környékét) pedig bolgár csoportok tartották uralmuk alatt. A térség etnikai sokszínűségét tovább növelte az a tény, hogy maguk az érkezők is többgyökerű kultúrával rendelkeztek. Az írott forrásokból tudjuk, hogy három törzsbe szervezték a 9. század folyamán hozzájuk csatlakozott, eredetüket és kultúrájukat tekintve eleve vegyes összetételű kabarokat. A kutatók álláspontja nem egységes annak megítélésében, hogy a székelyek elődei már Kelet-Európában vagy csak itt, helyben csatlakoztak a magyarokhoz. Végezetül Taksony fejedelem (955 k.–972 k.) uralma idején besenyő csoportok is költöztek a Kárpát-medencébe, maga a fejedelem is e nép egyik előkelő családjából választott feleséget.

VIZSGÁLATI MÓDSZEREK

A hajdani Magyarország területén talált 9–11. századi temetők értékelését megnehezítette, hogy a kutatók korábban – s gyakran napjainkban is – kétféle értelmezési módból kiindulva vizsgálták azokat. Leggyakrabban, már a 19. század második felétől etnikai alapon próbálták szétválasztani a régészeti hagyatékokat, de ez a törekvés – amely gyakran nem nélkülözte az aktuálpolitikai szándékot sem – számos hibalehetőséget rejtett magában. Egészen az 1950-es évekig a magyar kutatás is csupán a lóval, fegyverrel, ékszerekkel és méltóságjelvényekkel jellemezhető lelőhelyeket tartotta magyaroknak, kizárva ezzel a magyar emlékek köréből a szerény ékszerekkel vagy éppen melléklet nélkül eltemetettek sokaságát, a hajdani társadalom közrendű vagy félszabad, szolgai állapotú tömegeit. Ez utóbbiakat ugyanakkor a környező államok nemzeti identitást kereső kutatói örömmel fogadták el a maguk őseinek, ily módon nagy szláv tömegekkel „benépesítve” a Kárpát-medencét.

A helyzet tarthatatlansága Fehér Géza és Szőke Béla kutatásai nyomán vált nyilvánvalóvá. Utóbbi, szakítva a zsákutcába vezető módszerrel, inkább

társadalmi kategóriák (törzsi-nemzet-ségi arisztokrácia – középréteg – köznép) szerint próbálta besorolni a kor-szak temetőit. E jogi kategóriák azonban a régészet eszközeivel nagyon nehezen különíthetők el. Az is bizonyos, hogy egy-egy temető önmagában nem köthető valamely társadalmi réteghez, hiszen az ott eltemetettek különböző rangú és származású személyek lehetnek. E módszerrel tehát ismét nem sikerült előrelépni.

Az általam ajánlott vizsgálati módszer a mikrorégiók leletanyagának pre-konceptiók nélküli feltérképezésén és értelmezésén alapul. Az egy-egy térségben talált 10–11. századi temetők összetétele, leletanyaguk és a megfigyelt temetkezési szokások sajátosságai, a temetők megnyitásának és felhagyásának időpontja számos olyan kérdésre választ adnak (belső népmozgások, egyes közösségek áttelepítése, a helyben talált és az újonnan érkezett népesség összeolvadása, a társadalom és a hitvilág változásai stb.), melyek korábban rejtve maradtak előlünk. Az alábbiakban ezen folyamatban lévő vizsgálatok eredményeiből szeretnék rövid előzetes szemelvényt adni.

A HONFOGLALÓK TEMETŐI

Általánosságban elmondható, hogy a honfoglaló magyarság még a Kárpát-medence letelepedésre alkalmas területeit sem tudta létszámánál fogva teljesen kitölteni. A 10. századi temetők viszonylag kis sírszámúak voltak, az eltemetettek száma egy-egy lelőhelyen ritkán haladta meg a százat. Egészen extrém méretűnek – és egyedülállónak – számít a Sárrétudvari-Hízóföldön (Hajdú-Bihar megye) talált 262 síros lelőhely. A kis létszámú közösségek gyakran csak néhány évig vagy évtizedig használták temetőiket, majd továbbköltözve új szállásokat és temetkezési helyeket nyitottak. A korábbi feltételezésekkel szemben csak egyes kisebb térségekre volt jellemző, hogy ugyanazon falu népessége a 10. század elejétől a 11. század végéig egy helyben maradt.

A temetőket többnyire a folyók állandóan vagy időlegesen vízjárta térségeiből kiemelkedő dombokon vagy a vízfolyásokat követő magaspartokon létesítették. A vizektől távolabb eső szárazulatokat azonban vagy betelepítetlenül hagyták, vagy csak nagyon gyéren szállták meg. Ennek következ-

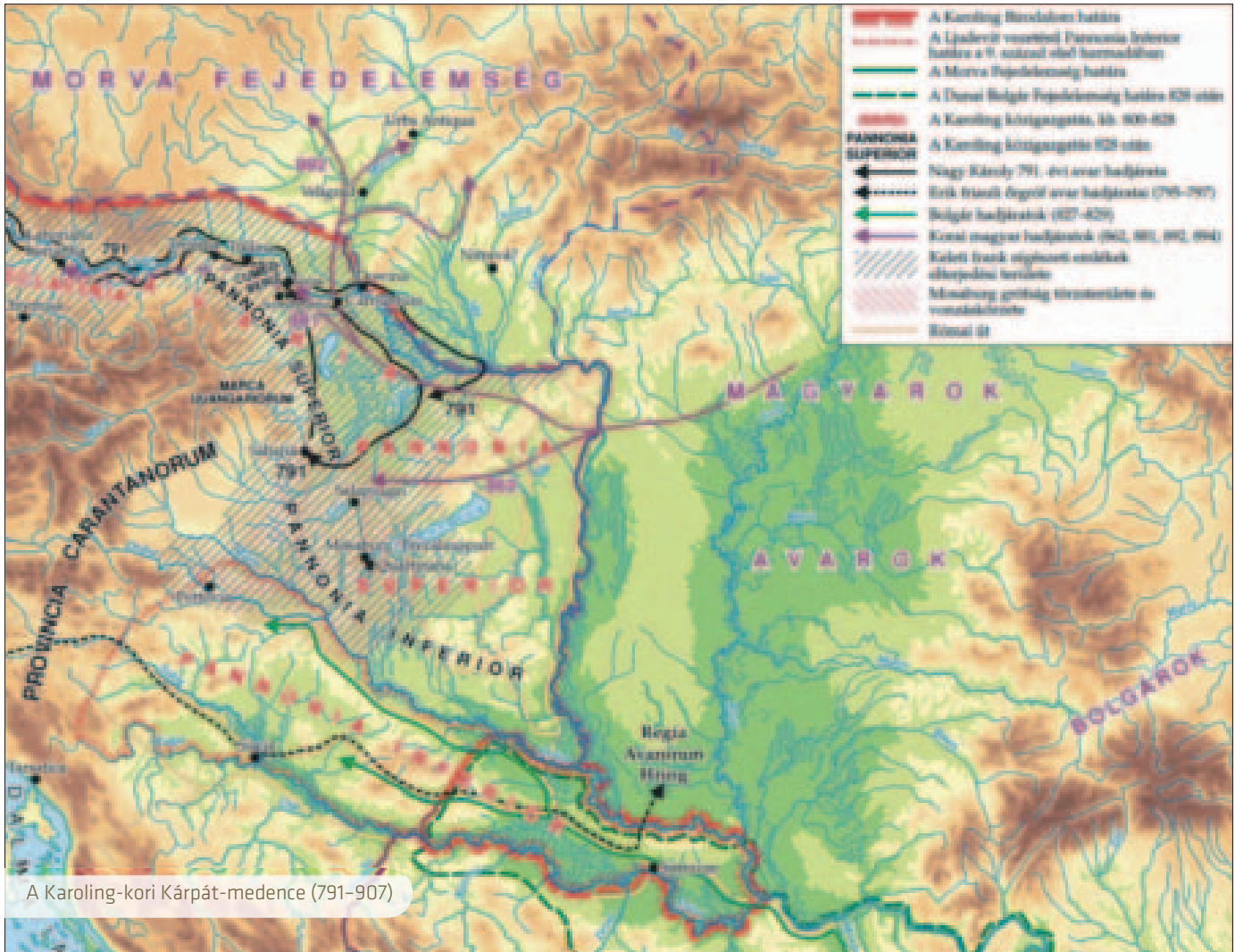
tében az olyan, egyébként jó termőtalajjal rendelkező területek nagy részén is csak gyéren találunk temetőket, mint például a Bácska, a Bánság vagy a Maros-Körös közének belső területei. Az erdős, hegyes vidékekre legfeljebb a nagyobb folyók völgyei mentén hatoltak be, de inkább csak az ezredforduló időszakától. Rendkívül vázlatosan áttekintve, a temetők elhelyezkedése a következő képet tárja elénk:

Észak-Erdély területén a 10. század első kétharmadában csak Kolozsvár térségében bizonyítható a magyarok megtelepedése. Az ottani temetőkön kívül csupán nehezen értelmezhető szórványleletekről van tudomásunk. Dél-

Erdélyben a Maros-völgy középső szakaszán, Gyulafehérvár környékén a 10. század középső harmadában tűnnek fel a magyar temetők, de nem olyan számban, hogy ott jelentős hatalmi centrum (a gyulák feltételezett központja) kialakulásával számolhassunk. A korábbi avar, bolgár és szláv népesség itt tovább élt. E két területen csak a 10. század utolsó harmadában mutatható ki jelentős betelepülő magyar népesség.

A Székelyföld a 10. században szórványosan lakott, a székelyek autochton volta e területen nem bizonyít-

Fegyvereivel és lovával eltemetett 10. századi férfi sírja Karosról

A Karoling-kori Kárpát-medence (791–907)

ható. Betelepedésükkel csak a 12. század elejétől számolhatunk. A Bánság területének déli részét a 10. században még gyéren lakták. A Győrffy György által ide lokalizált kabar és fekete magyar lakosságnak nincs nyoma, de a feltételezett szláv és bolgár őslakosság régészeti leletei sem mutathatók ki. A magyarság a Bánság északi részén és a Maros mentén három nagyobb tömbben telepedett le. Kis sírszámú temetőik mozgékony életmódról és rövid ideig fennálló szállásokról tanúskodnak. Állandóan megtelepedett falvakkal e területen a 10. század végétől számolhatunk. A magyar szállásterületet övező gyeplő a Temes és a Béga folyók középső folyásvidékén és attól délre húzódott. A gyeplő őrző katonai telepeknek azonban nincs nyoma.

Ragadozó madár ábrázolása a rakamazi hajfonatkoronon

A Maros–Körös–Tisza vidékén szintén általánosok voltak a kis sírszámú temetők, ezek felhagyása azonban mikrorégióként eltérő képet mutat. A történeti koncepciókkal (Ajtony, Vata, Gyula ide lokalizált központja) a régészeti leletek kevésbé hozhatók összhangba. Békés megye északkeleti területén feltűnő a keleti, sztyeppei jellegű leletek (lószerzsámos, fegyveres sírok) előfordulása még a 11. század közepén is. Egyes mikrorégiókban (Szentemindszent környéke, Mezőberény–Békéscsaba körzete) a 10. századi népesség egy részének töretlen 11. századi tovább élésével számolhatunk. Ettől délre, a hajdani Zaránd megye területén az ezredfordulón törés következett be a népesség folyamatosságában. Elsősorban a Berettyó völgyében és a Sárrét vidékén, valamint Hajdúdorog környékén számolhatunk más térségektől eltérő, nagyobb lélekszá-

mú 10. századi temetőkkel, melyek használata törés nélkül folytatódik a 11. század végéig.

A FELSŐ-TISZA-VIDÉKI HATALMI KÖZPONT

A Felső-Tisza-vidék hatalmi központ szerepét a 10. század első felében továbbra is megerősítve látom. Az ottani sajátos összetételű, jelentős férfitöbbséget tartalmazó temetők a fegyverekkel, méltóságjelvényekkel gazdagon felszerelt sírjaikkal a hajdani fejedelmek katonai kíséretét rejthették. Árnyaltabban kell kezelni azonban – saját korábbi megállapításaimmal szemben is – a katonai kíséretre sorolt temetők kérdését. Úgy tűnik, a Felső-Tisza-vidék e szempontból nem egységes, hanem kisebb régiókra bontható. Az egymástól gyakran csak 100-150 méterre létesített kis temetők vagy temetőcsoportok sávja Tiszaeszlár és Rakamaz határától a Bodroghközön át a Ti-

szahátig (Tuzsér, Eperjeske, Tiszabezéd) húzódik.

Egészen eltérő jellegűek azonban a nyíri Mezőség nyugati és középső, valamint a Rétköz területének nyugati és középső részén feltárt lelőhelyek. Egy sajátos, 10. század eleji, néhány síros kis temetőkből álló csoport kezd kirajzolódni Bereg és Szatmár térségében. (Szolyva, Beregszász, Tarpa), s valószínűleg e körhöz tartozott a kolozsvári temetők egy része is. E gazdagon felszerelt kis közösségeket a Bodrogköztől a szatmár-beregi síkon, Szilágyváron át a Szamos mentén Kolozsvárig húzódó terület szláv csoportjai közé rendelte a fejedelmi akarat.

Az abaúji, borsodi, hevesi és nógárdi vidék azonos képet mutat. Leletanyaga viszonylag szegényes, a 10. század második felében az egész térségben komoly népmozgások következtek be. Itt adatható a 11. században a nyugati telepések megjelenése is. A feltételezett, illetve az írott források által bizonyítottan ide köthető idegen elemek (kabarok, besenyők) régészeti hagyatéka azonban jelenleg nem választható el az általános Kárpát-medencei 10–11. századi leletanyagtól.

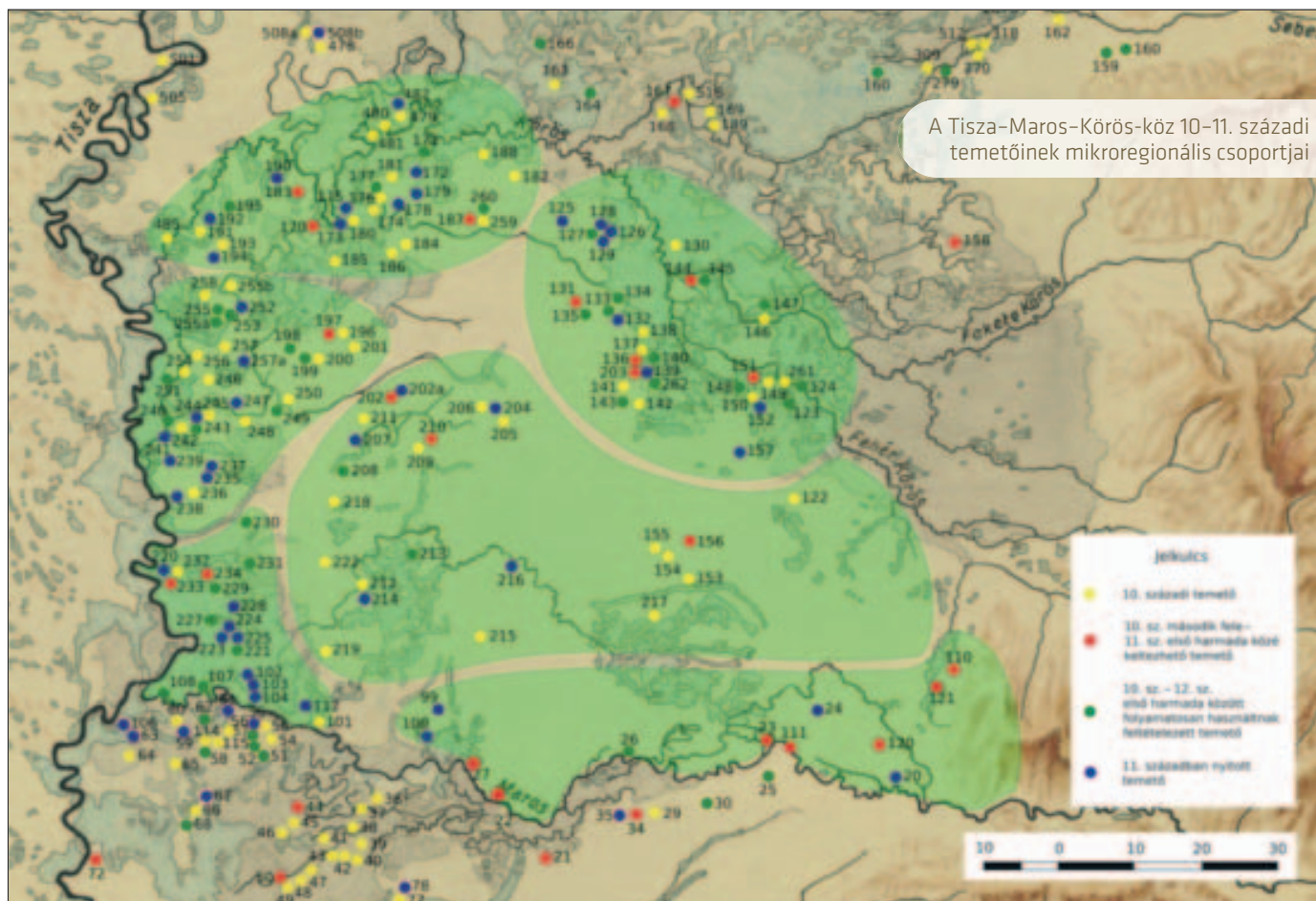
A Duna–Tisza közén a 10. század első felére csak viszonylag kevés lelőhely keltezhető, ezek kicsiny temetők voltak. A század közepén komolyabb létszámú népesség beáramlásával számolhatunk a pesti síkságtól a Szeged–Szatmáz–Kiskundorozsma környékéig húzódó területén. Ezek temetőit azonban ismét csak rövid ideig, két-három évtizedig használták. Úgy tűnik, itt régészeti eszközökkel is nyomon követhető a fejedelmi nemzetségen belül Taksony uralomra kerülésével feltételezett hatalomváltás. Ennek nyomai lehetnek az újabban feltárt lelőhelyek közül pl. Bugyi–Kisványpuszta (az ott talált tarsolytábla még a Felső-Tisza vidéken készülhetett) vagy az M0-ás autópálya nyomvonalán, Soroksár határában talált temető.

Hasonló az időrendje a Maros-torkolattal szemközti Duna–Tisza-közi lelőhelyeknek is (10. század utolsó negyede), amelyek a korszerű feltárásoknak köszönhetően a temetkezések új rendjét jelzik: egymás közvetlen közelében fekvő magányos sírok vagy né-

Sas alakú övveret Karosról

hány temetkezésből álló sírcsoportok alkotják őket. E temetőkezdemények feltehetőleg azért nem fejlődtek nagyobb temetőkké (olyanokká, mint pl. a bodrogköziek), mert az őket létesítő közösségek viszonylag gyorsan, a század végén továbbköltöztek innen. E lelőhelyek vonulata a Duna–Tisza-közi homokhátságon – a hajdani Ós-Duna-meder körzetében – egészen Kalocsa környékéig húzódik. E régió sűrű településhálózata nagyjából a mai szerb–magyar határ körzetében található, a bácskai löszhátság és a homokvidék találkozási sávjában. A Bácska déli része gyéren lakott volt, csak a Duna és a Tisza mentén települtek meg sűrűbben a honfoglaló magyarok. A Dráva–Száva közének 10–11. századi, folyamatosan használt temetői a terület keleti részén mutathatók ki. Népeességük a leletanyag alapján kevert lehetett, a helyben találtak és a honfoglaló magyarok hagyatéka egyaránt felfedezhető.

Világfa ábrázolása hajfonatkorongon, Sárospatak

A Dunántúl keleti és középső területein már a 10. századtól jelen voltak a 12. század elejéig folyamatosan használt s így nagy sírszámúra duzzadt falusi temetőik. E sávban számolnunk kell a magyar honfoglalást megért késő avar népességgel. A Dél- és Nyugat-Dunántúlon nagyjából a Vörs-Kaposvár vonal jelezte a magyarság településterületét egészen a 11. sz. végéig. A Zala folyó vonalát csak a 10. század második felében lépte át a magyar szállások láncolata. Az Őrségben, Őrvidéken a 11. század végéig nem tudunk kimutatni markáns magyar leletanyagot. A feltételezett székely határőr közösségeknek (melyeket a nyelvészek és történészek szerint innen telepítettek volna Erdélybe) nincsen nyoma. A Nyugat-Dunántúlon viszonylag sűrű magyar településhálózat Győr és Sopron tágabb körzetében mutatható ki a 10. század elejétől, mely aztán kiterjedt a Lajtáig. Az Árpád-kori forrásokból ismert Fertő-Moson-vidéki gyepűt őrző fegyveres közösségek 10. századi régészeti nyomai azonban hiányoznak.

A Kisalföld Dunától északra elterülő részét elsősorban a folyók (Vág, Nyitra, Zsitva) mentén telepítették be a magyarok.

Fiatal nő lovas sírja Karosról

Temetőik azonban nem egyenletesen oszlanak el, például a Csallóköznek csak a délkeleti részét szállták meg, a középső részek üresen maradtak. A hegyek közé a 11. század végéig itt is csak a folyóvölgyekben hatoltak be. A temetők egy részében kétséget kizáróan kimutathatók a 9. századi népesség utódai.

A HONFOGLALÓK ÉS A HELYBEN TALÁLT LAKOSSÁG

A fenti, hangsúlyozottan vázlatos áttekintés után röviden szeretnék kitérni a Kárpát-medence kora középkori történetének egyik tisztázatlan kérdésére: az avar, illetve avar kori népesség tovább élésének s a honfoglaló magyarokkal való érintkezésének problematikájára. E problémakör megoldására (erősen leegyszerűsítve) kétfajta kísérlet történt.

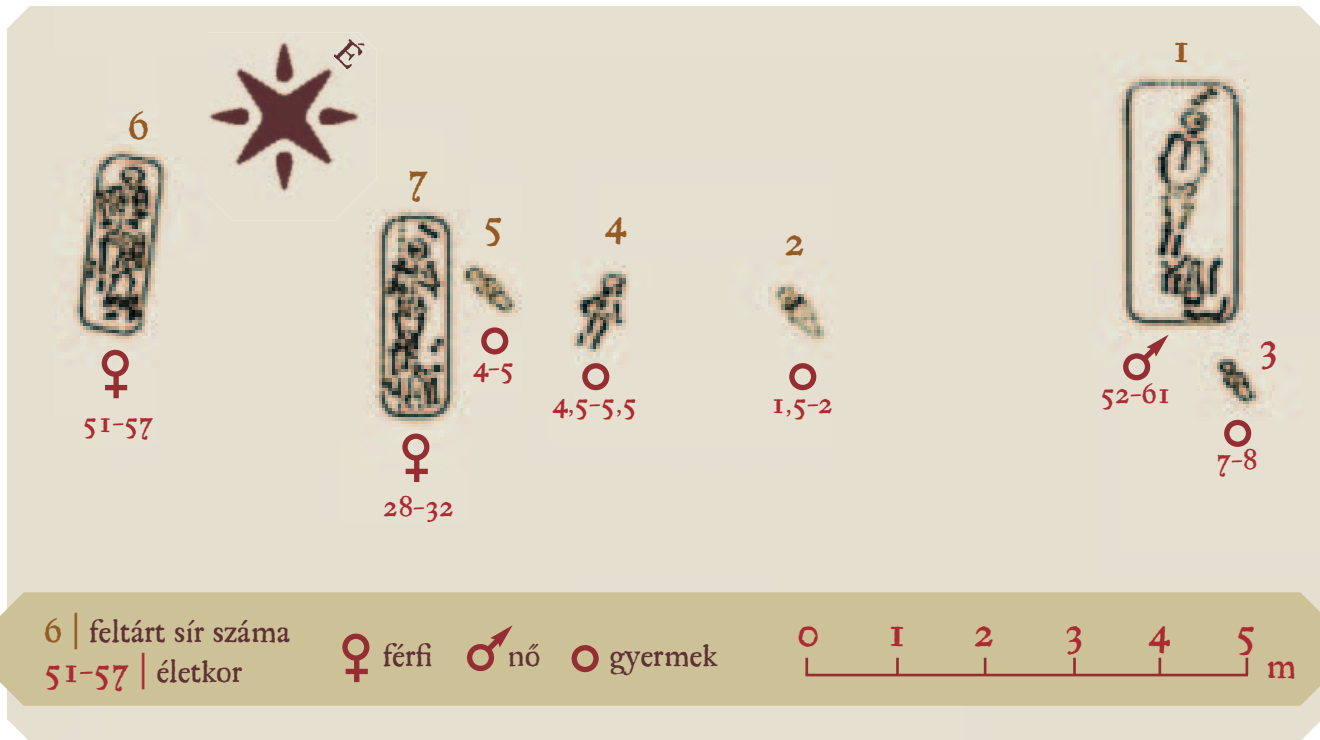
Az egyik arra törekedett, hogy a honfoglaló magyar leletanyag megjelenését „lefelé húzza”, tehát a magyarság megjelenését az általánosan elfogadott 895 körüli dátumnál évtizedekkel korábbra tegye, egyes csoportjainak beköltözését akár az írott forrásokban a Kárpát-medencében történt első említésük idejére, 862 tájára feltételezve. A kutatások jelen állása szerint egyes magyar csoportok 895 előtti beköltözése

elméletileg nem zárható ugyan ki, de a rendelkezésre álló leletanyag alapján ez régészeti érvekkel egyelőre nem támasztható alá. Főképpen azért nem, mert az optimista kijelentések ellenére alig ismerjük a magyarság etelközi temetőit – legfeljebb e térség egyes „magyargyanús”, zömében szórványleleteit –, s így nincs mihez viszonyítanunk a Kárpát-medence legkorábban vélt magyar lelethorizontját.

A másik megoldás képviselői a Kárpát-medence avar, szláv és más népességének tömeges tovább élésével, az újonnan jött és a helyben talált lakosság egymás mellett élésével, majd területenként eltérő intenzitású összeolvadásával számol. Ez a nézet sem nélküli azonban a nehézségeket és a vitatott kérdéseket. Ezek feloldására aligha vállalkozhatom, néhány megfontolásra javasolt szempont felvetésére azonban igen.

Kovács László egyik, közelmúltban megjelent dolgozatában számba vette a Kárpát-medence területén azokat a 9. században alapított temetőket, melyek használata átnyúlik a 10–11., sőt olykor a 12. századba is. E lelőhelyek azonban a 10–11. századi Magyarországnak mindössze három, rendkívül intenzíven kutatott térségében (s tegyük hozzá: peremterületén) csoportosulnak. Az egyik Zalavár, illetve a Zalavár környéki települési agglomeráció körzete. Szőke Béla Miklós és Müller Róbert itt több temető esetében azoknak a – Karoling-fennhatóság megszü-

nése utáni – „visszapogányosodásával” s a 10. század 30-as, 40-es éveig történő használatával számol. E lelőhelyek zöme azonban közöletlen, így a kutatói felvetések ellenőrzésére jelenleg nincs mód, s az sem ismert, hogy a rituális jelenségeken túl e hipotézist alátámasztja-e tárgyi leletanyag is.

A másik térség a Kisalföld Dunától északra eső része, a hajdani Morva Fejedelemség területe, amely szintén történeti és régészeti kérdőjelek sokaságát rejti. Rendkívül tanulságosak ugyanis Milan Hanuliak 2004-ben megjelent áttekintésének adatai: a mai Szlovákia területén a 8–9. századból 49 halomsíros, hamvasztásos temető mindössze 614 sírját tudta kimutatni. E szám akkor sem emelkedik számottevően, ha – miként a szlovák kutató tette – bevonjuk az etnikailag igen csak kétes megítélésű (szláv-avarnak minősített) csontvázas temetkezéseket (275 lelőhely, 3410 sír). Ezeket szemlélve óhatatlanul Bóna Istvánnak a 10. századi Erdély csekély számú magyar temetkezéséről írott sorai jutnak eszünkbe: „*e gyér számú [...] közösségek akkor sem lehettek volna a későbbi néptömegek alapjai, ha a temetők száma a jelenle-*

ginek akár a tízszerese lenne”. Parafrazisként ezt elmondhatjuk a Felvidék szláv emlékanyagáról is.

MI A MORVA?

Elfogulatlan vizsgálat tárgyává kellene tenni például azt is, hogy „mi a morva”. Mekkora szerepük volt e nép kialakulásában a késő avaroknak? Feltehetőleg a jelenleg vallottnál jóval nagyobb – ha nem az „avaroszláv” temetők etnikai szempontból nehezen igazolható irányából közelítünk e kérdéshez. Az anyagi kultúrát tekintve ugyanis felettébb sajátos az a kulturális horizont, amelynek első fázisát (Blatnica–Mikulčice-horizont) kizárólag a társadalmi elit férfi tagjainak hagyatékában lehet nyomon követni, a második fázis (Veligrádi horizont) pedig annyiban különbözik a megelőzőtől, hogy az már az elithez tartozó nők ékszeranyagára is kiterjed.

Mindezek mellett nem tisztázott Morávia területi kiterjedése sem – s akkor még nem is említettük a két Morávia kérdéskörét –, hiszen az említett horizontok csak a Garamtól nyugatra elterülő területeken mutathatók ki. További alapos kutatásokat igényel, hogy a Felvidék középső és keleti részének foltszerűen elhelyezkedő tele-

püléstömbjei milyen kapcsolatban álltak (vagy egyáltalán kapcsolatban álltak-e?) a Morva Fejedelemséggel.

A szlovák és cseh kutatók egy része e térséget Nagy-Morávia részének tekinti, a magyar kutatás ellenben soha nem foglalkozott kellő elmélyültséggel e kérdéssel. Az eddig ismert legrangosabb női sír (Blatnica) tárgyi hagyatékának egyik fele frank, másik fele avar – de az egész vajon hogyan lesz összetevszthetetlenül morva-szláv? S miközben a köznépi hagyaték vezető szlovák kutatók által bevallottan is valójában az avar hagyományokat követi. („*Az avar viselet ezen időszakban már nem csupán az avar etnikumot jelző jegy. [...] Az egyszerű lakosság továbbra is a szerényebb, a 8. század hagyományából eredő stílust alkalmazta ékszerei és díszei készítése során. Ennek felel meg például az ún. nyitrai ékszer-típus a 9. század utolsó harmadából, amely legjobban a nyitra-lupkai temető leletanyaga nyomán ismert.*” – Alexander Ruttkay)

S itt érkezünk vissza a sokak által felvetett, de sajnos kellő mértékben ki nem dolgozott kérdésekhez. Véleményem itt összecseng Szőke Béla Miklóssal: a 9. századi Morávia hagyatéka nem más, mint a Dalmáciától a Morva folyóig kialakult Karoling-peremkultúra egyik variánsa. Összetevői to-

Gazdag család temetője Szakonybéc (Dienes István nyomán)

Mitikus állatalak ábrázolása az aldebrői hajfonatkorongon

vábbi alapos kutatást igényelnek, de azok között hangsúlyosan szerepelniük kell az avar – egyébként eredetileg jelentős részben szintén bizánci gyökerű – előzményeknek.

Általános módszertani probléma, hogy a Felvidéken, Erdélyben és a Délvidéken a korai (6–7. századi), szlávnak minősített telepek etnikai meghatározása sok kívánnivalót hagy maga után. Pusztán a kerámialeletek alapján egyetlen meghatározott etnikumhoz kötni a települési maradványokat finoman szólva is megkérdőjelezhető eljárás. Nem tisztázott az sem, hogy milyen arányban keveredett a helyben talált népesség a betelepülő szlávokkal, ráadásul e telepek mellől hiányoznak a temetők. A hamvasztásos temetők későbbi, 8–9. századi sírjai kétségkívül tartalmaznak avar jellegű leleteket. Hogy ezek a tárgyak a szlávok felett fennhatóságot gyakorló avar urak hagyatékát jelzik-e, avagy avar méltóságjelvényeket viselő szláv főnököket, netán egyszerűen a kulturális érintkezés bizonyítékai, ma még nyitott kérdés. Az azonban feltűnő, hogy a 10. századból hasonló jelenség (tehát magyar jellegű tárgy) hamvasztásos sírból nem ismert, s ez mindenképpen magyarázatra szorul.

A BOLGÁR KÉRDÉS

A harmadik olyan térség, ahol régészeti érvek alapján felmerült a 9. századi népesség 10. századi tovább élése, Dél-Erdélyben található, Gyulafehérvár körzetében. A Csombord, Maroskarna, Szászváros, Gyulafehérvár és más környékbeli lelőhelyekkel fémjelzett régészeti horizont megítélése ugyancsak rendkívül problematikus. Az egyik legfőbb nehézséget az jelenti, hogy e kör egyetlen temetője sem teljesen feltárt, a gyulafehérváriak ráadásul közöletlenek is, így nem ismerjük sem használatba vételük, sem felhagyásuk idejét. Maga a leletanyag sem egységes, hiszen jól elkülöníthetők egymástól a gazdag ékszeranyaggal (főként fülbevalókkal) jellemezhető csombordi és szászvárosi, valamint a hasonló ékszereket tartalmazó, de ezenfelül nyúzott és egész állatokat, valamint bőséges és jellegzetes kerámiamellékletet

Karoling-szűjvég a benepusztai sírból

szolgáltató maroskarnai és gyulafehérvári típusú temetők.

E horizont etnikai megítélése vitatott. Képviselőiben a teljes mértékben igazolhatatlan őslakos román elemek mellett felfedezni véltek szlávokat, morvákat, valamint bolgárokat is. Az Al-Duna-vidéki leletanyaggal való szoros kapcsolatok miatt a bolgár etnikummal történő összekapcsolás tűnik a leginkább valószínűnek. E hipotézis azonban újabb kérdéseket generál. Arra ugyanis még senki nem kereste a választ, hogy bolgár törökökről vagy bolgár szlávokról van-e szó.

E két nép összeolvadásának és a szláv nyelv uralkodóvá válásának folyamata ugyanis éppen a 9. században gyorsult fel, de még korántsem ért véget! Márpedig a válasz a korai magyar történelem szempontjából is kulcsfontosságú, nyelvészeink ugyanis a magyar nyelv szláv jövevényszavainak tetemes részét a bolgár-szlávból eredeztetik, így viszont átadóként éppen a dél-erdélyi közösségek jöhetnek számításba. A régészeti adatok alapján ehhez

Jellegzetes, korai szláv etnikumjelzőnek tartott ún. prágai típusú urna Karosról

hozzáfűzhetjük, hogy a csombord-maroskarnai típusú temetők bizonyosan pogány rítusúak voltak, a csonkolt, nyúzott állatmaradványokat tartalmazó sírokban megjelenő temetkezési szokások inkább sztyeppei hagyományokat őriztek.

Nyelvészeti és történeti hipotézisek alapján különböző kutatók a Kárpát-medence keleti felének egyes területeit bolgár fennhatóság vagy ellenőrzés alatt állóként kezelik. A bolgár uralom eszerint egészen Pestig, Nógrádig és a Felső-Tisza-vidékig terjedt, sőt a Kelet-Dunántúlra is átnyúlt. Még az óvatosabb becslések is azzal számolnak, hogy a bolgár fennhatóság legalább Csongrád – eddig még meg nem talált – váráig terjedt, de mindenképpen magába foglalta az egész Maros-völgyet, a Bánságot, Bácskát és a Szerémséget is. Erre azonban semmiféle régészeti bizonyíték nincs. A Kárpát-medencében dunai bolgár jelenlétre utaló leletanyagot továbbra is csak Dél-Erdélyből ismerünk.

AZ AVAROK TOVÁBB ÉLÉSÉNEK KÉRDÉSE

A Kárpát-medence központi területeit 568-tól uraló avar népesség 9–10. századi tovább élésével számoló kutatók több módszerrel is keresték az erre utaló bizonyítékot. Vizsgálták azokat a temetőket (Perse, Győr-Téglavető dűlő, Visznek-Kecskehegy, Vörs-Papkert B., Hortobágy-Árku stb.), ahol a késő avar sírok között bizonyosan 10. századi temetkezések is előkerültek. Ez utóbbiakat a helyben talált közösségek élére helyezett új urak hagyatékaként értelmezték. Miután Bóna István a persei temető példáján arra a következtetésre jutott, hogy pusztán a véletlen folytán kerültek egymás mellé-főlé a különböző korok temetői, melyeket több évtized vagy évszázad választ el egymástól, ezekkel a próbálkozásokkal felhagytak. Méghozzá anélkül, hogy e lelőhelyek közül bármelyiknek a részletekbe menő vizsgálata megtörtént volna.

Mások olyan temetőket igyekeztek kimutatni, amelyeket csak a 9. században vagy a 10. századba is átnyúlóan használtak, ilyen azonban csak néhány akadt (Szarvas-Kákapusztza, BÉlapátfalva). Ismét más kutatók a késő avar teme-

tők szélső sávjának kései típusú vere-
teiből, illetve a szegényes sírok nagy
számából következtek azok 9. szá-
zadi használatára.

Egyre tarthatatlanabb tehát az a
nézet, mely szerint az avar közösségek
kivesztek legkésőbb a 9. század elejére,
miközben minden más csoport – a Zala-
vár környéki Karoling-peremkultúra
népességének jelentős része, Morávia
lakossága, az északkelet-magyarorszá-
gi térség és a szilágynagyfalusi csoport
szlávjai, az erdélyi szlávok és a Maros-
völgy bolgárjai – át- és túlélte a ma-
gyar honfoglalást. Indokolt lenne e
szempontból módszeresen elemezni
a késő avar temetőket, s azok haszná-
latának lezárultát nem a rutin vagy a
hagyományok alapján kellene a 8–9.
század fordulójára helyezni.

A HONFOGLALÓK TÁRGYI HAGYATÉKA

A 10. századi hagyaték felől meg-
közelítve magam jelenleg (na-
gyon vázlatosan kifejtve) az
alábbiakban látom a problé-
ma lényegét és a továbblépés
lehetőségét:

A 10. századi magyar hagyaték
zöme a kis sírszámú, több-
nyire rövid ideig használt teme-
tőkben keresendő, melyek sírszá-
ma igen ritkán haladja meg a 100-
130-at. Egyedül és önmagában ez a
népesség bizonyosan nem tudott vol-
na sok száz síros temetőket hátra-
hagyni a 11. századi, 12. század eleji
Kárpát-medencében. Ráadásul eddigi
vizsgálataim szerint nyilvánvaló, hogy
még a 10. századi síroknak is alig egy-
harmada tartalmazott klasszikus ke-
leti típusú leletanyagot: fegyvert, méltó-
ságielvényt, ruhadíszt, ötvösmívű ék-
szert. A fennmaradó kétharmad vagy
melléklet nélküli, vagy egyszerű eszkö-
zöket (kés, csiholó, edény), karikaék-
szereket tartalmaz (nyitott hajkarikák,
huzalkarperecek, huzal- vagy sodrott
nyakperecek, huzal- vagy pántgyűrűk).
Ez utóbbiak alig vagy semmiben sem
különböznek a késő avar temetők
szélső sávjának leletanyagától.

A 10–11. századi egyszerű ka-
rikaékszerek előzményei
megvoltak a kései avarok
és a 9. századi népesség ha-
gyatékában is, elterjedési te-
rületük súlypontja a Felvidék
nyugati része, valamint a Közép- és
Kelet-Dunántúl. Megjegyzem, ez utóbbi

térség az a terület, melyet a 9. század-
ban mindenki Karoling-fennhatóság
alatt állónak tekint, annak ellenére,
hogy a Kaposvár–Veszprém–Komá-
rom vonaltól keletre mindeddig egyet-
len, a Karoling-peremkultúra jegyeit
hordozó temető sem ismert. Nagy va-
lószínűséggel éppen erre a térségre vo-
natkozhatnak viszont a *Conversio Ba-
goariorum et Carantanorum* 870–871
táján írott sorai: „azokat [az avarokat],
akik az igaz hitnek engedelmeskedtek,
és elnyerték a kereszténységet, a kirá-
lyok adófizetőivé tették, és földjüket,
amelyet ott maradvá birtokolnak,
mind a mai napig megtarthatják kirá-
lyi adó [fizetése] fejében.” (Olajos Teréz
fordítása)

E felvetésre már csak azért is sürge-
tően választ kell találni, mert a régé-
szeti leletek alapján nyilvánvaló, hogy
a 10. század második felében és a 11.
század elején hirtelen és látszólag ért-
hetetlen módon újra feltűnnek a 8. szá-

zad végi, 9. századi avar és Karoling-pe-
remkultúrából ismert ékszertípusok, il-
letve azok változatai. Mindezek más,
újonnan feltűnő karikaékszerekkel (ál-
latfejes karperecek, fonott vagy rom-
busz átmetszetű nyak- és karperecek,
gyűrűk) nagyon gyorsan, néhány évti-
zed alatt elterjedtek az egész Kárpát-
medencében. Lényegében ekkor vált
egységessé (mondhatni: uniformizáló-
dott) a térség ékszeranyaga. Miként
történhetett mindez?

A temetőelemzések azt mutatják,
hogy pontosan ugyanebben az idő-
szakban nagy változások következtek
be az itteni népesség életében. A 10.
század első felében nyitott temetők so-
rának a használata megszakad: vagy
nem használták tovább azokat, vagy
az addig oda temetkező közösség
mellé vagy helyébe újabb csoportok te-
lepültek. A 10. század közepe után lép-
ték át a magyar közösségek a Zala
folyó vonalát is, s telepedtek meg Zala
és Vas megyék területén, a hajdani Ka-
roling-kori közösségek helyén vagy
azok mellett. Mindez az államszerve-
zéssel együtt járó tervezett telepítések
eredményeként zajlott le. Közép-Euró-
pában nem egyedülálló módon: ha-
sonló folyamat zajlott le Lengyelor-
szágban is. A cél mindkét országban
egyértelmű volt: a központosított ural-
mat kiépítő dinasztia a hajdani, valós
vagy fiktív vérségi alapon szervezett
közösségek megbontásával, szétszórá-
sával elejét kívánta venni annak, hogy
törekvéseinek bármilyen szervezett
erő ellenállhasson.

Mindezek ismeretében indokolt
lehet annak a felvetése, hogy az emlí-
tett tárgytípusok gyors elterjedése és
az új temetők nyitása a helyben talált
népesség (avarok, szlávok, illetve a Ka-
roling-peremkultúra vegyes összeté-
telű lakossága) szétszórása s a magyar
közösségekkel történő keveredése nyo-
mán következett be. E folyamat ered-
ményeként történt meg az újonnan ér-
kezett és a helyben talált népesség
anyagi kultúrájának egységesülése,
amely jól kiolvasható a 11. századi te-
metők leletanyagából. E népesség al-
kotta a társadalom közrendű rétegeit,
a formálódó Magyar Királyság alattva-
lóinak sokaságát. A kereszténység
térhódításával a lovas, fegyve-
res, nemesfém ruhadíszekeket
tartalmazó sírok lassanként el-
tűntek. A pogány szokások csupán
az egyházi és világi hatalmi közpon-
toktól távolabb eső falvakban éltek
még ideig-óráig. ♦

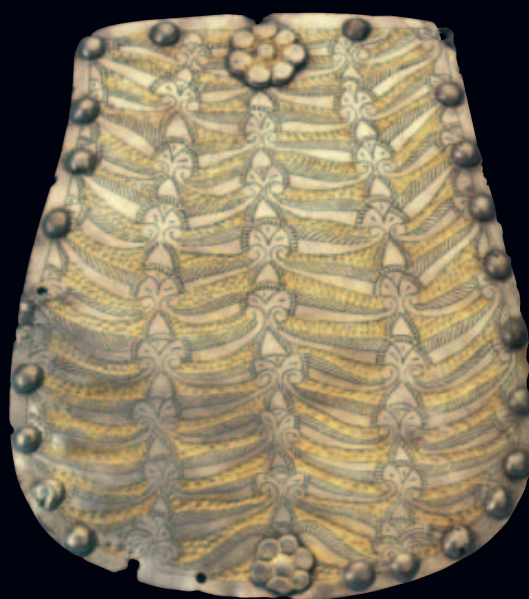
Ezüstberakásos
szablya a karosi III.
temető vezéri sírjából

← A rakamazi tarsolyemez →

Füredi Ágnes

TARSOLYOK

Honfoglalás kori tarsolylemez Bodrogvécsről

Az övön függesztve viselt tarsoly mint övtáska ma is kedvelt, praktikus viseleti elem az apróbb személyes tárgyak, értékek tárolására. A kora középkorban sem volt ez másként, a különböző anyagú, díszítésű és kivitelű tarsolyok Eurázsia-szerte használatban voltak, a ruszok-varégok, a bolgárok, a sztyeppei népek, a finnugor nyelvű törzsek, az arabok és a bizánciak körében egyaránt. Mégis, a díszített tarsoly a 10. századi magyarság egyik emblemikus tárgya lett, nemcsak régészeti-művészeti emlékként, hanem a nemzettudat részeként is. Egy-egy lelet előkerülése nem pusztán a régészszakma érzelmesebb tagjai, hanem az érdeklődők számára is emlékezetes ünnep. Eltekintve bármiféle ideologikus megközelítéstől, régészeti leletként vizsgálva e tárgytípust, bátran rácsodálkozhatunk mindarra az egyértelműen kiolvasható vagy csak sejtésként megfogalmazható sokféle információra, amit hordozhat.

Atarsoly igen szorosan kötődik mindannyiunk számára a honfoglalás korának büszke harcosaihoz. Leglátványosabb és ma is közismert dísze volt az előlapot fedő lemez, mely régészeti leletként először árulkodott az övön hordott viseleti elemről.

AZ ELSŐ ISMERT PÉLDÁNYOK

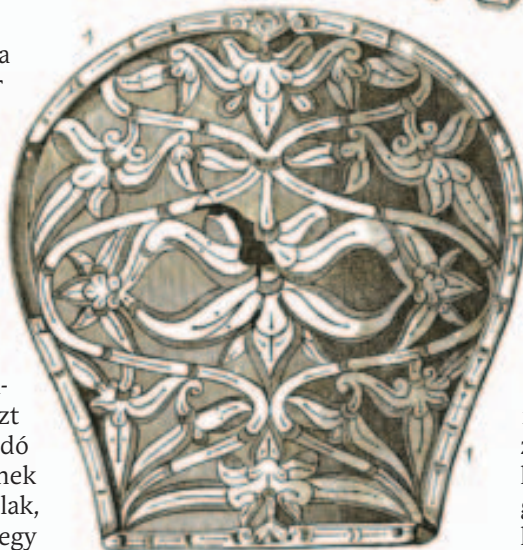
Az első ismert példány 1868-ban került elő a ma Szlovákia területén található Galgócon. A feldúlt sírból származó – tehát nem eredeti viseleti helyén megfigyelt – tárgyat a magyar régészet egyik atyja, Rómer Flóris első rövid beszámolójában jó érzékkel hasonlította egy „huszár-tarsoly földjéhez”. Később azonban egy hitelesen megfigyelt, ám tévesen értelmezett sírlelet alapján a jellegzetes alakú galgóczi tárgyat „süvegdíszként” határozta meg jó ideig a kutatás. Lehóczky Tivadar ugyanis a szolyvai sírban a koponyán találta meg – hátulsó oldalán nemezmaradványokkal – a díszes lemezt. A furcsa, ám az úttörő kutatók számára meggyőzőnek tűnő „in situ” helyzet talán állatjárat okozta bolygatás következménye volt. Így eshetett meg, hogy több korai kötetben „fejfelé” mutatták be az addig ismert tarsolylemezeket. Ma már persze tudjuk, hogy Rómer Flóris eredeti megfigyelése volt a helyes – és az eset kapcsán megtanultuk, hogy a kutató néha jobb, ha a saját szemének sem hisz kritika nélkül.

A tiszabezdédi, aranyozott rézből készült lemez nemcsak mintázatában különleges, hanem abban is, hogy szerencsésen megmaradt a tarsoly bőr előlapja. Ez a lelet már a maga leletösszefüggésében, találgatások nélkül is egyértelművé tette a tárgy rendeltetését. Érdekesség, hogy a bőrlapon megfigyelhető lenyomatok és lyukak alapján valószínűleg eredetileg veretekkel díszítették, és később került rá a díszlemez. A lemez ornamentikája sok fejtorásra adott okot, mivel azon unikális módon egy egyenlő szárú kereszt is megjelenik, indás-leveles, fonódó növényi mintázat közepén, melynek két oldalán egy-egy mitikus állatalak, egy pávasárkány („szenmurv”) és egy

XCVI. GALGÓCI.

A szolyvai és a tarcali tarsolylemezek rajza Hampel József első összefoglaló kötetében. Érdekesség, hogy a galgóczi lemezt a lelőhely ismertetésénél megfelelő pozícióban közölték hálópalmattás mintázatának elrendezése miatt, de a lemezekről írt összegzésnél már az előző kettővel együtt „fejfelé”.

XCV. TARCALI 1/2 II.

szárnyas egyszárvú ágaskodik. Az ábrázolás különlegesnek tűnik, azonban a korszak eurázsiai előlelőségeinek körében igen kedvelt, luxuscikknek számító bizánci és keleti textileken, selyemszöveteken gyakran megjelenik ez a kompozíció, beleértve a bizánci kereszt motívumot is.

KELETI KITÉRŐ

Hasonló ábrázolás, két ágaskodó oroszlán által „örzött”, felül szétbomló indás-leveles díszítés látható az oroszországi, veszelovói (Veszelohek tanyáján előkerült) tarsolylemezen. Valószínűleg félreértés következtében e tárgyat gyakran etelközi tarsolylemezként emlegetik, bár valójában a Nyizsnyij–Novgorod és Kazány közti Volga-szakasztól jóval északabbra eső, cseremiszföldi lelőhelye igencsak távol van az Etelközektől azonosított vagy azonosítani vélt területektől. Az oroszországi kutatás által „őscseremis”-nek tartott temető egyik jelképes sírjából (áldozati gödréből) került elő a mára már sajnos elveszett lelet – 10. századi, tehát a Kárpát-medencei honfoglalás kori horizonttal egyidejű, ám nem magyar jellegű környezetben. Nem zárható ki etelközi vagy – az időrend miatt – még inkább Kárpát-medencei magyar eredete a tárgynak, ám közvetlen bizonyítékunk nincs erre.

A néhány, régóta ismert keleti tarsolylemez (töredék) a Volga-Káma-vidéken és a Dél-Urálnban került elő. Időrendjüket tekintve javarésztben a Kárpát-medencei anyaggal párhuzamosak, tehát nem értelmezhetőek a hazai anyag korai előzményeként, és nem köthetőek közvetlenül a magyar etnikumhoz. A tágabb régió korszakunkban a volgai bolgár államhoz vagy befolyási övezetéhez tartozott. A hazai honfoglalás kori régészeti anyagban bőven megtalálhatók azok a volgai bolgár pénzveretek, melyek nagy valószínűséggel kereskedelem útján kerültek ide a távoli Volga-vidékről. Talán az e pénzekkel fizető kereskedők közvetítésének, valamint a korszakban virágzó volgai bolgár fémművességnek köszönhető a 10. századi magyar veretek, tarsolylemezek helyi ízlés szerint újragondolt analógiáinak felbukkanása az említett területeken, nem magyar környezetben.

Tarsolylemez rekonstrukciója a Veszelov-tanya melletti temetőből (Oroszország, nyizsnij-novgorodi terület) (fent)

A Káma-vidéki, halotti félmaszkká alakított tarsolylemez (Oroszország, permi határterület) (lent)

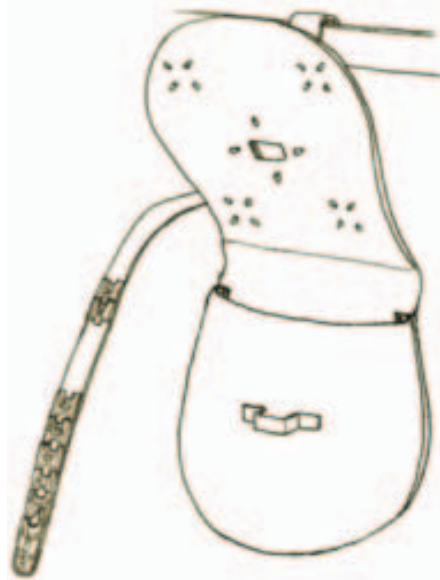

Meglepő, a régészek és érdeklődők figyelmét okkal felkeltő, a távoli Perm környékéről származó új leletről értesülhettünk 2010-ben. Az ismeretlen körülmények között előkerült aranyozott ezüstlemez első ránézésre nagyon ismerős kidolgozása, jellegzetes formájú, motívumai azonban mégis inkább a korabeli Káma-vidéki népek ízlés- és hiedelemvilágát idézik. Az eredetileg talán tarsolylemeznek szánt tárgyat utólagosan halotti félmaszkká alakították. Az ún. félmaszk tulajdonképpen kettévágott arclemez, felső része a szemeket és az orrot, az alsó a szájat és az állat takarta. A nyílások elhelyezése alapján fordítva, íves peremével felfelé helyezték az arcra a lemezdarabokat – véletlen összhangban az említett szolyvai és galgóci lemezek kezdeti téves meghatározásával.

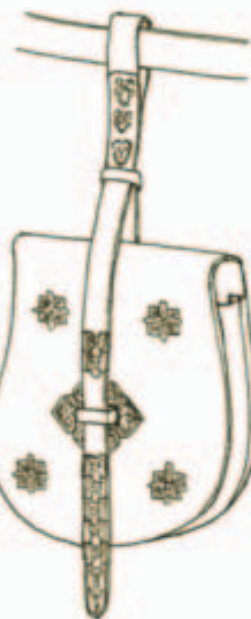
A halotti maszk sírba helyezése jellemző vonása az ősi ugor halottas szokásoknak. A Káma folyó vidékén e népek a 6–9. században az egész arcot elfedő halotti maszkokat, valamint szem- és szájlemezeket is használtak. Később jelentek meg a fél arcmaszkok, majd a 10. századtól az egyre kidolgozottabb, az egész arcot takaró maszkok váltak általánossá. A szokás párhuzama megjelent a 10. századi honfoglaló magyar temetőkben is, hol különböző vereteket, hol kivágott nemesfém lemezeket helyeztek egy-egy esetben a halott szemére-szájára (vagy varrtak a szemérfőre). A rakamazi temetőben kifejezetten erre a célra készített, a szemeknek és a szájnak nyílást hagyó aranylemezeket találtak az egyik sírban. A permi lemez tehát – a sajnálatosan hiányos előkerülési információk ellenére – több ponton is kötődik a hazai honfoglalás kori leletanyaghoz, temetkezési szokásokhoz.

TÜZCSIHOLO ESZKÖZÖK

A keleti kitérő után visszatérve hazánk tarsolylemezeihez, érdemes figyelmünket a magától értetődően tetszetős, sokszor művészi kidolgozása tárgyak mellett a leletkörülményekre fordítani. A galgóci lemez előkerülését követő mintegy másfél évszázadban, napjainkig több mint két tucat hasonló tárgy vált ismertté a Kárpát-medencében, melyeknek alig a fele

A veretes tarsolyok szerkezete és záródása

A bugyi-felsőványi aranyozott ezüst tarsolylemez és zárószíjának veretei

Bugyi-Felsővány, 2. sír, a tarsolylemez eredeti helyzetében, a feltárás során (I.). A fedőlappal és veretes zárószíjjal ellátott tarsolyt egykori tulajdonosa öve (II.) jobb oldalán felfüggesztve viselte és benne tartotta tűzkésztségét

származik hiteles feltárásból. A legendássá vált karosi ásatások után több mint két évtizeddel a Pest megyei Bugyi község határában volt lehetőségük a régészeknek – köztük e sorok szerencsés szerzőjének – újra hiteles, szakszerű körülmények között tarsolylemezest sírt feltárni. Az íjával, lovának részleges maradványaival eltemetett harcos sírjában eredeti helyén, a jobb csípő mellett került elő az aranyozott ezüsttötvözetből készült tarsolylemez. Az övön függesztve hordott tarsoly hosszanti élén állva simult egykori gazdája oldalához, s a benne tárolt tűzcsiholó készlet, a jellegzetes alakú csiholóacél és a kovakő is ránk maradt.

A líra alakú csiholó általános 10–11. századi eszköz volt, melyet a kovakő és valószínűleg valamilyen száraz gyújtóanyag, pl. taplógomba egészített ki. A legújabb megfigyeléseknek, a keleti párhuzamoknak és az egyre gyakrabban segítségül hívott természettudományos vizsgálatoknak köszönhetően már a taplógomba tárolására használt kis vascsövecskéket is azonosítani tudjuk. Előfordul, hogy utólag már csak ezen lelet árulkodik az egykori tarsoly, illetve a tűzkésztség jelenlétéről a sírokban. A speciális tárgytypus keleti analógiái az Urál nyugati előteréből ismertek.

A tűzgyújtó eszközök közt ritkábban ugyan, de hazánkban is előfordulnak azok a figurális kialakítású, bronzmarkolatú, de alsó részükön vasból készült, ún. bimetal csiholók, melyek legnagyobb számban szintén a Volga-Káma-Urál régióban és az Ob folyó vidékén élő, finnugor nyelvű népek lakta területeken terjedtek el a 9–11. században. Kisebb számban felbukkan ez a típus a rusz-varég lelőhelyeken, valamint Észak-Európában is.

A kora középkorban a tűzgyújtás önmagában, gyakorlati okokból is felelősségteljes, akár jelképes is váló feladat lehetett. A honfoglalás kori sírleletek tanúsága szerint a tűzgyújtó szerszámokat jellemzően a férfiak hordták – haláluk után is – egyszerű, textilből-bőrből készült vagy veretes-díszlemezes tarsolyukban. Ugyanis a tarsolylemez mellett természetesen az egyéb módon, például veretekkel díszített tarsolyok is jellegzetes tárgyai a 10. századi magyar kultúrának. Nagy részük a középső záróveretes típusba tartozik, amelynél elsősorban a zárószíjat díszítették veretekkel.

E változat széles körben elterjedt Kelet-Európában – a már említett, Volga-Káma-vidéki és baskíriai területe-

ken, de kisebb számban az Észak-Kaukázusban és Észak-Európában is akadnak párhuzamaik. Ezek a területeken egyéb, fémveretekkel díszített vagy fémpántokkal kiegészített, a tarsolylemezeinketől kissé eltérő alakú és kialakítású tarsolytípusok a gyakoriak. Egyes változatok Kárpát-medencei előfordulására utalnak például a – taplótartóhoz kissé hasonló – vascsövek, pántok, melyek a szerves anyagú tarsolyok merevítésére szolgálhattak. A régészeti kutatás folyamatos fejlődése, a megfelelő párhuzamok megtalálása segíti a hasonló, korábban fel nem ismert leletek jelentőségének, funkciójának megértését.

Vascsöves merevítésű tarsolyok a Volga-Káma-vidékről (fent)
A sárbogárdi 33. sír bőrtarsolyának maradványai és rekonstrukciója (lent)

HONFOGLALÁS KORI TARSOLYLEMEZEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

1868	Galgóc HLOHOVEC, NAGYSZOMBATI KERÜLET/TRNAVSKÝ KRAJ, SZLOVÁKIA
1870	Szolyva СВАЛЯВА, KÁRPÁTALJA/ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ, UKRAJNA
1894	Tarcal-Rimai dűlő, 4. sír BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE
1896	Tiszabездéd-Harangláb dűlő, 8. sír SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE
1897	Bodrogvécs VĚČ, KASSAI KERÜLET/KOŠICKÝ KRAJ, SZLOVÁKIA
1900	Tuzsér SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE
1910	Dunavecse-Fehéregyháza BÁCS-KISKUN MEGYE
1912	Szolnok-Strázsahalom JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYE
1913	Kenézlő-Fazekaszug, I. temető, 3. sír BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE
1913	Kenézlő-Fazekaszug, I. temető, 14. sír BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE
1920	Eperjeske 2. sír SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE
1920	Eperjeske 3. sír SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE
1927	Kenézlő-Fazekaszug, II. temető, 28. sír BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE
1938	Túrkeve-Ecsegpuszta JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYE
1943	Perbete, 3. sír PRIBETA, NYITRAI KERÜLET/NITRIANSKY KRAJ, SZLOVÁKIA
1945	Tiszaeszlár-Bashalom, I. temető, 10. sír SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE
1956	Bana-Ördögásta-hegy, 1. sír KOMÁROM-ESZTERGOM MEGYE
1958	Tiszanána-Cseh tanya, 1. sír HEVES MEGYE
1960	Besenyőtelek-Szórhat HEVES MEGYE
1970	Kiskunfélegyháza, Radnóti Miklós utca BÁCS-KISKUN MEGYE
1974	Izsák-Balázspuszta MA FÜLÖPHÁZA, BÁCS-KISKUN MEGYE
1974	Rakamaz-Strázsadomb, A sír SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE
1986	Karos-Eperjesszőg, II. temető, 29. sír BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE
1987	Karos-Eperjesszőg, II. temető, 52. sír BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE
1998	Báránd HAJDÚ-BIHAR MEGYE
2011	Bugyi-Felsővány, 2. sír PEST MEGYE

A tarsolyok szerves anyagú részleteit többnyire kelet- és észak-európai lelőhelyekről ismerjük, bár néhány esetben hazánkban is előfordulnak szerencsés leletek. A már említett bezdédi bőr előlap mellett figyelemre méltó például a sárbogárdi bőr tarsoly maradvány. A megfelelően restaurált lelet ugyan fémveretekkel nem volt ellátva, azonban kidolgozása, bőrműves díszítése ékes példája a hazánkban kevésbé megfogható, szerves anyagú tarsolyok meglétének és feltételezhető sokszínűségének.

A pompás, aranyozott ezüstlemezsel ékített, a jelek szerint leginkább a Kárpát-medencei magyar előkelőkre jel-

lemző tarsolyoktól a veretekkel díszített, Kelet- és Észak-Európa egyes régióiban is jól ismert példányokon át egészen a régész szemének már gyakran láthatatlan, nemezből, bőrből, textiltől készült darabokig igen változatos, sokak által használt, fontos szerepet bíró tárgyról beszélhetünk. A feltárásokból egyre jobban megismert típusok azonosítása, illetve természetesen a viseleti módok rekonstrukciója mellett nem elhanyagolható az a tény, hogy az újabb kutatások eredményeinek köszönhetően a különféle, hazánkban is használt tarsolytípusok a korai magyar nép vándorlásának, kapcsolatainak tisztázásában is fontos információkkal szolgálhatnak. ♦

ŐSEINK VISELETE

Amikor a honfoglaló őseinktől ránk maradt régészeti leleteket látjuk – köztük az öv- és ruhavereteket, tarsolylemezeket –, óhatatlanul felmerül bennünk a kérdés: hogyan nézhettek ki e tárgyak saját korukban, eredeti fényükben? Milyenek lehettek az ezekkel a művészi ezüstveretekkel díszített övek, csizmák, ruhák és tarsolyok? Valóban igaz, amit a kortárs Gardízi leírt a magyarok pompás ruházatáról, és ha igen, mennyire lehetett ez általános akkoriban? És vajon hogyan próbál a modern kutatás „fantomképet” készíteni a több mint egy évezreddel ezelőtti világ részleteiről, jelen esetben a honfoglalók viseletéről?

Magyar solymász, 9–10. század

A képen egy tehetősebb magyar férfi viselete látható, 10–11. századi bizánci kéziratban ábrázolt nomád viseletek képei és kaukázusi textilek alapján.

A derekán textilövként hordott kendő, azon egy veretes, bőr fegyveröv, melyen egyszerű bőrtarsoly van domborított díszítéssel (sárbogárdi lelet), egy kis kés, továbbá az íj- és nyíltegez. Lovának szerszámzata díszítetlen, mert a fémveretes lószerszám még az előkelőbb magyar férfiaknál is ritka volt. Két kengyele eltérő formájú és méretű – a sírokban gyakran valóban így fordulnak elő, bár ennek okát nem tudjuk. A lovas jobb kezén egy kerecsensólyom van, melyet éppen zsákmányra akar ereszteni. A kerecsen őseinknek – turul néven – különösen tisztelt totemállata volt.

Első látásra a régészet talán „csalódást” kelthet, hiszen hazai leleteink között egyáltalán nincsenek ott a honfoglaló magyaroktól ránk maradt, jó állapotú öltözékek maradványai. A hazai talajban a szerves anyagú leletek sajnos hamar elbomlanak. Rengeteg apró fémveret, ruhadísz és hozzájuk korrodálódva néhány centis szövet- és bőrdarabok, esetenként lenyomatok a sírok földjében: összesen ezek maradtak ránk hitelesen a honfoglalók egykori viseletéből. Azonban a szakembernek ezek a töredékek is valódi kincsestárat jelentenek, mert rengeteg adattal szolgálnak.

A REKONSTRUKCIÓ PROBLÉMÁI

Az egykori öltözék feltárás során megfigyelt fémvereteinek – az ing-, a kaffán-, a párta- és csizmavereteknek – pontos sírbeli helyzete jó esetben kirajzolhatja az öltözék, öv, lábbeli eredeti formáját, az apró szövet- vagy bőrdarabkák pedig a modern vizsgálati módszereknek köszönhetően szóra bírhatóak: az anyagról, készítési időről, eredetről, az alkalmazott technikákról, mintázatról, netán a színekről is sok titkot elárulnak. De az eleink viseletének megismerését célzó „kirakós játék” legtöbb darabja sajnos még így is hiá-

nyozni szokott – és hiányozni is fog. Ezért töredékes leleteinket más forrásokkal is összevetjük: hasonló, de jobb állapotban megmaradt – Kárpát-medencén kívüli – leletekkel, és sokat segíthetnek a korabeli ábrázolások, írott források, valamint a néprajz is.

A keleti lelőhelyek talajviszonyai sok olyan, korabeli textil- és bőrleletet épen megőriztek, amelyek ugyan nem köthetőek közvetlenül a magyarokhoz, de több részletük „összeilleszthető” vagy legalábbis hasonlítható hazai leleteinkhez (ennek oka lehet az egykor közös régióban élő népek közötti szoros kereskedelmi és kulturális kapcsolat). Ilyenek a 8–9. századi Moscevajva Balka-i kaukázusi alán temető ruhaleletei, a rusz–viking kereskedelmi úton északra került és ott megmaradt keleti ruhák, a selyemútról származó ruhaleletek vagy a korból maradt bizánci szövetek is.

Kézenfekvő lenne egyszerűen megnézni egy korabeli ábrázoláson, hogyan is nézett ki „élőben” egy honfoglaló – de a honfoglaló magyarokról nem maradt ránk velük egykorú kép, csak sok évszázaddal későbbi. A középkori ábrázolások tehát látszólag megint zsákutcának tűnnek, de valójában még a korabeli, nem magyar vonatkozású ábrázolások is sokat segíthetnek, ha hasonló kultúrájú, életmódú népet jelenítenek meg, ugyanis a kü-

lönféle tárgyak vagy ruhák ezeken még eredeti formájukban és szerepükben láthatóak. Az egykori selyemút oázisvárosainak falfestményein, bizánci kódexek miniatúráin vagy nomád sírszobrok, csontkarcolatokon, sziklarajzokon is vannak nomád viseleti ábrázolások.

Bár nagy – és egyre növekvő – az időbeli távolság az egykori honfoglaló magyarok és a nomád életmódot őrző keleti népek tárgyi kultúrája, néprajza, valamint a későbbi magyar néprajz között, a régészeti leletek rekonstrukciójának, értelmezésének nagyon fontos forrása lehet a néprajz is. Móra Ferenc sokat idézett megállapítása szerint a régészet megkövült néprajz, a néprajz pedig élő régészet.

A kortárs szemtanúk beszámolóit rögzítő írott források rendkívül értékesek, mert néha kitérnek a nomád viselet részleteire is. A nehézséget a ma már ismeretlen öltözékek megnevezésére használt középkori arab, perzsa, latin vagy görög nyelven írt kifejezések pontos fordítása jelenti. Főleg a 10. századi muszlim források – Kelet-Európát megjárt utazók, kereskedők leírásai – szolgálnak rendkívül sok élethű megfigyeléssel.

Mindezek alapján valamennyire újraalkothatjuk, rekonstruálhatjuk – ugyan rengeteg ismeret-

Hunor és Magyar
László Gyula
festményén

Bal vállon gombolódó, álló galléros ing elméleti rekonstrukciója korabeli bizánci és kaukázusi ruhaleletek alapján.

Középen záródó kaftán. Az Őszentivánnál előkerült előkelő női sír csüngős kaftán- és ingnyakdíszzeivel készült. A leletek eredeti helyzetét nem dokumentálták, így a rajzon párhuzamleletek alapján szerepelnek, két sorban futnak a kaftán két szárnyának szegélyén. A ruhaminta 10. századi bizánci kódex alapján készült, a nyereg mintája egy magyar csont zablarúd faragott mintáját követi.

len elemmel – a korabeli nomád (és magyar) viselet sok részletét. Persze amióta az utókor tudományosan kutatja a honfoglalókat, időről időre próbál képet is alkotni róluk, ennek pedig része a viselet is. Az elődeink megjelenítésére törekvő 19. századi próbálkozások – pl. a *Feszty-körkép* – azonban még nem rekonstrukciók, pusztán a korabeli romantikus történelemszemlélet motiválta műalkotások voltak. Móra Ferenc készített 1930-ban először olyan festményt honfoglaló magyar harcosról, amelyhez már hiteles régészeti leleteket is felhasználtak, a viseletet pedig a néprajzból „pótolták”. Teljes, tudományos igényű rekonstrukciókra László Gyula vállalkozott először, aki régészetet, történelmet, művészettörténetet és néprajzot kiválóan ötvöző tudással vizsgálta és rajzain „keltette életre” a honfoglaló magyarok világát.

SÜVEG, SAPKA, KENDŐ

A honfoglalók fejedőiről igen keveset tudunk. A női sírokban a koponya táján előkerülő veretek és gyöngyök homlok- és kontypártára utalnak, bár a pártaviseletben eddig nem sikerült rendszert találni. Más veretek süveg vagy fejpánt díszítésére is szolgálhattak, amellyel a fejre terített kendőt szoríthatták le, és kerültek elő olyan,

nagyon apró gyöngyök is, amelyek ilyen kendőre lehettek varrva.

A leletek képét jól kiegészítik a kortárs leírások: 10. századi arab utazók lejegyezték, hogy a sztyepei nomád népek leányai fedetlen fővel jártak, az asszonyok fejére pedig házasságkötéskor „ruhaanyagot” vagy „fátylat” tett a férj. Fátylakat, kendőket és sapkákat gyakran felsorolnak az árucikkek között a sztyepei kereskedelemről tudósító forrásokban, a kelet-európai népek viseleténél említik még a fejre (akár süveg köré) turbánszerűen felcsavart kendőt is.

A férfiak süveget hordtak. Ez a sztyepei népeknél szokásos prémes, csúcsos süveg lehetett, de a magyar süveg pontos formáját csak találgatni tudjuk. A süveg színe, formája a nomádoknál akár népenként, törzsenként jellegzetes „azonosító” is lehetett. A 12. századi délorosz sztyepe egyik törzsszövetségét például „fekete süvegek”-nek (karakalpak, csornije klobuki) nevezték. Egyetlen hazai, honfoglalás kori süvegre utaló leletünk a híres beregszászi süvegcsúcs. Díszítése

jellegzetesen magyar, de formailag legjobb párhuzamai már igen távolról, rusz és viking sírokból kerültek elő. Ott pedig a jellegzetes prémszegélyű, puha anyagú „rusz süveg” hátul vállig lelógó, hegyesedő végén helyezkedtek el – lehetséges, hogy a beregszászi süvegcsúcsunk egyedi darabként egy hasonló, ezek mintájára készült fejedőn lehetett.

INGEK ÉS NADRÁGOK

Míg a férfiak ingei díszítetlenek voltak, a női ingeken a nyakkivágás körül egy vagy két sorban aranyozott ezüstmű, bronzból vagy nagyon ritkán aranyból készült díszeket találunk. Ezeket a kerek, kéttagú csüngős vagy rombusz alakú ingvereteket sorban bőr- vagy textilszalagra rögzítették, majd ezt a szalagot varrták fel az ing nyakkivágása köré. Az alsóruhák belebújós tunikák vagy nyitott ingek lehettek, a váll körül előkerülő kisebb fülesgombokat is olyan, vállon gombolódó ingekkel hozzák összefüggésbe, amelyeket például a 10. századi bizánci és kaukázusi ruhaleletekből és ábrázolásokról is ismerünk.

Nadrágra utaló leletünk nincsen, de a nomád népeknél – így nyilván őseinknél is – szokásos módon a nők és a férfiak egyaránt nadrágot hordtak. 8–10. századi kaukázusi leleteken és keleti falfestményeken egyaránt egy valamivel térd alá érő, korbca fűzött zsinórral megkötött nadrágféle látható, amelyhez térdén felül érő, külön láb-száras harisnyákat hordtak (ezek végét zsinór kötötte az övhöz), és erre vették fel a csizmát. De léteztek hosszabb szárú nadrágok is. Ibn Fadlan, a sztyeppén 921-ben átutazó arab követ útleírása említ helyi téli öltözetként viselt bélelt nadrágot és „lábszárvédőt” is.

FELSÓRUHÁK

A keleti lovas népek jellegzetes viselete a kaftán, egy kabátszerűen nyíló, legalább térdig érő ruhadarab. A korabeli kelet-európai népekről szóló arab források leírásai a kaftán alatt vagy anélkül hordott, „kurtak” nevű ruhát is említene, ami egy rövidebb kabátféle lehetett. A magyarok felsőruháira főleg a ruhaveretek, gombok és a ruhadíszként felvarrt érmek sírbeli helyzetéből és néhány, szerencsésen meg-

maradt szövetdarabból következtethetünk. Ruhadíszeket szinte csak a női kaftánokon találni, ezek aranyozott ezüstsől (ritkán aranyból) készült, kerek, rozetta alakú vagy kéttagú csüngős, esetleg négyzögletes veretek. A férfiak ruháin kivételes esetben van ruhaveret vagy díszként átlukasztva felvarrt érem. A fémdíszek helyzetéből úgy tűnik, különféle díszítési rendszerek léteztek, ezekből lehet a ruha egykori formájára, záródási módjára következtetni és összevetni a kora középkori nomád kaftánok más forrásokból ismert fajtáival.

A magyarok kaftánjainak egyik csoportja középen záródott, gombokkal, megkötőszalaggal vagy egyszerűen övvel. Díszvereteik a két szárny szegélyén, két párhuzamos sorban kerülnek elő a mellkason. Ezt a típust főleg a selyemút városainak kora középkori falfestményein és cserépszobrocskáin látni – még az is megfigyelhető, hogy sokszor élénk színű hajtókája is volt.

A kaftánok másik fajtájának egyik szárnyát ráhajtották a másikra. A rézsútosan áthajtott kaftánok nagyon elterjedtek voltak a középkori Kínától Iránon át egészen Bizáncig. Magyar női sírból is ismert hasonló: egyetlen, a jobb válltól a bal csípőig rézsútosan futó veretsor utal rá, amely egykor az áthajtott, felülre került szárny szegélyén lehetett.

Léteztek a korszakban olyan kaftánok is, amelyeken az áthajtott szárnyat egyenes vonalúra szabták és záraskor a vállnál és a csípőnél gombbal vagy szalaggal rögzítették. Ruhaleletekből és ábrázolásokról ismert ilyen, főleg a Kaukázusból és Iránból. Magyar sírokban erre a típusra egyetlen, függőlegesen futó veretsor utalhat.

Egyes kaftánok száras gombsorral záródtak. A korabeli gombok főleg bronzból készült fülesgombok, amelyeket zsinórszárakra varrtak és nem gomblyukkal, hanem a ruhára varrott, szintén zsinórból formált hurkokon át gomboltak be (akárcsak a későbbi huszármentéken). Ábrázolások és leletek alapján a ruszok és bolgárok között népszerű volt és honfoglaló magyar férfisírokból is ismert erre a típusra utaló, rendezett vonalban előkerülő gombsor, de a magyaroknál nem mondható túl gyakorinak. A fémgombokon kívül használhattak fa- vagy bőrgombokat, akár szövött bevonattal is.

A 10–13. századi írott források és későbbi néprajzi példák pedig azt mutatják, hogy a nomádoknál a felsőru-

Rézsútosan záródó felsőruha („kabát” vagy kaftán) a Sárrettudvar-Hízóföld 102. sír leleteinek helyzete alapján. A ruhaveretek jellemzően ingveretek, de ebben az esetben válltól csípőig húzó rézsútos vonalban kerültek elő.

A hajfonatkorongok másik fajta viseleti módja is látható (a korongról alul és felül is lógó szalagokkal a hajfonatba fonva), és egy veretes fejpánt. A ruhaminta 10. századi bizánci kódexek képei és a 9. századi Moscsjevaja Balka-i temető ruhamintái alapján készült.

Ingnyakveretek és hajfonatkorongok egyik fajta viseleti módja a Tiszaeszlar-Bashalom 12. sír leletei alapján.

A veretek, a hajfonatkorong és a gyöngysor helyzetéből erre a sajátos hajviseletre lehetett következtetni – a korongot díszével együtt szalagokkal a hajfonathoz kötötték vagy fonták. Visszahajtott hajfonatról mongol korból származó leírások is megemlékeznek a sztyeppe népeknél, és kun női sírszobrokon is látható hasonló (ott korongpár nélkül). A ruhaminta 10. századi bizánci kódex alapján készült.

hák, kaftánok különféle típusai között akár népenként is lehettek eltérések, így az öltözékről felismerhető volt viselőjének hovatarozása.

AZ ÖV ÉS A TARSOLY

Az öv a nomád viselet fontos része volt, gyakorlati szerepe mellett szimbolikus jelentéssel is bírt. A szabad férfi övének díszessége rangjelző is volt, levétele pedig a megalázkodást jelezte. A honfoglalás kori magyar férfi viseletből kétségkívül a veretes fegyveröveget ismerjük a legjobban, a különféle veretsorok mellett még ritka hazai leletekként övek, valamint tarsolyok bőrmaradványait is megőrizte a föld.

A honfoglaló magyarok legjellegzetesebb öve a belső kapcsolószíjas, úgynevezett „bolgár öv” volt (a kortárs bizánci forrásokban nevezték így az ilyen típusú nomád öveget). Egy ilyen öv teljes veretkészlete csatból, szíjvégből és 15–50 darab, kétféle alakú – szé-

lesebb és keskenyebb – veretből állt. Csatjának karikáján a veretes szíjvég nem is fért át; a becsatolásra egy másik, az öv belsejébe taldott kisebb szíj szolgált, amelyet az előtte elvezetett övrész eltakart, a szíj veretes végét pedig a becsatolt öv bal oldalán átfűzve lelógatták. Egy ilyen öv másfél méteres hosszához képest igen keskeny volt (kb. 2,5 cm). A közhiedelemmel ellentétben a honfoglalóknak nem minden öve volt veretes, és nem is minden példány készült bőrből: általános volt a textilövek használata (ismert ezüstszálas textilöveget is, vascsattal), de nyírfaháncs alapra rádolgozott selyemöv is került már elő, amelyre még vereteket is szegeztek, csatja viszont egyáltalán nem volt.

Az övre került egy nomád férfi minden fontos használati tárgya, harcos esetében pedig csaknem minden fegyvere is: jobb oldalon volt a tarsoly (benne tűzszeres – kova, tapló, csiholó – és fenőkő), a kés, a nyíltegez, az

ivócsanak, esetleg a fokos is; bal oldalon az íjtegez (készenléti és felajzatlan íjtegez is), valamint a szablya. A tárgyak az övre kötött, hurkolt, odavarrt vagy a veretek áttörésein átfűzött mellékszíjakon lógtak. Ennek a tekintélyes mennyiségű tárgynak az elhelyezése az övön a lovas életmód és lovasíjászat követelményei szerint történt. Egy lovas nomádnak, harcosnak fontos volt, hogy mindig kéznél lévő felszerelésének súlypontja a derék alatt legyen, és ne akadályozza a felsőtest mozgását.

Az övfelszerelés jellegzetes darabja volt egy kis, felül szögletes, alul íves bőrtáska, a tarsoly. Az övről a tarsoly a hátlapjához erősített mellékszíjon lógott le, felnyitható fedőlapja volt, amely elfedte a tarsoly elejét. Ezt a fedőlapot díszíthették bőr domborításával, kisebb fémveretekkel vagy pedig egyetlen nagy tarsolylemezzel. A leggyakoribb az egyszerű bőrtarsoly lehetett. A veretes tarsolyok fedőlapjának közepét, sarkait és zárószíját fémveretek díszítették, a lemezes tarsolyoknak pedig teljes előlapját eltakarta a fémlemez, amely egyaránt lehetett dí-

szítetlen vas- vagy ezüstlap, de művészi díszítésű aranyozott ezüst- vagy ezüstözött rézlemez is. Sok díszes tarsolylemezünk a honfoglaló magyar művészet páratlan alkotása.

Az öv és a tarsoly – akárcsak a ruházat – jellege minden bizonnyal rangsort is jelzett egykor, de ennek részleteit ma már sajnos nem ismerjük. Nem tudjuk, hogy kinek és milyen okból járt veretdíszes ruha, veretes öv és/vagy díszes tarsoly. Még gazdag fegyveres férfiak sírjában sem mindig találnak veretes fegyverövet, és díszítetlen övvel (sőt textilövvel) együtt is került már elő művészi tarsolylemez.

A férfiak és nők által egyaránt az övön hordott rövid pengéjű kés nem fegyver volt, inkább szerszám és evőeszköz. Az övről lógott le az ivócsanak is, amely régen általában fából készült, alakja a néhány megmaradt honfoglalás kori ezüstcsészéhez hasonlíthatott: kerek, gömbölyű aljú tálkák vagy hengeres, füles csészék lehettek.

A férfiak öveihez képest a női övekről sokkal kevesebbet tudunk. Rendkívül ritkán utalnak rájuk előkelő női sírokban olyan kerek vagy négyszögletes, üvegberakásos veretek, melyek egyaránt lehettek övveretek vagy a női ruházat díszei is, valamint egy női sírból ismert övkapocs, amely egy övet zárhatott. A legvalószínűbb, hogy a korabeli magyar nők olyan textilövet viseltek, amely egyszerűen csak meg volt kötve

(ahogyan ez ismert például a 13. századi mongol nőkről, akik kék selyemcsikkal kötötték meg köpenyüket).

A MŰLT SZÍNEI

Ma már talán nehéz egy eltűnt, „halott” korszak töredékes tárgyi emlékei alapján elképzelni, de a kora középkor embere kedvelte a színeket. Szerettek színesen öltözködni, mai szemmel nézve már túlságosan is tarka módon. Erről tanúskodnak a ránk maradt színes, mintás ruhaleletek, a festett ábrázolások és a krónikák leírásai is. A középkori nomádok viselete sem volt kivétel ezalól, és nyilván a korabeli magyarság sem jelentett kivételt a nomád népek között. A honfoglaló magyarok ötvös- és faragóművészetének rendkívüli díszességéből, illetve a díztelenség kerüléséből arra gondolhatunk, hogy eleink, ha tehették, ugyanígy viszonnyultak a színekhez is.

Középkori szokás szerint a nomád előkelők – így a magyarok is – gyakran hordtak vásárolt, zsákmányolt vagy ajándékba kapott, értékes külföldi szöveteket, mert drága ruházatukkal hatalmukat és gazdagságukat mutatták ki követőik és ellenfeleik előtt egyaránt. A színes és mintás ruha viszont nem mindenkinek lehetett osztályrésze. A legkülönlegesebb szövetek Bizánctól vagy a muszlim világból érkeztek a

9–10. századi jurtabelső rekonstrukciója egykorú ábrázolások és leletek alapján. Medvebőrön ülő közrendű családfelelős áthajtott szárnyú kaftánban, gyermekeivel.

sztyeppére. A szövetek árát anyaguk és minőségük mellett a színük is megszabta: a legkülönlegesebb színeket csak olyan ritka és drága festékanyagokkal tudták előállítani, amelyek nem fordultak elő mindenhol, és az eljárás módját – értékes kereskedelmi cikkről lévén szó – helyenként féltett titokként őrizték. Ilyen volt a valódi bíborhoz szükséges bíborcsiga, a jó minőségű kékhez való indigó, a piroshoz a karmazsintű, de éles szemű arab krónikások nem mulasztották el feljegyezni a sztyeppe déli vidékein a piros színt adó, olcsóbb festőbuzért termő vidékeket is.

A nomádok saját készítésű ruháikat is festették: néprajzi példákból tudjuk, hogy a gyapjúfonalat sokféle színre lehetett festeni az egyszerű, helyben termő növényi anyagok (fűzfa, cserfa, bodza stb.) főzeteivel is. A korszakban szívesen használtak fel festett bőroket, írásos forrás emlékezik meg a sztyeppén keresett árunak számító „skarlát parthus bőrről” (iráni bőráru), emellett régészeti leletből is festett ábrázolásból is ismert korabeli, színes lábbeli. Bizánci és nyugati forrásokban említenek értékes „bíboröveket”, amelyek egyaránt lehettek festett szövet vagy bőrovek is.

Sok történeti és néprajzi példa tanúsítja, hogy a nomádok világában a színeknek jelképes értékük is volt. A

Honfoglalás kori női viseletek. A képen látható előkelő nő ruhájának mintája bizánci kéziratban szereplő korabeli ruhamintán alapszik. Ingjén rombusz alakú veretek vannak kettős sorban, a kézelője pedig himzett. A csizmája veretes csizma (Karos II/53. sír). A kaftánja közepén nyíló, a rajta szerepeltetett, ezüstművészi préselt rozetták az orosházi leletből valók. A rozettás ezüstvereteket viselő előkelő nőkre jellemző volt a rozettás bronz lószerszámdíszek használata, így lovának szerszámozatán ilyen veretek szerepelnek; zablája oldalpálcás, ami szintén jellemző a női lószerszámok között. A nyerge ezüstveretes női nyereg, ami igen ritka. A közrendű nő ruházata egyszerűbb, a fején a kaukázusi alán sapkák mintájára készült sapka van, kaftánja egyszerű, veretek nélküli, a felkarján bizánci mintás anyagból vágott rátétdíszsel. A nyakában pasztagyöngyökből való gyöngysor van. A kezében gyékényből spiráltechnikával font kosár, a vállán átvetve teherhordásra használt kendő, az övére felkötve pedig kulacsaként használt kobaktök van. A kislány ruhája hasonlóan egyszerű, a lábán bocskort visel.

„fehér” és a „fekete” szimbolikus megnevezés rangsort is jelzett: a fehéret tekintették kedvezőbbnek, előkelőbbnek (még a fehér nemez is előkelőbbnek számított a feketénél). László Gyula úgy vélte, hogy a kék szín – pontosabban a nyakban viselt kék gyöngy – a török népeknél bajelhárítónak számított, és ezzel a szokással hozta összefüggésbe az avar és magyar sírokban a nyakban talált kék gyöngyöket. Az ázsiai hunok – kínai hatásra – az égtájakat, illetve országuk égtájak szerinti területeit is jelképesen, színekkel jelölték: észak fekete, dél vörös, kelet kék, nyugat fehér színű volt, az ötödik égtáj, a közép az arany- vagy a fehér színt kapta. A Mongol Birodalom hordáit is hasonló módon nevezték meg,

de színnevezések előfordulnak más népeknél, így a besenyő törzsek neveiben is. Azt sajnos nem tudjuk, hogy a honfoglaló magyaroknál létezett-e valamilyen hasonló színszimbolika, és ennek volt-e hatása a viseletükre.

EGY KAFTÁN NÉGY MENYÉTPRÉMERT

Az írott források leírásai, valamint a leletek tanúsága szerint a honfoglaló magyarok öltözékeikhez selymet, brokátot, gyapjút, vásznat, illetve bőrt és prémet használtak fel. A sírokban talált maradványok vizsgálata kimutatta, hogy selyemruháik anyaga a modern bélésselyemhez hasonlított, de annál

erősebb szövésű volt, a lenvászón pedig nagyjából a mai, jobbfejta lepedővászónak minőségével egyezett meg. Ismertek magyar sírból bőrruha ma-

radványai is, mely igen vékony bőrből (valószínűleg juhbőrből) készült, a fennmaradt bőrvadarabok pedig ló-vagy marhabőr használatára utalnak.

A selyem importholmiként drága anyag volt, ekkoriban csak az előkelők engedhették meg maguknak, de selyemcsíkokat szegélydíszekként még a kevésbé vagyonosak is felvarrtak ruháikra. A selyemhez, brokáthoz ajándékozás, vásárlás vagy zsákmányolás útján jutottak, és az így megszerzett, de esetleg nem megfelelő külföldi ruhákat átalakították, amint ezt több ruhalelet is tanúsítja (így lett miseruhából például kaftán, és a legnagyobb hazai honfoglalás kori selyemruha-maradványon is láthatóak átalakítás nyomai).

Ezek a ruhák egyértelműen rendkívül értékes díszruhának számítottak.

Vásári jelenet, 9–10. század. A kép előterében két bizánci kereskedő látható, ruházatuk bizánci kézirat képei alapján készült (hosszú ujjú dalmaticát hordanak, egyikük turbánt visel), a sárga selyem mintája a korszakból fennmaradt, bizánci készítésű, ún. Willigis-miseruha motívuma. A rajzon ábrázolt magyarok ruházata bizánci szövetből varrt kaftánok és saját készítésű nomád ruhák keveréke, a férfiak öve veretek nélküli. A földre letett tarisznya mellett szőtt, átalvetős nyeregtáska, illetve egy pecséttel lezárt boros-amfora van. A kép másik részén rusz prémkereskedő látható, aki népének jellegzetes viseletét hordja (lehajló csúcsos, prémes süveg, vállon tűzött köpeny, bő szárú nadrág), és rusz szokás szerint kardot visel. A mögötte felállított sátor jellegzetes alakú viking sátor, a tartórudak végén faragott állatfejvel. A kép háttérében, középen rabszolgavásár zajlik, előrébb egy éppen megérkező és lerakódó muszlim kereskedőkaraván látható.

Egy 937-ből származó nyugat-európai lista a magyar kalandozóknak váltságdíjként átadott, 15-16 solidus értékű miseruhákat említi (ekkoriban 1 solidusért Bizáncban két öszvérrakomány búzáat lehetett venni, Nyugat-Európában pedig 3 solidusért egy tehenet). Több feljegyzés szerint a magyarok drága ruhákért cserébe adták el foglyaikat a krími vásárokon vagy nyugati hadjárataik során. A korabeli sztyeppét behálózó kereskedelem fő árucikke volt a muszlim világból, Bizáncból, Kínából érkező értékes szövet, amelyért cserébe a kelet-európai népek állatprémet adtak.

A nomádok természetesen maguk is készítettek ruhákat, főleg gyapjúból és bőrből. A sztyeppét megjárt 10–13. századi utazók leírásai a nomádok téli viseleteként említik a nemezskabátot, a subát, illetve a gyapjúszőssel bélelt ruhákat is. Ezek részleteiről keveset tudunk, de a szövegek szerint bár a nomád készítésű ruhák nem mindig voltak „tetszetősek”, annál hasznosabbnak bizonyultak: célszerűségük a zord sztyeppesi körülmények között – különösen télen – életmentő lehetett.

A középkori sztyeppesi nomádok között megfordult utazók jegyezték fel, hogy a nomádok „sosem mossák a ruháikat”, ennek oka a pásztoroknál a nomád életmód és a ruha egyfajta védelme volt, amit néprajzi példákból érthetünk meg. Még a 19. századi magyar rideg pásztoroknál is élő szokás volt, hogy új ruháikat azonnal hamuval kevert zsírba forgatták, majd szalonnával is átkenték (és gondosan zsírozták a hajukat is). Ezután a ruha valóban nem igényelt mosást, mivel vízhatlanná vált, jobban bírta az időjárás viszontagságait, és még az élőködők is messze elkerülték (amelyek pedig a középkor emberének elég sok gondot okoztak).

Gardízi említi, hogy a magyarok házasságkötésnél hozományba brokát mellett értékes prémeket és bőrruhákat is adtak. Utazó arab kereskedők leírásából tudjuk, hogy a sokféle prémel kereskedtek is, értéküket ritkaságuk szerint rangsorolva. A fekete róka prémjének magas ára – 100 aranydinár, illetve solidus – miatt keleten királyi kiváltság volt a viselése, ezt követte a többi fajta prém, a „rangsor” végén a menyétprem állt, de még ez is értékes volt: négy menyétprem már 10 arab ezüstdirhemet vagy egy jó ajándéknak is méltó kaftánt ért.

A perzsa Gardízi a krími vásárokat látogató, szembetűnően gazdag, jól öltözött, brokátruhában járó magyarokról írt. Képe hiteles, de tudjuk, hogy őseink közül nem mindenki hordott ezüstveretektől csillogó, prémes selyemkaftánt. A magyarságnál – vagyon és rang szerint – a célszerűség diktálta, egyszerű nomád viselettől egészen a rangosabbak vagyont érő díszruhájáig sokféle viselet és anyag jelen volt. Ennek a hajdani anyagi és formai gazdagságnak jelenkori, halvány visszfényeiként tekintünk a múzeumi vitrinekben lévő emlékeikre, az egyszerű tárgyakra éppúgy, mint a művészi ötvösmunkákra. ♦

A LÁBBELIK

A magyar csizmák legalább lábszárközépig érő, enyhén hegyesedő orrú, oldalvarrott lábbelik lehettek, viszonylag puha talppal. A csizma formáját a női sírokban talált ezüstveretek elhelyezkedésének köszönhetően ismerjük (férficsizmán eddig csak egy esetben találtak díszet: felvarrt érmeket), mivel a kis, kerek vagy levélcsozor alakú vereteket bőrcsíkra szegecselve, mintázatba rendezve varrták rá a csizma lábfejére és ritkán a szárára is. A magyar kengyelek talpalója íves, ebből az következik, hogy az egykori lovasok csizmájának puha talpa volt. A korabeli, ép kaukázusi csizmaleletekből és keleti ábrázolásokból pedig látható, hogy ekkoriban az oldalvarrások készítése mód volt az általános. A lovas életmódhoz kötődő csizma mellett a magyar köznép más korabeli népekhez hasonló módon valószínűleg cipőt vagy bocskort is viselt (a lovas nomádok is használtak lóbőrből varrt bocskort, csak éppen a gyalog járó ember viseleteként). Középkori leírások szerint a nomádok a lábbeliket nemezsből készült talpbetéttel, „nemezoknival” vagy harisnyával hordták.

VÁSÁRY ISTVÁN

A KELETEN MARADT MAGYAROK

A történeti források szerint a magyarság vándorlásai során több részre szakadt, és csak az egyik – most úgy gondoljuk, a legnagyobb – rész talált új hazát magának a Kárpát-medencében. De vajon mi lett a többiek sorsa? Annyi bizonyos, hogy mára elveszítették nyelvüket, önálló népként már nem léteznek. Nyomaikat azonban megtaláljuk a történeti forrásokban, és helynevek is őrzik emléüket.

SZAVÁRDOK

A 9. század végén a magyarságnak nem az egésze jött be a Kárpát-medencei új hazába, hanem – mint az más nomád népeknél is megfigyelhető – kisebb-nagyobb töredék csoportok leszakadtak róla, s más népekhez és szövetségekhez csapódhattak.

A Kárpát-medencei magyarság hosszú időn át őrizte a keleten „leszakadt” vagy különvált néprészeinek emlékét. Bíborbanszületett Konstantin munkája szerint (950 tájt) a honfoglalást kiváltó besenyő támadás után „a türkök [=magyarok] hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szavartoi aszfaloinak hívják.” Hogy mit jelent e furcsa, másutt sehol sem adatolt népnév, s mit jelenthet a „Perzsia vidéke” kifejezés, régóta okoz fejtörést a tudománynak, de a mai napig nyitott a kérdés, hogy tényleg közük van-e a „szavárdoknak” a honfoglalás előtti magyarokhoz, s ha

igen, talán egy, a Kaukázus vidékére vetődött magyar töredéket takarhat e népnév.

A VOLGAI MAGYARSÁG: JULIANUS ÚTJA

A keleten maradt magyar töredékekkel a kapcsolat, ha volt is, igen hamar megszakadt. A keresztény Európába betagolódo magyarság az európai krónikák világképét vette át. Az először Szkítiának nevezett keleti magyar „őshazát” később Magna/Maior Hungariának, azaz régi/eredeti Magyarhonnak hívták.

896 után, több mint háromszáz év múltán a tatár-mongol hódítások adták meg az ösztönzést a keleti magyarok felkeresésére. A magyar királyság a domonkos rend segítségével térítőtevékenységbe kezdett a Kárpátoktól keletre, a nomád kunok között. A kun missziókból nőtt ki a gondolat, hogy fel kell keresni és keresztény hitre kell téríteni az őshazában maradt keleti magyarokat. A tatárjárás előtt néhány

évvel, 1235-ben vágta neki a domonkosok, hogy a magyarság keleten maradt töredékeit megkeressék s Krisztus hitére térítsék. A missziós szándék mellett küldetésük nyilvánvalóan politikai célú is volt: hírszerzés a fenyegető mongol veszélyről.

Vegül egyikük, Julianus megtalálta a keleten maradt magyarokat Magna Hungariában, a Volga folyó vidékén, besenyő török magyarul, s fontos értesülést szerzett a mongol hadak közelítő invaziójáról. Úti jelentését Rómában gondátára, Riccardus jegyezte le, s ez az ún. *Riccardus-jelentés* a magyar őstörténet mindmáig legalapvetőbb írott forrása közé tartozik. A friss hírek szelvésként terjedtek el a korabeli Európa egyházi és világi köreiből, Julianus útja azonban a mongol kor viharainak elmúltával hamar feledésbe merült, és sok száz évig kellett várni, míg a magyar tudomány újra felfedezte ezt a fontos emléket. Először Cseles Márton magyar jezsuita bukkant rá a Vatikánban a *Riccardus-jelentésre* 1695-ben, de felfedezése kiadatlan maradt. 1745-ben aztán Desericzky Ince piarista római kutatója során az emléket újból „felfedezte” s 1748-ban kiadta *De initiis ac majoribus Ungarorum* című művének II. kötetében. Azóta a magyar őstörténet jól ismert és használt emlékei közé tartozik.

MOZSAROK ÉS MESCEREK

A legfőbb kérdés: kiket és hol talált meg Julianus? A második kérdésre adunk először választ: egészen pontosan nem tudjuk, de a forrás leírása alapján nagy valószínűséggel gondolhatunk a Középső-Volga vidékére, a mai Kazánytól délre, nem nagy távolságban az egykori volgai bolgár fővárostól, Bulgártól, mely a Volga bal partján feküdt. Ezek a volgai, keleti magyarok azonban nem az őshazai magyarok lehettek, akik mintegy az „őshazá”-ban maradtak, hanem délebről a bolgár-törökséggel együtt juthattak a 9. század első felében a Középső-Volga vidékére. A mongol kor szétszórta a Volga-vidéki népcsoportokat is, többségük a Volga jobb partjára, nyugatabbra sodródott.

Két adatunk van róluk a későbbi századokból. A 15. és 16. században szerepelnek orosz forrásokban mint egy mozsar/mocsar nevű népcsoport, mely az Arany Horda fennhatósága alatt élt. Az egykori rjazanyi, tambovi, nyiznsnyij-novgorodi, penzai, szimbirszki és kazányi kormányzóságok területén a mai napig Mozsarü, Mozsarki és

Mozsarovo helynevek őrzik a magyarság emlékét. Meddig őrizhették népi és nyelvi különállásukat e volgai magyarok? 1551-ben még szerepelnek saját nevükön az orosz évkönyvekben, a csuasok, cseremiszek és mordvinok társaságában. Teljes beolvadásuk a környező finnugor és török etnikumokba a 17. századra tehető.

A volgai magyarok továbbéléséhez kapcsolódott az a feltevés, hogy az ő emléküket őrzik a Mescsera földrajzi név és a tatárok egy csoportjának, a misereknek a neve. Mescsera máig létező orosz területnév, mely az egykori rjazanyi fejedelemség és a moszkvai fejedelemség között elterülő Középső-Oka vidékét jelöli. Nyilván a mescser és a magyar/megyer nevek hasonlósága szolgált alapul, hogy e két nevet és népet a legváltozatosabb elméletek keretében egymáshoz kapcsolják. Azonban a mescser egy kihalt volgai finnugor nép volt, akárcsak a merik és murumok (amelyek nevei a Merja és Muroma földrajzi nevekben maradtak fenn). A tatárok miser csoportjának neve e terület nevéből ered, s nincs köze a magyar/megyer népnévhez.

A mescser/miser problémakör tehát nem kapcsolható közvetlenül a keleti magyarok kérdéséhez.

A BASKÍR-MAGYAR KÉRDÉSKÖR

Annál inkább meg kell emlékeznünk az ún. baskír-magyar kérdésről, mely szívósan fel-felmerült a keleti magyarsággal kapcsolatban. A baskír és magyar történelem összekapcsolására a 9–10. századi muszlim források szolgáltatták az alapot. A legrégebb muszlim forráscsoportban, a Dzsajhání-féle tradícióban a magyarok neve madzsgir; a Balhi-féle hagyományban pedig a volgai bolgárokon túli baskírok és a magyarok neve egyaránt baskír. A későbbi muszlim forrásokban teljes a kavargás a névhasználatban: a baskír név (baszdzsirt, badzsgird stb.) a Kárpát-medencei magyarokra és az Urál-vidéki baskírokra egyaránt vonatkozhat. Így a baskír és a magyar tulajdonképpen egyazon nép lenne, és a mai baskírok csak később törökösödtek volna el.

E feltevés azonban elvethető, ugyanis a török nyelvű baskírokra sohasem alkalmazták a magyar nevet,

Julianus barát utazásának valószínűsíthető iránya. A szerzetes a magyar krónikákban olvasottak nyomán indult a keleten maradt magyarok keresésére. Eredendően a Kaukázus felé vette az irányt, majd északra kanyarodva talált rá a magyarokra a Volga bal partján, a bolgár főváros, Bolgár közelében.

ugyanakkor a Kárpát-medencei magyarság magát sohasem illette a baskír névvel. Ibn Fadlán arab utazó a baskírokat már a 920-as években török népként írta le. A muszlim források baskír-magyar azonosítását így egyszerűen középkori tévedésnek vélhetjük. A két népnév hangalaki hasonlósága és a két nép viszonylagos földrajzi közelsége könnyen teremthetett lehetőséget a nevek kontaminációjára.

A baskír-magyar „rokonítás” nem szűnt meg a korai muszlim forrásokkal, hanem tovább élt a 13. századi mongol kori utazók, Plano Carpini és Rubruk műveiben, akik az általuk sohasem látott Magna Hungariát, a volgai magyarok hazáját Baskíriával azonosították, tehát valós elhelyezkedésénél jóval ke-

A mai Oroszország területén számos település neve utal Mozsarű, Mozsarki, Mozsarovo formában az egykori magyarokra. Sokáig úgy tűnt, hogy a mescser szóra alapuló településnevek is a magyarokhoz köthetők, mára azonban kiderült, hogy egy mostanra kihalt volgai finnugor nyelvű nép nyomait őrzik.

letebbre, az Urálba helyezték. A ferences utazók téves értesüléseiket a mongol kánok udvarában élő muszlim perzsa hagyományból vehették. Így újra ott vagyunk a muzulmán forrásoknál, melyek a baskír–magyar elmélet megszületéséért felelősek.

A 19–20. században többen megpróbálták nyelvi érveket is felhozni a baskír–magyar kapcsolatok megtámogatására, de a két nyelvben semmilyen egykori közvetlen kapcsolatra utaló nyom nincsen. Mindössze egy egyezési pont van, mely elgondolkoztató. Két honfoglalás kori magyar törzsnév feltűnően egyezik a baskír Jurmati és Jenej törzs nevével. E nyelvíleg helyesnek tűnő egyezések történeti háttere az lehet, hogy a két törzsnév mind a magyarban, mind a baskírban bolgár-török eredetű. Ez esetben mind a baskíroknál, mind a magyaroknál bolgár-

török törzsi elemek beolvadására gondolhatunk, melyek időben nem feltétlenül ugyanarra a periódusra estek.

A JUGRIA-TAN

A végére hagytuk a keleti magyarsággal kapcsolatos azon elképzelést, mely az őshaza Szkítia és Magna Hungaria elnevezését a Jugria terminussal bővítette.

Először Miechowit Mátyás 1517-ben kiadott, *De duabus Sarmatiis* című művében (1517) szerepel, hogy a magyarok őshazája az Urál-vidéki Jugria területe. Később Sigismund Herberstein *Rerum Moscoviticarum Commentarii* című munkájának (Bécs, 1549) hatására általánosan elterjedt a „Jugria-tan”, mely mintegy háromszáz évre a magyar őstörténet egyik legmerekvebb dogmája lett.

Jugria (oroszul Jugra) az egykori volgai bolgár területektől északkeletre, Északnyugat-Szibériában elhelyezkedő terület neve, melyet régóta a magyarok legközelebbi nyelvi rokonai, az obi-ugor népek, azaz a vogulok (mansjik) és osztjákok (hantik) laktak. A 15. században Moszkva e területet adófizetőjévé tette, így III. Iván orosz nagyfejedelem 1488-ban titulusi közé felvette a velikij knjaz jugorszkij (Jugra nagyfejedelem) címet is. A Jugria mint magyar őshaza elképzelés alapjául az szolgált, hogy a

magyarok óorosz neve, az ugrai föltűnően egybecsengett a Jugra névvel.

A 19. században aztán a Jugria-tan tudományos mázt kapott azáltal, hogy a 16. századi Jugria-adatokat úgy kezdték értékelni, mint a finnugor nyelvi rokonság felismerésének korai megnyilvánulásait. Gombocz Zoltán szerint (1923) „a moszkvai hagyomány végeredményben csakugyan a magyarok és onogur-bolgárok jugriai tartózkodásának halovány emlékét őrizte meg”. Jóllehet hatalmas apparátussal dolgozott, a finnugrista Zsirai Miklós-nak sem sikerült bebizonyítania 1930-ban, hogy az Ugra alak lenne az eredeti (a másodlagos prejtációs Jugra alakulatot megelőzve), s így a régi prekonceptió, Jugrának az onogur népből való eredeztetése igazolódna.

Vásáry István 1974 óta több alkalommal kifejtette és próbálta bizonyítani, hogy a Jugria fogalomnak sem a tényleges magyar őshazához, sem a finnugor nyelvhasználat történetéhez nincsen köze, egyszerűen őstörténeti misztifikáció, melyet egy etimológiai eredetű névazonosítás, a magyarok óorosz ugrai nevének a Jugra terület- és népnévvél való összevetése teremtett meg. A 21. századra a Jugria-tévtan végleg eltűnt, s ma már a finnugor nyelvészek közül sem tör lándzsát mellette senki. ♦

A populáció- és filogenetikai adatok őstörténeti értelmezésének lehetőségei és korlátai

A történeti kutatásokat régóta segítik a természettudományos vizsgálatok. Különösen nagy szükség van rájuk az írott forrásokban szűkölködő őstörténet esetében. A fizikai antropológia például a 19. század vége óta hathatósan támogatja a régészetet, napjainkban pedig már a természettudományok robbanásszerű fejlődésével számtalan új módszer használható fel. A genetika fejlődése is egyre újabb vizsgálati lehetőségeket kínál, s ami tegnap korszerű volt, mára szinte elavult. A természettudományos-technikai fejlődéssel párhuzamosan azonban szaporodnak a kérdések is. Kitől is kellene mintát venni?

És mit is jelent a kinyert eredmény? Úgy tűnik, rögzös út vezet még addig, amíg a genetikai eredmények tényleges történelmi felhasználásának módszere letisztul.

A DNS-alapú filogenetika fiatal tudományág. James D. Watson és Francis Crick 1953-ban fedezte fel a DNS szerkezetét. Kary Mullis 1983-ban dolgozta ki az úgynevezett polimeráz láncreakció technikát, amelynek segítségével mesterségesen másolható és sokszorosítható a DNS laboratóriumi körülmények között. E felfedezések jelzik azokat a főbb állomásokat, amelyek lehetővé tették, hogy a kutatók vizsgálják a mitokondriális DNS és az Y-kromoszóma szerkezetét, és a szerkezetükben bekövetkező változások alapján elinduljon a leginkább meghatározó emberi migrációk feltérképezése. Ez azért volt lehetséges, mert a mitokondriális DNS tisztán anyai vonalon, az Y-kromoszóma tisztán apai vonalon sok generáción keresztül öröklődik.

GENETIKA ÉS TÖRTÉNELEM

A populáció- és filogenetika egyik alapvető tanulsága, hogy az emberiség egy családot alkot, tehát „mindenki rokona

mindenkinek”, ezért nem használja a genetikai „rokonság” fogalmát. Ehelyett a kapcsolatok és átfedések különböző modelljei segítségével a genetikai „távolság” fogalmát alkalmazza. Továbbá a túlságosan is érzelmi alapokon nyugvó nép/nemzet/etnikai csoport helyett a populáció (népesség) kategóriáját dolgozta ki, amely kísérlet egy átláthatóbb, neutrálisabb kategorizálás felé, és távolodás a kortárs közvéleményt általában érdeklő etnikai tartalomtól.

Míg egy nyelvi közösség régészeti hagyatéka, tárgyi kultúrája néhány nemzedék alatt akár gyökeresen megváltozhat, az adott populációt alkotó, egyenes ágon levezetett apai és anyai „leszármazási vonalak” nagy biztonsággal visszakövethetők a távoli múltba. Ez azonban nem feltétlenül jelent egy irányba mutató migrációs modelleket haplocsoportonként. Természetesen a folyamatos keveredés hatására egy nyelvi közösség apai és anyai vonalainak összetétele (a jellemző haplocsoportok egymáshoz viszonyított aránya) is jelentősen átalakulhat, de a különböző anyai és apai vonalú szájak nagy pontossággal meghatározhatók maradnak.

Ma már a történeti olvasatokat adó szakemberek előszeretettel nyúlnak a filogenetika eszköztárához, mert az évezredek óta tartó folyamatos keveredések, a házassági szokások nemritkán elfednek olyan szempontokat a vizsgálódások előtt, amelyek elemzéséhez a genetika fontos adatokat szolgáltat. Ki gondolná például a külsődleges embertani jegyek alapján, hogy a mai finn népesség apai vonalainak több mint 60%-a közép-szibériai eredetűnek tartott haplocsoportokba tartozik? Ez az észrevétel már átvezet szűkebb kutatási területünkhöz, az ugor apai és anyai vonalak elemzéséhez, illetve az uráli nyelveket beszélő népségek eredetének genetikai alapokon nyugvó vizsgálatához.

A honfoglalást megelőző, ún. korai magyar történelem kutatása meglehetősen információ- és adathiánnyal küszködik. Ezért a különböző tudományterületek kutatói nagy reményeket fűztek a magyar népesség anyai és apai leszármazási vonalainak filogenetikai feltérképezéséhez. Hamar kiderült azonban, hogy a mai magyar népesség anyai és apai vonalainak átfogó képe

A MINTAVÉTEL PROBLÉMÁI

A genetikai mintavételek általában néhány tucat személyt és legfeljebb néhány helyszínt érintenek, s a szervezők a saját maguk által alkotott kategóriákkal jelölik meg a mintákat. Az így kapott mintákat vagy a helységnevével, vagy a térség nevével, esetleg az etnikai névvel jelölik meg adatbázisukban. Ez a többi adatbázis adataival való összehasonlítást megnehezíti, hiszen szinte lehetetlen megtalálni a nemzetközi adatbázisok közös nevezőjét: kis- vagy nagytérségi, etnikai, földrajzi vagy nemzeti keretekben (fogalmakkal) történelk-e a minták „címkézése”.

További nehézség, hogy a genetikai laboratóriumok gyors technológiai fejlődésének köszönhetően egyre részletgazdagabban látunk bele az adott DNS-lánc szakaszaiba, egyre több szegmens által jutunk információhoz. Emiatt a korábbi adatok sokszor nehezen értelmez-

hetők a később vizsgált, részletesebb (nagyobb felbontású) minták elemzése során. Egy adott populáció ráadásul nem feltétlenül reprezentálható néhány tucat vagy néhány száz mintával, és nagy nehézséget jelent, hogy milyen szempontok alapján történjen a reprezentativitásra törekvő mintavétel.

További nehézség, hogy a minták címkézése a kettős és többes identitás problematikájával nemigen tud mit kezdeni. Egyelőre a bevett eljárás az, hogy aki egy adott etnikai csoport tagjának vagy egy területi egység lakójának vallja magát, azt lehet az adott csoport genetikai feltérképezése érdekében mintavételre felkérni, és a genetikai mintára az általa megadott etnikai/földrajzi/nemzeti önazonosságra utaló jelölést alkalmazták csupán. Ez a gyakorlat azonban a háttér adatok hiányában a minták összehasonlítását megnehezíti.

nem különbözik jelentősen más közép-európai népektől. Egyre többen kérdőjelezték meg azt is, hogy a populációk nyelvi és genetikai viszonyai között egyáltalán összefüggés lehet.

A részletesebb vizsgálatok a nyelvterjedésének, a beszélt nyelvek társadalmi és kulturális hátterének sokféle változási folyamatát, modelljét tárták fel. Bizonyos esetekben valóban igen nehezen mutatható ki valamiféle genetikai kapcsolat egy adott nyelvcsaládhoz tartozó beszélők között. Ilyenek például a török nyelveket beszélő népek. A török nyelvek expanziójának

hátterében a török nyelvek társadalmilag magas presztízse (is) állhatott, amely nagyfokú nyelvi asszimilációt eredményezett.

A genetikai adatok tehát újabb kérdéseket vetnek fel, amelyek megválaszolására a társadalomtudományok és a természettudományok képviselőinek párbeszédére, közös gondolkodására van szükség. A Pamjav Horolma által 2012-ben szervezett interdiszciplináris kutatócsoportunk tagjai között populáció- és igazságügyi genetikus szakember (Pamjav Horolma) mellett a modellezés módszereit ismerő matematikus

(Németh Endre), a filogenetikai adatbázisok nemzetközi kapcsolatrendszerét jól ismerő szakember (Fehér Tibor), továbbá az etnicitás kérdésével és a közösségkonstrukciós folyamatokkal foglalkozó szociálintropológus (Csáji László Koppány) is helyet kapott.

A MAGYARSÁG GENETIKAI KÉPE

Van azonban olyan eset, amikor többekévesb égyértelműen beazonosítható egy vagy több genetikai szegmens, amely egyértelműen összeköti az egy nyelvcsaládhoz tartozó népeiségeket (populációkat), annak ellenére, hogy emellett más haplocsoportok és -típusok sokkal szélesebb körű kapcsolatrendszerre is utalhatnak. Érdemes megvizsgálni, hogy az azonosított „közös” genetikai haplocsoportoknak lehet-e őstörténeti értelmezést elősegítő jelentőségük. Például a ma valamely finnugor nyelvet beszélőket az N-Taton belül az N-L708, továbbá az R1a-Z280 alcsoport mindenképpen összekapcsolja filogenetikai szempontból. Az N-L708 közép-szibériai, az R1a-Z280 a szakirodalom szerint kelet-európai eredetű. Az eddigi genetikai adatok összhangban vannak azokkal a társadalom- és nyelvtörténeti modellekkel, amelyek a korai uráli nyelvű közösségeket az uráli embertani (fizikai antropológiai) típussal hozták összefüggésbe, amely a Szaján-hegység és az Urál közötti bonyolult embertani átmenetek gyűjtőnevezése.

A finnugor (nyelvű) népekben egyértelműen kimutatható közép-szibériai komponens azonban más megvilágításba helyezheti az uráli és az altáji

FOGALOMTÁR

populáció: a populáció egy adott időben a vizsgálat szempontjából azonos csoportba tartozónak tekintett emberek jól körülhatárolható köre. Az elnevezéseket és csoportképző szempontokat földrajzi, etnikai, nyelvi vagy más kategóriák szerint az adott kutatás határozza meg, azonban emiatt a különböző kutatásokban vizsgált populációk gyakran nehezen összehasonlíthatók (inkompatibilitás). A legtágabb kör maga az emberi populáció (emberiség), amelynek egyedei térben és időben együtt élnek.

populációgenetika: a vizsgált populációkban – földrajzi vagy más szempontból csoportot alkotó – genetikai markerek megoszlásának, sokféleségének és az azokat befolyásoló tényezőknek a tanulmányozása, valamint a kapott eredmények matematikai-statisztikai elemzése (az összehasonlításban elméletileg bármilyen genetikai marker vizsgálható).

filogenetika: a vizsgált populációk anyai és apai leszármazási vonalainak, ezek sokféleségének, összetételének feltérképe-

zése és az azok közötti kapcsolatok rekonstrukciója, egymással való összehasonlítása egy filogenetikai fastruktúra (leszármazási ágrajz) formájában. A vizsgált genetikai markerek inkább a hosszú időtávú genetikai kapcsolatok feltérképezésére adnak lehetőséget.

haplocsoport: a haplocsoportallélok (single nucleotide polymorphism: SNP-k) kombinációja egy bizonyos kromoszóma régióján belül, amelyek szorosan kapcsolódnak és együttesen öröklődnek a következő gene-

nyelvek terjedésére vonatkozó ismereteinket, valamint az uráli és kelet-szibériai jukagirok közötti nyelvi kapcsolatok kutatását. Ezek az adatok nem átírják az eddigi elképzeléseket, hanem olyan új adatokat adnak a kutatásokhoz, amelyeket a továbbiakban figyelembe lehet venni érvként vagy ellenérvként a tudományos vitában, illetve egyes hipotéziseket megerősíthetnek, másokat pedig gyengíthetnek. A genetikai adatok nem a „megoldást” nyújtják, hanem új szempontokat adhatnak az eddigi nyelvészeti, régészeti, történettudományi, etnológiai adatok elemzéséhez.

Nem ritka, hogy nyelvileg egységes populációkban jelentős regionális különbségek mutathatók ki haplocsoporteloszlás tekintetében. Jelenleg nincs regionális bontású magyar filogenetikai adatbázis, így távol vagyunk attól, hogy pontos képet alkossunk a mai magyar népekről. Mindenesetre a rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a mai magyar apai és anyai ági génállomány nem tér el jelentősen a szomszédos kelet-közép-európai népekétől, néhány haplocsoport jelenléte és aránya mégis elgondolkodtató. A három leggyakoribb haplocsoport a magyar népességben az R1a-M198 (28,5%), az R1b-M412 (15,6%) és az I2-CTS10228 (13,2%), amelyek teljesen hiányoztak a 6–8 ezer évvel ezelőtti Kárpát-medencei mintákból, ami nem támasztja alá azokat az elképzeléseket, hogy a mai magyar népesség genetikai értelemben őshonos volna a Kárpát-medencében.

Az európai népek többségében is előforduló haplocsoportok részaránya meghaladja a 90%-ot a mai magyar

nyelvű népességben (ezek közül ugyanakkor számos csoport nem korlátozódik Európára, hanem inkább a „nyugat-eurázsiai” jelzővel lehetne illetni). A magyarság filogenetikai szempontból hidat képez a nyugat-európai (germán és kelta), a kelet-európai (balto-szláv, Volga-vidéki) és a balkáni genetikai jellemzők között, amihez az északkelet-ázsiai és dél-szibériai csoportok mérhető jelenléte társul (különösen a székelyekben). Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy a magyarokban több a mai germán és kelta utódnépek által lakott területeken gyakori haplocsoport (R1b-P312, R1b-U106, I1-M253), mint a környező szláv népek körében, de több a szlávokban előforduló csoport, mint az osztrákoknál (R1a-M458, R1a-Z280, I2-CTS10228). Mindehhez adódik néhány százaléknyi uráli és belső-ázsiai népcsoportokra jellemző haplocsoport is (N-Tat, Q-M242, R1a-Z93, C-M217).

Ez az összetétel olyan nagymértékű haplocsoport-változatosságot eredményez, amely Európa egyik legsokszínűbb népességévé teszi a mai magyar populációt ebből a szempontból. A jelenség hátterében nem annyira etnospecifikus, inkább a régióra jellemző demográfiai folyamatok állhatnak. Megjegyezzük, hogy a mai románokra és szerbekre is hasonló haplocsoport-változatosság jellemző. Ennél is nagyobb genetikai változatosságot mutatnak az Ázsia középső és délnyugati részén elhelyezkedő népek, például a törökök, a perzsák, a tádzsikok vagy az üzbégek.

A filogenetikai adatok alapján egyértelmű, hogy a nyelvileg viszonylagos egységet képező magyarság genetikai történetét tekintve többgyökerű, na-

gyon sokszálú múlttal rendelkezik. A genetikai változatossághoz, különböző haplocsoportok integrálásához vezető folyamatok (asszimiláció, elitdominancia, lingua franca modell stb.) feltárása a jövő feladata, és csak a történeti és társadalomtudományokkal közösen történhet.

MANYISI MINTÁK

Kutatócsoportunk első, az adatgyűjtéstől a kiértékelésig tartó esettanulmányát a nyelvészek által széles körben elfogadott finnugor/uráli nyelvrokonság egyik alaptétele indukálta: eszerint a magyar nyelv legközelebbi nyelvrokona a manysi és a hanti nyelv. Ezért elsőként a mai magyar génállomány nagy valószínűséggel ún. ugor kori elemeit kívántuk beazonosítani és arányosítani a teljes népesség megoszlásához. Ennek érdekében a nemzetközi kutatásokból (főleg finn és orosz adatgyűjtésből) származó mintákat a manysik között végzett új adatgyűjtéssel egészítettük ki, és ezek eredményét összegeztük.

Elsőként értelmeznünk kellett azt a jelenséget, hogy a magyar az egyetlen finnugor nyelvű nép, amelyben az N-Tat haplocsoport aránya viszonylag alacsony. Kutatócsoportunk ezért részletesebb elemzést kívánt végezni a mai magyarok és obi-ugorok közötti apai és anyai vonalú kapcsolatok terén. Két mintavételi körutazást szerveztünk Szibériába, amelynek során az általunk felkért kutató 96 manysi családtól gyűjtött genetikai mintát, a mintákat adó személyek társadalmi kapcsolataira, családi hátterére vonatkozó adatokkal is kiegészítve.

rációkba. A haplocsoport-meghatározással – a DNS egy bizonyos pontján a mutációk jelenléte (SNP) alapján – az emberek egy-egy közös ősré (egy adott genetikai leszármazási vonal) vezethetők vissza a molekuláris evolúció tekintetében. Mivel egy haplocsoportba a hasonló haplotípussal rendelkező személyek tartoznak, ezért általában a haplocsoportot a meglévő haplotípusok alapján lehet vizsgálni, változásait megbecsülni.

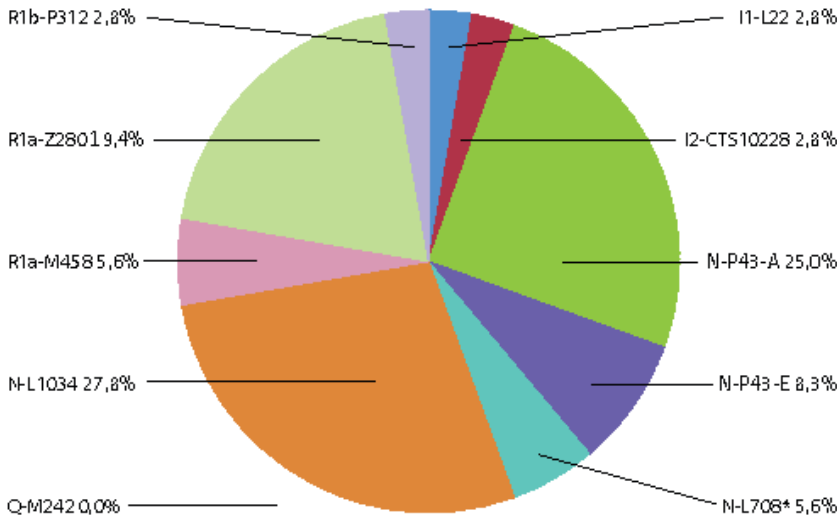
migrációs marker: a haplocsoportok keletkezése általában egy adott földrajzi régióhoz köthető, ezért azok nyomon követésével elméletileg feltérképezhetők az embercsoportok migrációs útvonalai. Tör-

téneti szálatkat egyes genetikai markerek (haplocsoportok) leszármazása és a mutációk elterjedése terén kereshetünk, nyelvi vagy népességtörténeti állításokat a genetika nem alapozhat erre.

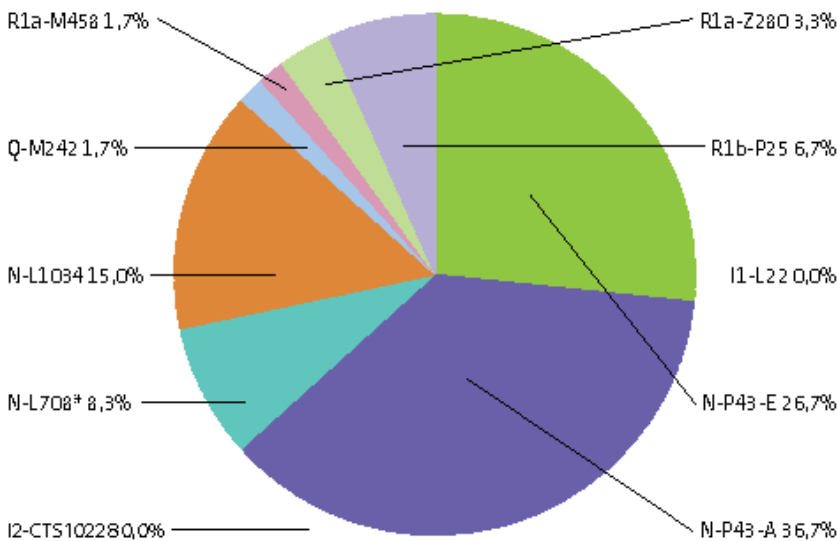
Y-DNS-vonalak: a sajátos DNS-szakaszokon a mutációk mindig „valahol” keletkeznek, és onnan bizonyos földrajzi régió(k)ban terjednek el. Az Y-DNS-vonalak elemzése kizárólag az apai ágon (uniparentális) öröklődő genetikai markerek vizsgálatára alkalmas. A filogenetika ezzel foglalkozó ága ezek különböző populációkban való megjelenésének mérésével és a változások nyomon követésével, a humán migrációs útvo-

nalak feltérképezésével, a populációk közötti genetikai kapcsolatok rekonstrukciójával foglalkozik.

mtDNS-vonalak: az Y-DNS-vonalak „női” párja, szintén sajátos DNS-szakaszokon lévő mutációk elterjedésével foglalkozik. Az mtDNS (mitokondriális DNS) vonalak kizárólag az anyai ágon öröklődő genetikai markerek vizsgálatára alkalmasak. A filogenetika ezzel foglalkozó ága ezek különböző populációkban való megjelenésének mérésével és a változások nyomon követésével, a humán migrációs útvonalak feltérképezésével, a populációk közötti genetikai kapcsolatok rekonstrukciójával foglalkozik.

Az Y-DNS-haplocsoportok eloszlása a mai kondai manysi népességben

Az Y-DNS haplocsoportok eloszlása a mai északi manysi népességben

A 2012-es (északi) és a 2014-es (kondai) manysi mintavételi helyszínek

Ezeket a mintákat azonos bázisszinten a jelenlegi legnagyobb magyar, székely és csángó adatbázissal hasonlítottuk össze. Nem egyszerűen az így kapott „genetikai térképre” voltunk kíváncsiak, hanem azt szeretnénk volna megállapítani, hogy van-e olyan szegmens, amelyben sajátos kapcsolat feltételezhető a mai magyarok és manysik között. Azt találtuk, hogy arányaiban a kondai manysik között lényegesen nagyobb a magyar-manysi haplotípus-egyezések száma, mint az északi manysik között, és ez a kapcsolat elsősorban az R1a-Z280 haplocsoportban és az N-Tat egyik alcsoportjában (N-L1034) ölt testet. (Lásd a térképet)

A manysik (külső – orosz – elnevezéssel a vogulok) az Északi-Urálban és Nyugat-Szibériában, az Ob folyó alsó folyása és mellékfolyói mentén élő nép, a hantik mellett a magyarok legközelebbi nyelvrokonai. A – főleg nyelvészeti és történeti néprajzi adatokon nyugvó – feltételezések szerint a magyarok ősei és az obi-ugorok (hantik és manysik) ősei mintegy 2500-3000 évvel ezelőtt váltak szét, ezt követően a magyarság inkább a sztyeppe-i lovasnómád, míg az obi-ugorok ősei inkább a tajgai halász-vadász népekkel álltak szoros kapcsolatban. A nyelvrokonság azonban nem feltétlenül jelent társadalomtörténeti átfedést, vérségi kapcsolatot, ezért utána akartunk járni annak, hogy vajon milyen genetikai szálak

fűzik össze a mai manysi és magyar népességet.

Míg az első tanulmányok azt jelezték, hogy alig van N-Tat a mai magyar génállományban (kb. 1%), mi azt találtuk, hogy jelentős regionális különbségek vannak a mai magyar populációkban az N-Tat haplocsoport előfordulása tekintetében. Még nagyon távol vagyunk az ideális, regionális bontású magyar adatbázistól, de azt már most látjuk, hogy például a csíkszeredai székelekben az N-Tat haplocsoport aránya 6,3%. Továbbá az N-Tat haplocsoporton belül három sajátos alcsoport is megtalálható a mai magyarokban. Ebből a legnépesebb az N-L1034 alcsoport, amely potenciális ugor migrációs markernek tűnik: a rendelkezésre álló adatok alapján ugyanis az N-L1034 összeköti a mai manysi és magyar népességet, egyúttal elválasztja más, „nem ugor” népektől. Az N-L1034 rendkívül ritka, így komoly támogatást nyújthat az ugor migrációk feltérképezésében. Európában a Kárpát-medencén kívül – ennél kisebb arányban – elsősorban az Urál-vidéken mutatható ki: az Orenburgtól keletre élő déli baskírok között, továbbá az uráli átjárónál és Tatarsztánban. Az N-L1034-es alcsoportnak ezenkívül két földrajzi régióban van szignifikáns előfordulása: a Balkánon és Közép-Ázsiában.

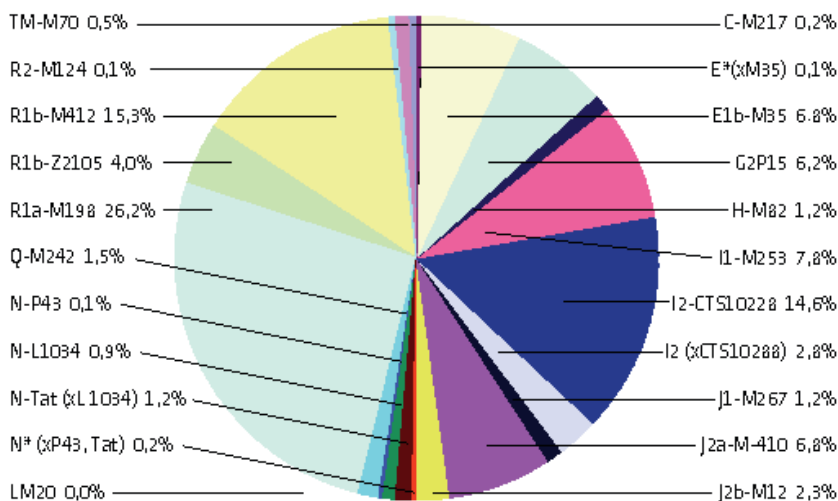
AZ ANYAI VONALAK

A magyar és manysi anyai leszármazási vonalak összevetésével azonosítottuk az N-L1034 valószínűsített anyai vonalú, közép-szibériai „párját”, a C és G2 haplocsoportot. A C és G2a haplocsoport Európában nagyobb arányban egyedül a baskíroknak, a komi-permjákokban és a magyar adatbázison belül a csíkszeredai székelekben fordul elő.

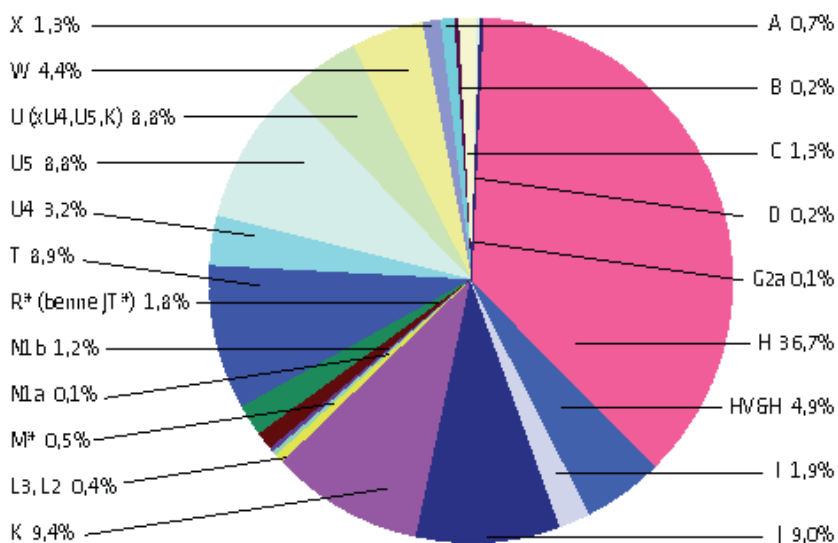
A két, anyai vonalú mitokondriális haplocsoport, a C és G2a maximumát szintén az Orenburgtól keletre élő baskíroknak mutathattuk ki Európában, de a Bajkál környékén a leggyakoribb. A Szeged–Kiskundorozsma, Hosszúhát lelőhelyen feltárt 13 darab 10. századi mintából három haplotípusnak volt egyszerre mai obi-ugor és magyar párja is. Így ez az első eset, amikor különböző genetikai kutatóműhelyek eredményei egyértelműen átfedésben vannak

magyar párja is. Így ez az első eset, amikor különböző genetikai kutatóműhelyek eredményei egyértelműen átfedésben vannak

Az Y-DNS haplocsoportok eloszlása a mai magyar népességben
Összes magyar minta (n=952)

Az anyai ági mtDNS-haplocsoportok eloszlása a mai magyar népességben
Magyar mtDNS (n=934)

a magyar őstörténet vonatkozásában a sírletekből nyert hajdani és a mai népességből kapott „recens” mintákkal. Az archeogenetikai adatok alapján úgy tűnik, hogy az eurázsiai sztyepp-övezet közepén a bronzkori (pl. a késő krotovói és a fjodorovói) korszakban biológiai folytonosság áll fenn az anyai vonalak alapján, és a népességben az ugarság jelentős szerepvállalását kell feltételeznünk.

Fel kell hívunk azonban a figyelmet a populáció- és filogenetikai adatok társadalomtörténeti olvasatának nehézségeire és korlátaira is. A populáció- és filogenetika ugyanis önmagában nem alkalmas arra, hogy társadalom- és nyelvtörténeti kérdésekben eldöntse a már felmerült problémákat. Azonban a tár-

sadalomtudományok számára olyan adatokat tud szolgáltatni, amelyek interdiszciplináris szemlélettel árnyaltabb elemzéseket és értelmezéseket tehetnek lehetővé. Ehhez azonban érdemes átgondolni a genetikai mintavétel módszerétől a kiértékelésig a filogenetika eddigi elméleti keretének alkalmazhatóságát. Az elnevezésektől (populációbesorolási kategóriáktól) a reprezentativitásig, az etnicitás és a genetika viszonyától a genetikai adatgyűjtés és -kezelés módszertanáig sok más metodológiai és etikai kérdést is újra kell értelmeznünk. Szükséges lenne továbbá a tudományos párbeszéd s a társadalom- és történeti tudományokkal való szorosabb együttműködés az adatok értelmezése terén. ♦

A magyarok korai történetéről meglehetősen kevés írott forrás tájékoztat. A legkorábbi – talán a 9. század végén, 10. század elején keletkezett – muszlim földrajzi munkák statikus pillanatképeket rögzítenek: számtalan érdekességet feljegyeznek a társadalmi berendezkedésről, a szokásokról vagy a viseletről, történelmi eseményekről azonban ritkán szólnak. Valamivel későbbiek a bizánci források, melyek közül elsősorban Bíborbanszületett Konstantin császár munkája emelendő ki a 10. század közepéről, aki kifejezetten sokat ír a magyarok vándorlásáról, de az etelközi szállások előtti időszakra vonatkozó megállapításai homályosak és nehezen értelmezhetőek, idő- és térbeli elhelyezésük számos kérdést vet fel. Végeztül meg kell említeni a magyar hagyományokat is, amelyek középkori krónikáinkban csapódnak le. Ezekben szintén a keletről való megérkezésről olvashatunk, az útirány és a történelmi idő azonban ez esetben sem hámozható ki egyértelműen. Röviden fogalmazva: a 9. század közepső harmadánál – Etelköznél – messzebb nemigen látunk visszafelé az írott források alapján, a korábbi időszakra vonatkozó utalások értelmezése esetleges. Ebben

SUDÁR BALÁZS

Őstörténeti kacsák AZ ÍROTT FORRÁSOK BUKTATÓI

Forrásokban szegény időszakok esetében a kutatókra leselkedő egyik veszély a meglévő információk túlértékelése, olyan tartalmak belelátása a szövegekbe, amelyek esetlegesen nem is szerepelnek bennük. A magyar őstörténet kutatásában is időről időre felbukkannak a bölcsek kövére emlékeztető, egy csapásra mindent megoldó szövegek, amelyek azonban messze nem azok, mint aminek be kívánják mutatni őket.

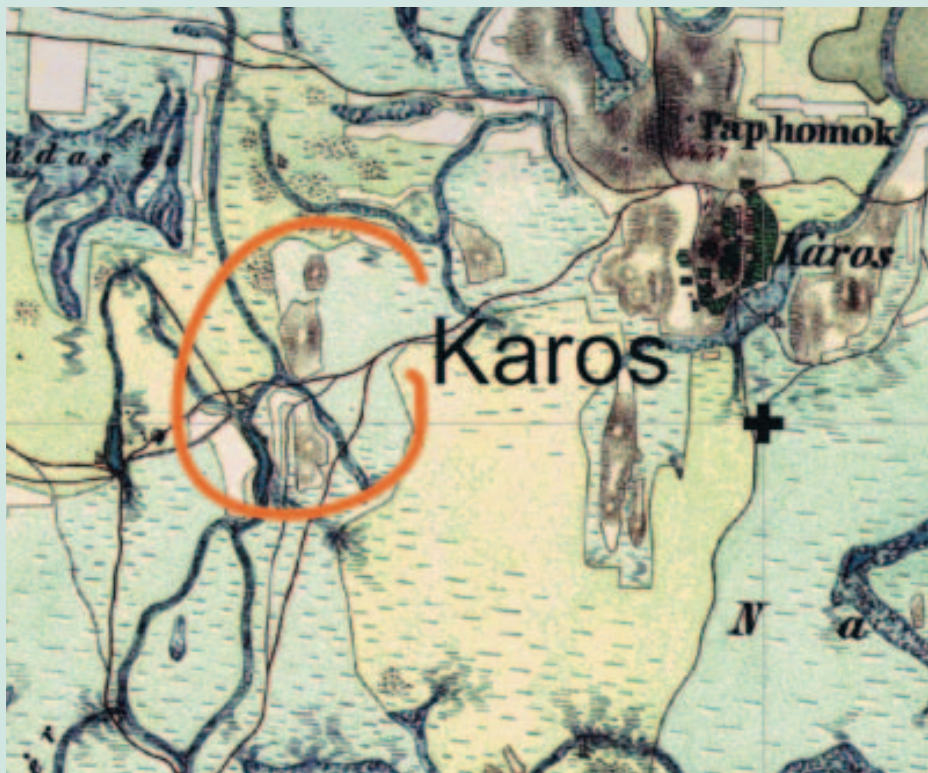
a helyzetben minden aprócska forrástörredéknek, odavetett megjegyzésnek fontos szerepe lehet, újabb források megtalálása a kutatásba való beemelése viszont enyhítheti valamelyest a kínzó forráshiányt. Nem csoda, hogy nagy igény volna rájuk.

A TÁRIH-I ÜNGÜRÜSZ

Az 1970-es évek végén Grandpierre K. Endre hívta fel a figyelmet egy Ma-

gyarország történetét tárgyaló, török nyelvű krónikára, amelyről azt sejtette, hogy az elveszett őskrónika – Anonymus és/vagy Kézai Simon előképe – furcsa módon fennmaradt változata volna. A munka szerzője, Mahmúd terdzsümán (tolmács) ugyanis azt állította, hogy az 1543-ban török kézre került Székesfehérvár romjai között akadt rá egy latin nyelvű krónikára, amelyet azután törökre fordított. Az egyelőre ismeretlen tartalmú mű kutatói körökben is némi izgalmat okozott, jöllehet

PUSZTAI TAMÁS | ELIT ALAKULAT | A KAROSI TEMETŐ TITKAI

A Kárpát-medence leggazdagabb honfoglalás kori temetőit a Bodrogközben található Karos község határában tárták fel. A Révész László vezette feltárások leleteit Miskolcon a Herman Ottó Múzeum állandó régészeti kiállításán mutatja be (www.elitalakulat.hu). A három temető egymástól néhány száz méterre, egy-egy homokdombon volt. Ezeket a dombokat hajdan vizenyős rét vette körül, mint azt a 150 éve készült térkép mutatja. A gátakkal védett Bodrogköz aszfaltozott útjain járva csak egy-egy nagyobb árvíz idején vesszük észre, mennyire más volt itt a táj akár csak 200 évvel ezelőtt is. A honfoglaló magyarok településeik és temetőik helyének megválasztásánál figyelembe vették, hogy hol van vízjárta terület és hol található olyan kiemelkedések, amelyeken biztonsággal élhetnek. A homokhátak, ahol a temetők előkerültek, a 10 ezer évvel ezelőtt itt járt Tisza építette folyóhátak maradványai.

A három karosi temető leletanyaga igen szoros szálakkal kapcsolódik egymáshoz. A férfisírok magas aránya – az összes

a munka korántsem volt ismeretlen. A kéziratot Vámbéry Ármin hozta Isztambulból, és ajándékozta az Akadémiának levelező taggá választása alkalmából, s az Akadémia hivatalos folyóirata, az *Akadémiai Értesítő* röviden ismertette is – rengeteg hibával (1860).

Egy évvel később Budenz József bő ötvenoldalas (!) tanulmányt szentelt a szövegnek, tartalmát részletesen ismertette, két hosszabb részt pedig fordításban is közölt. Minthogy a szöveg a mohácsi csatáig meséli az eseményeket, úgy gondolta, a mű forrása egy kései magyar krónika lehetett, s megállapította, hogy más ismert forrásoktól érdemben különböző információt nemigen tartalmaz. Ezzel a *Tárh-i Üngürüs* száz évre ki is került a tudomány látómezejéből.

Az 1960-as évek elején Hazai György kezdett újra foglalkozni vele, számos részletkérdést megvilágított, 1996-ban a magyar fordítást, 2009-ben pedig a facsimilét és a török átírást is közzétette. Időközben szerencsétlen vitába bonyolódott a Prágában tanító jeles magyar turkológussal, Blaskovics Józseffel, akihez a mű első teljes fordítása (1982) köthető. Kettejük „összecsapása” melegágya lett a kézirat körül kialakuló legendáriumnak s annak az

elképzelésnek, hogy a munkát az Akadémia el akarta tüntetni, jóllehet annak ismertetése, részleges fordítása éppen az Akadémia hivatalos fórumában jelent meg, s a kézirat mindvégig hozzáférhető volt.

A *Tárh-i Üngürüs* pikantériáját a hosszú hun történet adta. Ha azonban a szövegről lefejtjük a 16. századi oszmán prózairó stílus szóvirágait, s felfigyelünk a szövegben lappangó ellentmondásokra, gyorsan kiderül, hogy Budenz megállapítása máig is helytálló: lényegében nincsenek új információk a műben. Sőt tovább is léphetünk: Rogerius püspök tatárjárásról szerzett siralmas énekének jelenléte Thuróczy János krónikájának nyomtatott kiadását hozza gyanúba. (A török szöveg egyébként sem állítja, hogy a fordítás forrása kézirat lett volna.) És valóban, a *Tárh-i Üngürüs*ben olvasható tényleges információk java egyeztethető a *Thuróczy-krónikában* megtalálhatóakkal. Másik részük egyszerű tévedés: a fordító jól láthatóan kapkodott, számos helyen egyszerűen nem értette meg a latin szöveget, és teljes képtelenségeket állítva adta vissza azt.

Mahmúd tolmács egyébként Bécsből származott, állítólag a mohácsi csatában esett fogságba, áttért az isz-

lámra, majd a szultáni udvarban a főtölcse rangig küzdötte fel magát. A fordítás elkészítésében cseppet sem a magyar történelem iránti olthatatlan szeretet vezérelte. Egyfelől minden bizsonnyal saját pályáját egyengette: egy efféle fordítás jó ajánlólevél lehetett. Másrészt egészen nyilvánvalóan aktuálpolitikai érdekeket szolgált ki: az 1550-es években a szultáni udvarban két párt küzdött egymással a tekintetben, hogy merre folytatódjanak a hódítások: keletre-e vagy nyugatra. Mahmúd munkája egyértelműen a Bécs elleni támadás szorgalmazásának virágnyelven megfogalmazott érve volt.

Mindez összességében annyit jelent, hogy a *Tárh-i Üngürüs* nem a magyar őskrónika alapján keletkezett, újdonságnak tűnő információit pedig elsősorban 16. századi szövegeértelmezési és nem östörténeti kérdésként kell kezelnünk.

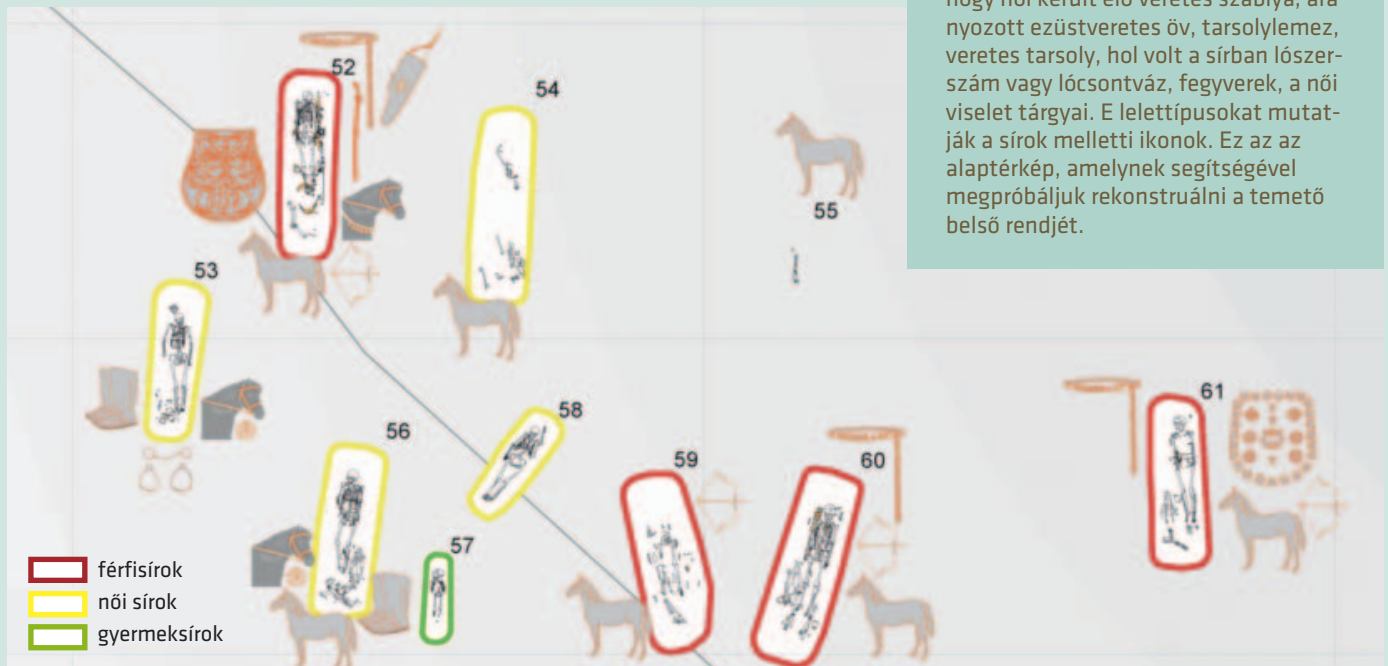
AZ „ISZFAHÁNI KÓDEX”

Egyik legrégebbi történeti hagyományunk a hun–magyar rokonság, első ismert krónikáinkban is szerepel már. A kérdés nem is a hagyomány léte, hanem annak eredete: „ősi keleti örök-

eltemetgethez viszonyítva 64% – arra utal, hogy e közösségeket mesterségesen, tudatos szervezés eredményeképpen hozták létre. A férfiak erős felfegyverzettsége, méltóságjelvényekben való gazdagsága azt jelezheti, hogy a temetőben a

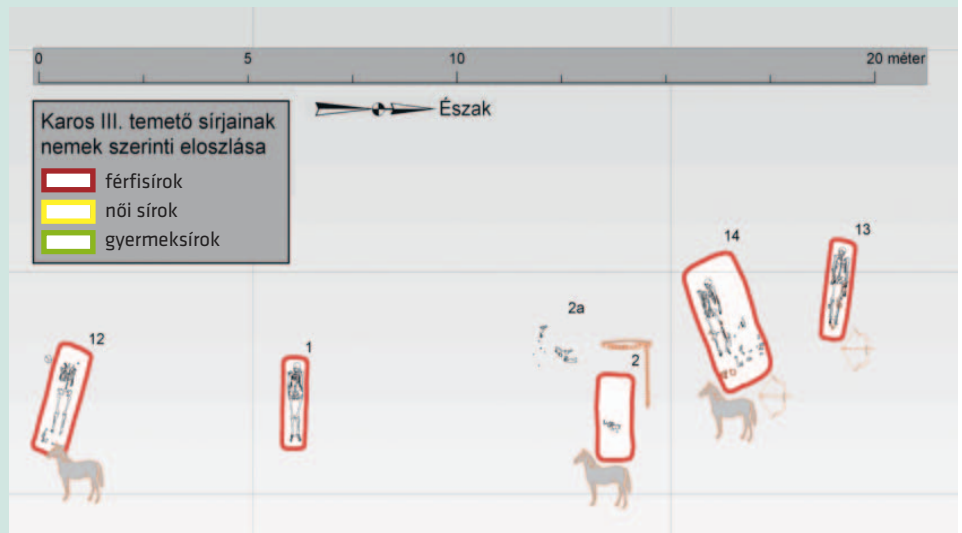
fejedelmi kíséret különböző rangú vezetői, családtagjai és házi szolgálkai, valamint helyzetüknél fogva többnyire nőtlen kíséret harcosaik nyugodtak. Közülük kerülhetnek ki a kalandozó hadjáratok vezetői és résztvevői is. 🐾

A karosi II. temető térképének részlete. A térképen külön színekkel ábrázoltuk a férfi-, a női és a gyermeksírokat. Feltüntettük a sírokban előkerült fontosabb lelet típusokat is. Külön jelöltük, hogy hol került elő veretes szablya, aranyozott ezüstveretes öv, tarsoly, veretes tarsoly, hol volt a sírban lószerszám vagy lócsontváz, fegyverek, a női viselet tárgyai. E lelet típusokat mutatják a sírok melletti ikonok. Ez az az alaptérkép, amelynek segítségével megpróbáljuk rekonstruálni a temető belső rendjét.

A SÍR A HALOTT HÁZA, A TEMETŐ A HOLTAK FALUJA

A halottak „háza” többnyire az élők házait mintázzák. Amikor a vaskorban a halott hamvait ház alakú urnában helyezik el, vagy az etruszkok a halott számára ház formájú sírboltot készítenek, ez a szemlélet jelenik meg. Az élők világa valamilyen formában tükröződik a holtak világában. Nemcsak a temetkezések formájában, de a temetkezések rendjében is. A honfoglalás kori temetőkből feltárt halottak eltemetésének módja, a sír elhelyezkedése a temetőben valamilyen formában kapcsolatban van az eltemetettnek az élők közösségében egykor betöltött szerepével.

ség” vagy „középkori értelmiségi múltteremtés”? A vélemények a teljes elutasítástól a teljes elfogadásig széles skálán mozognak, ténylegesen használható források hiányában azonban a kérdés eldönthetetlen, a megoldás pedig valószínűleg nem a szélsőségek irányában keresendő.

A hunok és a magyarok kapcsolata krónikáinkban eléggé egyértelmű: azonos népek tartják, amely időközben nevet váltott. Mindez azért érdekes most, mert mai nemzettudatunk nagyon nagy fontosságot tulajdonít a

nyelvnek, így egyes elgondolások szerint ha a hun nyelv rokonságban állna a magyarral, akkor a történeti hagyomány is bizonyítást nyerhetne. A dolog egyik – de messze nem az egyetlen – buktatója, hogy a hun nyelvet lényegében nem ismerjük. A közelmúltban azonban meglehetősen izgalmas körülmények között felbukkant egy „hun nyelvemlék”.

Detre Csaba geológus és filozófus az 1970-es évek derekán az iráni Iszfahánban egy örmény kódexben akadt rá egy hun szójegyzékre. Sajnálatos

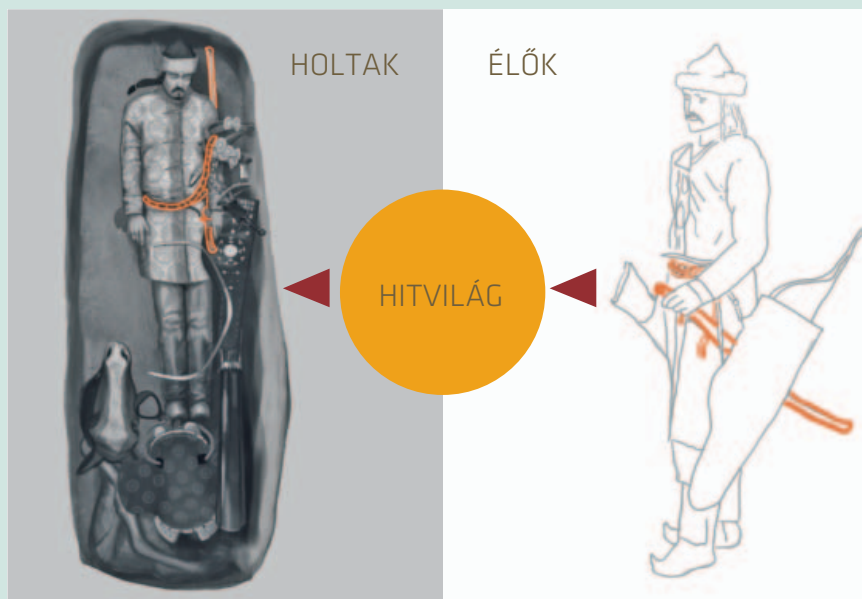
módon a kéziratot meg sem érintette, fényképet nem készíthetett, csupán jegyzetelésre volt módja. Amikor 2005-ben közzétette az anyagot, ez utóbbit sem publikálta, hanem csak „fonetikus átírásban” tette elérhetővé a szavakat, szövegeket. Az érdeklődőben persze sorjáznak a kérdések: milyen jelkészlettel voltak lejegyezve a hun szavak? Örmény írással? Hogyan sikerült megbirkózni az átírással, megismerni például a lejegyzett nyelv hangkészletét? Egyáltalán: mennyire lehetünk biztosak abban, hogy az át-

A karosi III. számú temető egyetlen sor sírból állt. 19 sírt tárt itt fel Révész László. A temetőterképet elemezve azonnal látható, hogy míg a temető számunkra jobb oldalon elhelyezkedő felében talált sírokban férfiak, nők és gyerekek is előkerültek, addig a temető bal szárnyában csak fel-

nőtt férfiakat találunk. A jobb oldalon lévő (északi) szárnyban eltemetettek között van egy sír, a 11-es, ahol a férfi mellé különlegesen értékes tárgyakat helyeztek: aranyozott ezüstszerelvényes szablyát, ezüstszerelvényekkel díszített készenléti íjtegezt és aranyozott ezüstszerelvényes övet. Ő

lehetett a közösség vezetője. Mellette feltehetően családjának férfi és nőtagjai, valamint a gyerekeik feküdtek.

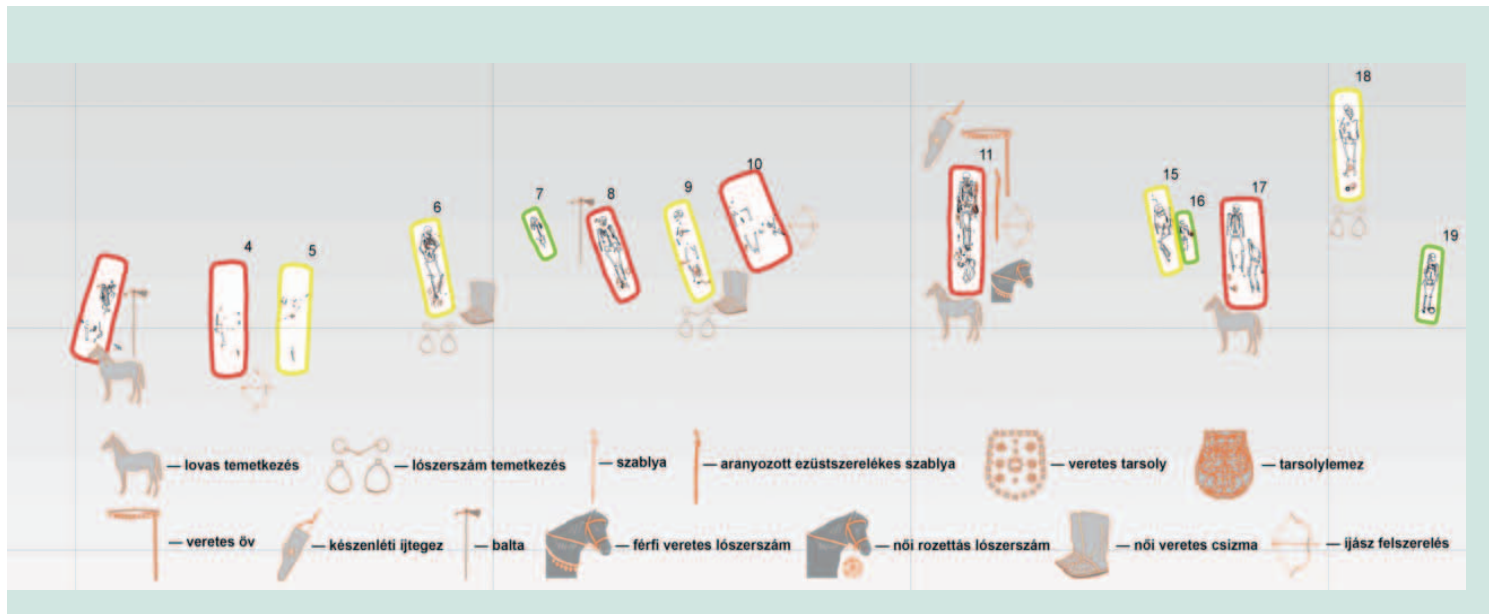
A sírosor másik felét a temető bal oldalán tartották fenn. A temető bal szélén, délen, a legszélső sírban talált férfit teljesen más kéztartással temették el, mint a többi halottat. Míg a többiek karját a testük mellett kinyújtva helyezték el, addig az ő esetében a mellén keresztbe fektették a karjait. Ez a temető szélén, eltérő módon eltemetett ember talán idegen lehetett e közösségben.

HITVILÁG

A honfoglalók mindennapi életének fontos forrásai a temetkezések. Vizsgálunk kell, hogy az adott halott sírja hogyan illeszkedik a temető rendjébe, és azt is, hogy milyen mellékleteket – viseleti tárgyakat, fegyvereket, használati eszközöket, a temetési rítus kellékeit – találunk a sírban, és azok hol helyezkednek el.

A sírokban megfigyelhető világ – a halottak világa – azonban nem pontos tükörképe az élők világának. Van egy „szoft-

írások jók? Min alapul a kézirat datálása? Minderre a publikációkból nem kapunk választ.

Iszfahán ugyan messze van, mégis akadtak, akik a kézirat nyomába eredtek. Ekkor jött a következő bökkenő: a munka őrzőhelyeként jelzett Szent Kereszt- (Szurb Khacs) kolostornak semmi nyoma. Nem létezik most, és nem létezett a múltban sem. Nincs róla hír, dacára annak, hogy az iszfaháni örmény közösség léte, egyházi intézményeinek története jól dokumentált. A csodálatos kéziratokat rejtő,

majd hirtelen nyomtalanul eltűnő kolostor története kísértetiesen emlékeztet Mircea Eliade egyik novellájára: Honigberger doktor járt valahogy így... de az a történet persze csak az írói képzelet műve.

Röviden: az „iszfaháni kódex” állítólagos származási helye nem ismert, a kéziratot Detre Csabán kívül más nem látta, a közzététel tudományos szempontból értékelhetetlen. Amíg e helyzetben nem áll be változás, addig e munkára semmiféle elméletet nem lehet alapozni.

A DERBEND-NÁME

1722-ben Nagy Péter cár elfoglalta Derbend városát – a Vaskaput, más néven a Kapuk kapuját –, amely a Kaszpi-tenger és a Kaukázus között észak felé vezető ősi utat elzárta. A hatalmas erődítményt még a szászánida uralkodók kezdték kiépíteni az 5. század legvégén, amit máig létező építési feliratok igazolnak. A város kulcsszerepet töltött be Irán, majd az iszlám világ védelmében a sztyeppe felől, északi irányból jövő támadásokkal szemben. Komoly szere-

ver” – hitvilág, hiedelemvilág, szokások, szükség –, amely jelentős módon megszűri és esetenként át is alakítja azokat a dolgokat, melyek az élők világából átkerülnek a holtakéba. A halottak világában sok minden megváltozik. Vannak olyan tárgyak, melyeket az életben bizonyosan másképp használt, másképp viselt a sír-

ban talált ember, mint ahogy azt társai a temetés során mellé helyezték.

A karosi II. temető 52-es számú vezéri sírjában sem a szablyát, sem a halott övét nem úgy találta meg az ásató, mint ahogy azoka az eltemetett életében viselhette. A szablyát az életben a bal oldalunkra csatolva viseljük, és hegye lefelé mutat. A sír-

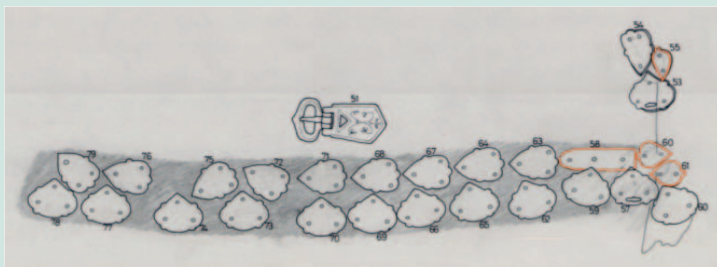
ban éppen ellentétes helyzetben került elő. Ugyanez mondható el a halott övéről: az aranyozott ezüstveretekkel díszített övet úgy csatoljuk fel, hogy a nagyméretű ezüstverettel díszített vége majdhogynem a bal térdet verdesi. A temetésnél ezt a lelógó szíjvéget felhajtották a halott bal vállához. 🐾

ARANYOZOTT EZÜSTVERETES ÖV

A keleti puszták lovas harcosai minden fegyverüket, használati eszközüket a derékszíjukra csatolták, hogy harc vagy vadászat közben semmi ne akadályozza őket a nyeregben való mozgásban.

A honfoglalók társadalma szigorú szabályok szerint tagolódott, s ennek értelmében mindenki csak olyan rangjelző tárgyakat használhatott, amelyek megillették őt a törzsi-nemzetségi hierarchiában vagy a fejedelmek, főemberek katonai kíséretében elfoglalt rangja szerint. Ezért lehet egy temetőtérkép és a temetőben talált rangjelző tárgyak alapján kísérletet tenni a korabeli hierarchia megajzolására. 🗡️

A karosi II. temető 29. sírjában talált öv rekonstrukciója. A kapcsolószíjnak a csontváz felszedése után előkerült vereteit külön jelöltük (fent)

A karosi II. temető 29. sírjában talált halott csontvázának felszedése után előkerültek a kapcsolószíj veretei is (balra)

A TARSOLYLEMEZ

A magyar férfiak apró használati eszközeit (csiholóacél, kovakő) tartották az övük jobb oldalára csatolt bőrtarsolyban.

A tarsoly fedőlapját ritkán bronz- vagy aranyozott ezüstveretekkel, illetve összefüggő lemezzel (tarsolylemez) díszítették.

A tarsolylemezeken jellegzetes 10. századi magyar rangjelző tárgyak, eddig igen kevés került elő, mindössze 27 darabot ismerünk közülük. Egyes vélemények szerint a fejedelmi család szolgálatában álló előkelők kiténtető hatalmi jelvényei voltak.

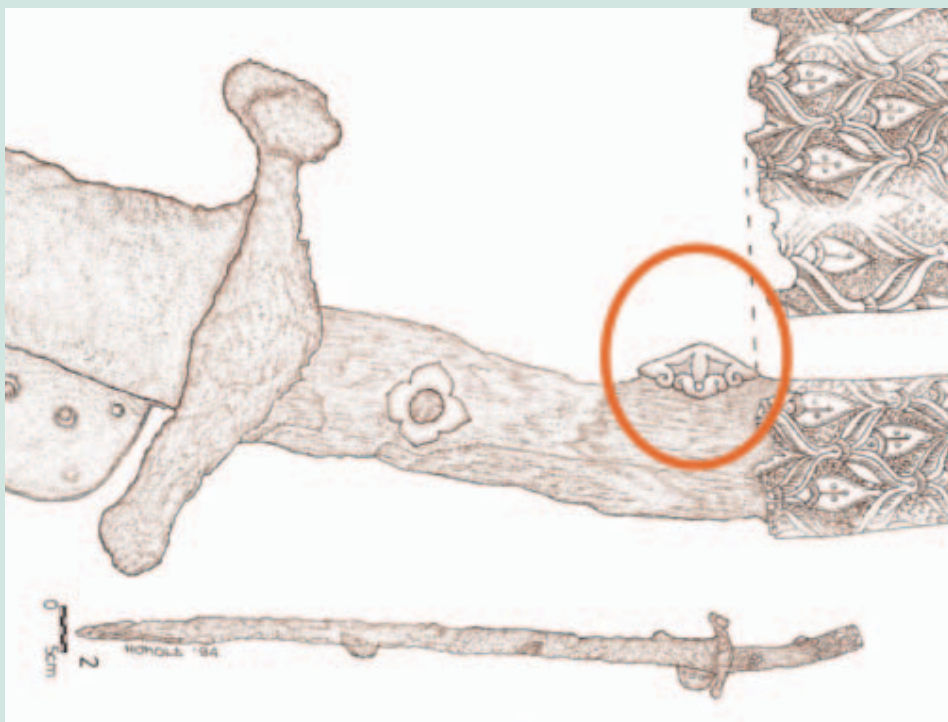
A karosi II. temető 29. sírjában lelt tarsolylemez – ornamentikájukat és készítési technikájukat tekintve – testvérdarabjai ugyancsak Északkelet-Magyarországon kerültek elő, Tarcalon, Rakamazon, illetve Hajdú-Bihar megye területén. Mind a négy tarsolylemez azonos műhelyben készülhetett, talán azonos mester alkotásainak is tekinthetők. E műhely feltehetőleg a fejedelmi udvar mellett dolgozott, amelynek az volt a feladata, hogy a kíséret tagjainak igényeit kielégítse, ellássa őket méltóságjelvényekkel.

ETELKÖZI EMLÉK

A karosi II. temető 11. sírjában fekvő halott bal lába mellett talált szablya hosszabb volt, mint amit a többi sírban leltek. Markolatára palmettamintás aranyozott ezüstlemezt szereltek. A markolatvég és a mar-

kolattüske kialakításának módja a 10. században már egy letűnt fegyverműves gyakorlat emléke. A többi karosi szablyának már teljesen más a kialakítása. E fegyver valószínűleg még a Kárpátoktól keletre készült, tulajdonosa talán az etelközi szállásokon jutott a birtokába. 🗡️

A VEZÉR

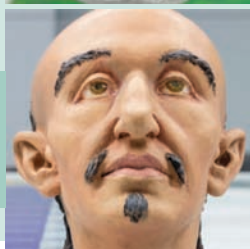
A karosi II. temető 52. sírjában fekvő halottat különleges méltóságjelvényekkel temették el. A sírjában talált tárgyak sokat elárulnak a vezér életútjáról és kapcsolatrendszeréről. Dirhemei 904–905-ben készültek a közép-ázsiai Balkhban és as-Sasban, annak az Iszmail ibn Ahmad számanida emírnek a vereteiként, akinek a hadjárata 893-ban elindította a magyar honfoglaláshoz vezető események láncolatát. E pénzek arab kereskedők révén juthattak a vezérhez. Gyermeke Lajos (899–911) frank uralkodó veretei a 10. század elején német területekre indított hadjáratok zsákmányaként kerülhettek birtokába. Överetei és szablyája a fejedelmi ötvösműhely alkotása lehet. Íjtegezést a nap jelképével díszítették.

A II. temető 52. sírjában fekvő, kiemelkedő rangú férfit érett korában, 40–60

Az arckonstrukció 3 fázisa:
1. gipszmásolat, 2. izmok felépítése,
3. rekonstrukció

(Fotó: Révész László)

éves kora között érte a halál. Ad-digra azonban kiemelkedő élet pályát tudhatott maga mögött: részese volt az új haza megszerzésének s az első kalandozó hadjáratoknak egyaránt. Arcvonásait koponyája alapján Skultéty Gyula

és Kustár Ágnes rekonstruálta. Alapjában euróid jellegű, gyenge mongolid (armenoid-turanid-pamiri) típusjellegekkel bír. A sírban mért magassága 167 cm volt (a magasságot mindig a koponyatető és a sarokcsont között mérjük). Teljesen ép fogazata fehérjedús, húsban gazdag táplálkozásról tanúskodik. 🍖

pet játszott a kazár–arab háborúban is a 8. század első felében, melyek során stabilan muszlim kézbe került.

Ezen idők eseményeit írta meg egy bizonytalan kilétű személy *Derbend-náme* (*Derbend története*) címmel, s 1722-ben éppen ezt adták át az orosz cárnak ajándékképpen. A mű tudományos karrierje ekkor kezdődött: hamarosan hosszabb-rövidebb ismertetések jelentek meg róla, a 19. század első felében francia, majd német fordítása is napvilágot látott, 1851-ben pedig a derbendi születésű tudós, Mirza Kazembek, az orosz akadémia tagja arab betűs átíratban és angol fordításban, bőséges jegyzetanyaggal megjelentette. A munkának magyar visszhangja is akadt, egyik első turkológusunk, Repiczky János másolatot készített róla és a lefordítását tervezte.

A hazai érdeklődés oka könnyen érthető: a munkában szerepel Ulu (Nagy) és Kicsi (Kis) Madzsar városa, amelyeket a mű szerint Hoszrau Anú-sírván szászánida uralkodó emelt a kazárok ellen, s amelyek a 722. évi harcokban is szerepet játszottak. A két város nevében sokan a kaukázusi magyar jelenlét nyomát vélik felfedezni, ami akár a magyar „öshazára”, akár a Bíborbanszületett Konstantin által említett, „Perzsia vidékére” költöző ma-

gyarokra utalhatna. E kérdésekkel itt most nem foglalkozunk, csak azt nézzük meg, hogy a *Derbend-náme* adata mennyiben használható.

A munkával rengeteg baj van. Több mint 40, török, arab és perzsa nyelvű kézírata ismert, de nem tudjuk, hogy eredetileg melyik nyelven keletkezett. (Ulu és Kicsi Madzsar neve például a török mellett perzsa formákban is szerepel: Madzsar-i Bozorg és Madzsar-i Kucsek). Egészen bizonyos, hogy a szöveget sokszor átdolgozták, amit egyértelmű utólagos betoldások mutatnak. Az egyik átdolgozó-fordító neve ismert, őt Muhammad Abaví Aktasinak hívták, és valószínűleg a 16. század végén vagy a 17. században élt Enderiben, a Kaukázus északkeleti előterének egyik központjában. Ő azonban biztosan nem a szerző. Újabban egy 11. századi alkotóhoz, a derbendi Júszuf al-Lakzíhoz kötik a művet, amely tartalmilag tényleg beleillene a kor-szak irodalmi-történeti áramlataiba.

Kérdés, hogy a Madzsar név a mű kialakulásának melyik rétegéhez tartozik. A jelek szerint mindenképpen a koraihoz, egyrészt azért, mert a változó várfelsorolásokban többnyire helyet kap, másrészt azért, mert tipikus kései magyarzó megjegyzések fűződnek hozzá, ami arra utal, hogy az át-

dolgozók a települések nevét már megvilágítandónak érezték. Mivel ezek már az Aktasi-féle változatban is jelen vannak, a Madzsar településnevek enél mindenképpen jóval korábbiak, s amennyiben megalapozott a 11. századi keletkezés, minden további nélkül valószínűsíthetjük, hogy a név már akkor is a szöveg részét képezte.

Mire használható e forrás? Ha valóban a 11. században keletkezett, az derül ki belőle, hogy akkortájt tudtak két Madzsar nevű városról, amely a kazár–arab háborúban szerepet játszott, és talán I. Hoszrau építtette őket. Azt azonban semmi sem bizonyítja, hogy a településeket a 6–8. században is így nevezték, csak az állítható, hogy a *Derbend-náme* megírásakor ez volt a nevük – de persze ez sem kevés. Nem tudjuk, hogy a városokat eredetileg hogyan különböztették meg: mint láttuk, török és perzsa nyelvű változatok is léteznek. Azt sem tudjuk, hogy ténylegesen a magyarok jelenlétére utal-e a nevük, melyet kaphattak lakosságukról, de akár alapítójukról is. És ha belegondolunk abba, hogy a magyarországi tatár hadjáratok után a Dzsingiszidák között jó pár Madzsar nevű herceg bukkan fel, akkor még az sem biztos, hogy az esetleges Madzsar nevű alapító származását tekintve magyar volt... ♦

Sándor Klára

BESZÉLTEK-E TÖRÖKÜL IS A HONFOGLALÓK?

Sokan kíváncsiak rá, milyen nyelven is beszélhettek honfoglaló eleink. A történeti források alapján bizonyos, hogy az Árpád vezette betelepülők legalább két nyelvet használtak, és ezt támasztja alá a nyelvészet is. De vajon melyik lehetett Árpádéké? A magyar? Vagy netán a török? Vagy mindkettő?

Az írott források és a régészet által feltárt leletek mellett a nyelv is használható történeti forrásként, hiszen a szavak őrzik az egykori kultúra és történeti kapcsolatok nyomait. A nyelvtörténet megállapításainak mellőzésével írt történelem nem is lehet teljes: a régészeti leletekből a szokások, hiedelmek, viselet, életmód sok jellemzője kiolvasható, de az nem, hogy a sírban nyugvó ember milyen nyelven beszélt. Az emberi közösségek nem egymástól elszigetelve – szomszédok, szövetségek, hódítások nélkül – és területileg sem szigorúan egymás mellett éltek, s a nyelv – sokszor csak a nyelv – megőrzi ezeknek a viszonyoknak a nyomait.

ÁRULKODÓ SZAVAK

Mint hogy a hangváltozásokat korszakokhoz tudjuk kötni, a nyelv a történeti kapcsolatok idejéről, az átvett szavak jellegének köszönhetően pedig a kapcsolatok hozzávetőleges helyéről is árulkodhat. Például a török eredetű, egykor *dzs-*vel kezdődő szavaknak az ómagyar *dzs-* *gy-* hangváltozást megelőzően kellett a magyarba kerülniük, hiszen részt vettek ebben a változásban; a *szőlő*, *bor*, *seprő*, *ászkok* pedig csak olyan vidéken kerülhetett a magyarba a törökből, ahol egyáltalán volt szőlőművelés.

A társas szemléletű nyelvtörténet (szocio-nyelvtörténet) további segítséget nyújt azzal, hogy a nyelv működésének a jelenben megfigyelhető szabályszerűségeit alkalmazza a hézagos múltkép kiegészítésére. A mai kontaktusok vizsgálatának tanulságaiból például megfelelő körülmé-

téssel a múltbeli nyelvérintkezésekről is részletesebb képet alkothatunk: milyen erejű lehetett a kulturális és politikai hatás, milyen lehetett az érintkező nyelveket beszélők lélekszáma, hogyan alakulhattak közöttük a presztízsviszonyok.

Ahhoz azonban, hogy forrásként használhassuk a nyelvet, egy-egy szó eredetének, történetének pontos felderítésére van szükség: a szavak minden egyes hangját az ismert hangtörténeti változások mentén kell visszavezetni a régebbi állapotra, s a jelentés is meghatározott szabályszerűségekkel változik. A nyelv működésének ma megfigyelhető aspektusait felhasználva figyelembe kell vennünk a nyelv identitásjelző és egyéb szimbolikus szerepének eltéréseit a jelen állapot és a vizsgált korszak között.

Mit mondhatunk a honfoglalás korának nyelvi állapotairól? Mit hoztak magukkal a honfoglaló törzsek, s mit találtak a Kárpát-medencében?

Nincs nyelvész sem a magyar, sem a nemzetközi tudományos világban, aki megkérdőjelezné, hogy a magyar nyelv a legközelebbi kapcsolatokat az uráli nyelvcsoporthoz nyelvével mutatja. Nyelvünk szókincsének és nyelvtanának legrégebbi rétegét kétségkívül ez a kapcsolat jelenti. A magyar nyelv előzménye és a hozzá akkoriban legközelebb álló idióma, a manysi és hanti nyelv előzménye kétezer-ötszáz éve távolodott el egymástól, ez a különálló magyar nyelv történetének kezdete. A honfoglalásig ezt követően eltelt időben a magyar megtartotta a korábbi korokból örökölt vonásainak zömét – alapszókincsét, agglutináló jellegét, nyelvtani eszközeit –, de ter-

mészetesen sokat változott. Módosult a hangrendszere, a szavak jelentése, új szavak, képzők, jelek, ragok jelentek meg benne, a nyelvérintkezések következtében is változott szókészlete, talán kismértékben nyelvtana is. A korai érintkezések közt szokták említeni a permi nyelvekkel, a komival és az udmurttal való kapcsolatot, illetve a valamivel több emléket hagyó érintkezéseket az iráni nyelvekkel – az utóbbi lenyomata a magyarban többek között a *nemez*, *szekér*, *tehén*, *hús*, egy későbbi iráni (alán) érintkezésből például az *asszony*, *híd*, *zöld*, *üveg*, *kincs*, *kert* szó.

A honfoglalás előtti legerősebb hatást a török nyelvek gyakorolták a magyarra. Ma is mintegy négyszáz szót használunk ebből a korból. E szavak egy része olyan jellemzőt tartalmaz, amelyből tudjuk, hogy az átadó nyelv a török nyelveknek abból a csoportjából való volt, amelyikbe ma egyedül a csuvas tartozik, de a 6–10. századi Kelet-Európában több török etnikum is ehhez közeli nyelvet beszélt: például a bolgárok, onogurok, valószínűleg a kazárok, az avarok. Sok szón nincs ilyen biztosnak látszó kritérium, de úgy vélik, ezek is az összefoglaló névvel nyugati ótörököknek nevezett nyelvekből származnak, esetleg különböző korokból. Nem árt azonban óvatossá lennünk ezzel, mert a jelenkori változások vizsgálatából tudjuk, hogy a régebbi és újabb nyelvi formák akár évszázadokig is egymás mellett élhetnek ugyanabban a nyelvben, dialektusban.

KÉTNYELVŰSÉG

Nagyon valószínű, hogy a honfoglalás előtt a magyar népeiséget kiterjedt kétnyelvűség jellemezte. Ez érvényes azokra a török töredékekre, amelyek a magyar törzsszövetséghez csatlakoztak – a kabarokról biztosan tudjuk, hogy ezek közé tartoztak –, de más honfoglaló törzsekben is lehettek a magyarokhoz csatlakozott török töredékek, bár nem valószínű, hogy teljes törzsek, mint a török eredetű törzsnevek alapján néhányan vélték, hiszen a török eredetű név nem feltétlenül jelent etnikai hovatartozást. De nemcsak a később asszimilálódó, eredetileg török nyelvű néprészek voltak kétnyelvűek, hanem a magyarok jó része is.

A „kétnyelvűség” a nyelvészetben azt jelenti, hogy valaki mindennapi tevékenységei közben két nyelvet is aktívan és természetesen körülmények között használ, függetlenül attól, hogy azt, amelyik nem az anyanyelve, mennyire jól ismeri. A kétnyelvűség tehát nem a nyelvtudásra, hanem a társas körülményekre s az ebből adódó pszicholingvisztikai állapotokra vonatkozó fogalom. A kölcsönzés alapfeltétele a kétnyelvűség, hiszen ahhoz, hogy valaki először használjon egy idegen eredetű szót az anyanyelvében, ismernie kell a másik nyelvet. Ez azonban kevés, ahhoz, hogy ez az újítás elterjedjen, másoknak is érteniük

kell mindkét nyelvet, legalábbis a terjedés első szakaszában, később már az egy nyelvűek is átvehetik tőlük az új szavakat.

Ha a mai magyar nyelvben használatos honfoglalás előtti török kölcsönszavak számából indulunk ki, a négyszáz szó tetemes mennyiségnek számít, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a nomád kulturális környezet, amelyet a török kölcsönszavak eredetileg tükröztek, lényegében minden elemében eltűnt. Ráadásul a szavak nem néhány specifikus fogalomkörbe tartoznak. Néhány példával: testrésznevek, család-, melléknévek (*gyomor, kar, ész, iker, kölyök, apró, kék, sárga*), bírászkodás (*törvény, tanú, kín, kölcsön*), írásbeliség (*ír, betű, szám*), lakhely (*sátor, bölcső, tükör, söpör, szék*), környezeti környezet, növény- és állatvilág (*tenger, homok, szél, sár, bölény, tűzok, teve, béka, kőrís, kökény, csalán, torma, som*), állattartás, halászat, vadászat, gazdálkodás (*ól, karám, ökör, bika, borjú, kos, kecske, disznó, tyúk, tőr, gyapjú, sőreg, süllő, sólyom, keselyű, ölyv, búza, árpa, eke, arat, borsó, komló, gyümölcs, alma, körte, dió, szőlő*), hitvilág (*bű, bocsát, búcsú, báj(ol), bűbáj, bölcs, egy 'szent'*). A nyelvtani hatást eddig alig kutatták, de úgy tűnik, ilyenről is beszélhetünk. Mindent összevetve: a török hatást az egyszerű kulturális kölcsönzésen jóval túlmutatónak, erősnek mondhatjuk, s ehhez kiterjedt két nyelvűség kellett.

NYELVCSERE VAGY KÖLCSÖNZÉS?

Gyakran kérdezik, lehetséges-e, hogy a török valójában nyelvünk alaprétege. A válasz erre a nem. Az alapszókinccs uráli-finnugor eredetű, és a nyelvtani rendszer elsődleges összefüggései jóval több hasonlóságot mutatnak a finnugor, mint a török nyelvekkel. Szintén sokszor felvetődik, hogy a török elemek az eredetileg török nyelvű népesség nyelvcsere után megőrzött örökségei volnának. A nyelvkontaktusok vizsgálatából tudjuk: a kölcsönzés és a szubsztrátum (azaz a nyelvcsere után az egykori anyanyelvből megmaradt elemek összessége) nyelvi lenyomata különbözik egymástól, s ez alapján a török hatás egyértelműen kölcsönzésre utal. A honfoglalás előtti magyar szövetség török etnikumú komponensei valóban nyelvet cseréltek, de nyelvük nyomait ma már lehetetlen megtalálni a magyarban, s korábban sem a szókinccsben, hanem a nyelvtanban, a hangtanban kellett volna keresni.

Maradt még egy kérdés: ha ilyen erős volt a török kulturális hatás, és kiterjedt a két nyelvűség, miért nem vették át a magyarok a domináns török kultúrával együtt a török nyelvet is? Többféle válasszal próbálkoztak már, például hogy csak a kábarok voltak két nyelvűek (aligha volt így), hogy a magyar nagyon eltér más nyelvektől, ez „burkot” képez körülötte (ez nyelv-

szeti értelemben naiv vélekedés), hogy a magyarok nem éltek sokáig török környezetben (rövid idő alatt viszont nem érte volna a magyart a bemutatott erős hatás). Biztos válaszunk egyelőre nincs, de talán az okok között van, hogy a török kulturális hatás nem egyszerre zúdult a magyar törzsekre, hogy a nyelvnek a honfoglalás előtti időkből nem volt olyan kiemelt szimbolikus szerepe, mint ma, s hogy a magyar törzsek vélhetően viszonylag nagy létszámúak voltak, a hozzájuk csatlakozott török néprészek pedig nem egy időben érkeztek.

A Kárpát-medencében a honfoglaló magyarok már nemigen találtak török nyelvű népeiséget: az avarok is, bolgárok is nyelvet cseréltek addigra. Az új, szintén nagy hatású nyelvi környezet a szláv volt. A magyarba került szláv elemek kisebb része a környező szláv népek nyelvéből származik (*karácsony, pitvar*), túlnyomó többségük viszont a Kárpát-medence központi terüle-

tein talált szlávoktól. E kölcsönszavak két nagy nyelvjárás nyomait mutatják: a panóniai szlávét, ez a déli és nyugati szláv közötti nyelvjárás lehetett s a Dunántúl nagyobbik részén beszélhették, ebből származik például a *rab, lakoma, villa, megye*. A másik a bolgárszláv, amely viszont a Kárpát-medence délkeleti, északi és központi részéből is kimutatható, s egyik fontos jellemzője, hogy századokkal tovább megőrizte azokat a nazálisokat, amelyek más szláv nyelvváltozatokban már a 10. században eltűntek. Az ebből átvett szavak közé tartozik a *zabola, mezszye, donga, pest* 'barlang, kemence'. A szlavisztika fontos új megállapítása tehát, hogy az intenzív szláv kölcsönzésnek nem kellett nagyon rövid időn belül lejátszódnia – korábban így gondolták a nazálisokat tartalmazó magyar kölcsönszavak miatt –, mert a bolgárszlávból még jócskán a 10. század után is kerülhettek a magyarba ilyen elemek. ♦

VÁLOGATÁS A MAGYAR NYELV HONFOGLALÁS ELŐTTI ÉS HONFOGLALÁS KORI JÖVEVÉNYSZAVAIBÓL

Iráni: (korai): tehén, tej, nemez, szejér, nád, tiz, búz
asszony, egész, kincs, gazdag, kert, verem, híd, vár, kard
vért, zöld, méreg, üveg

Török: Tarján, Jenő, Gyarmat, bő (előjáró, vezető), orosz, nándor, belár, török, várkony, Álmos, Árpád, Tas, Szabolcs, Gyula, Bulcsú, Ákos
sereg, tábor, öl, erő, érdem, gyülik, gyújt, gyepű, árok, kapu
ér, ok(os), ész, ildom, idő, kor, kés(ik)
gyomor, kar, térd, boka, iker, kölyök
gyarló, törvény, tanú, kín, kölcsön, gyötör, szán (sajnál)
bű (titkos mágikus tudás), bocsán-, bocsát (oldoz), búcsú ([fői]oldozás), báj(ol) (varázslattal megköt), bűbáj, bölcs (mágikus tudással rendelkező), igéz, bűn, egy (szent) és ebből egyház, ünnep, ül (ünnepel)
szűcs, gyűszű, ölt, gyűrű, gyöngy, bارسony, süveg, saru
sátor, karó, bölcső, koporsó (láda), tükör, söpör, teknő, korom, szék
sárga, kék, tenger, homok, szél, sár, szirt
oroszlán, teve, tűzok, görény, bölény, borz, cötkény, béka
gyertyán, gyűrű(fa), kőrís, kökény, gyümölcsény, bojtortján, csalán, torma, som, üröm, gyopár, kőköröcsin, gyom, káka, gyékény, kóró, kocmány

ökör, bika, tinó, ünő, borjú, kos, kecske, olló (kecskegida), disznó, ártány (herélt disznó), serte, tyúk, tőr, író, köpű, gyapjú, vályú, barom (vagyon)
tok(hal), sőreg, süllő, gyertya (halászfáklya), gyalom, örvény, búza, árpa, eke, arat, tar, tarló, sarló, szerű, csepű, tiló, szór, ocsú, ör(öl)
borsó, kender, komló, orsó, csúr (fon), csavar (fon), ver kötelet fon)
gyümölcs, alma, körte, dió, szőlő, bor, seprő (a bor üledéke)
tőr (csapda), sólyom, keselyű, ölyv, turul, karvaly, torontál, bese (sas)

Szláv: bán, király, pecsét, szolga, bab, borona, csép, mezszye, parlag, ugar, gabona, len, lencse, mák, galamb, macska, birka, kanca, obrak, akol, csorda, kalitka, járom, jászol, patkó, pásztor
bodnár, kovács, takács, gereben, guzsaly, korong, csó, deszka
ablak, kémény, pince, konyha, oszlop, asztal, pad, párna, pitvar, kulcs
ebéd, kása, csésze, kalács, serpenyő, szalonna, tészta
harisnya, kapca, ruha, palást, pólya
család, unoka
hörcsög, medve, szajkó, moly, muslica, veréb, pisztráng, rák
drága, néma, gonosz, csorba, szapora, goromba

TÓTH VALÉRIA

ETELKÖZTŐL TIHANYIG

A helynevek és a magyar őstörténet

A magyar nyelv legkorábbi írott forrásai – a többnyire latin nyelven írott oklevelek – nagy számban tartalmaznak helyneveket. Koraiságuk miatt nem meglepő, hogy számos elmélet épült rájuk, például a Kárpát-medence 10–11. századi etnikai viszonyait illetően is. Ezeket az elképzeléseket látva azt a kérdést kell feltennünk és megválaszolnunk, hogy milyen módon és milyen mértékben lehetnek segítségünkre ezek a helynévi adatok a Kárpát-medence korai etnikai képének a rekonstruálásában.

A magyar őstörténet megismeréséhez a régészet és a történettudomány mellett fontos fógózdót jelent a nyelvi természetű forrásanyag is. Nyelvemlékekkel azonban csak a 10. század közepétől rendelke-

zünk: 950–951-ből maradt ugyanis ránk Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár görög nyelvű munkája, *A birodalom kormányzásáról*, amely több fejezetben is említést tesz a magyarokról (szállásterületeikről: Levé-

diáról és Etelközről; törzseikről: Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi; vezéreikről: Levedi, Álmos, Árpád, Tas, Tevel stb.), jó néhány olyan információt és elnevezést közölve, amely későbbi forrásokban egyáltalán nem fordul elő.

HELYNEVEK MINT FORRÁSOK...

Még a 11. századból is alig tucatnyi írásos dokumentum maradt ránk – közte például az első eredeti és hiteles oklevelünk, a Tihanyi apátság alapítólevele,

sar feu = Sár-fő

benne 82 magyar nyelvű helynévi említéssel –, s a forráshiány egészen a 12. század közepéig jelentősnek mondható. Ezek az idegen – többnyire latin, olykor görög – nyelven íródott nyelvemlékek jelentős számban tartalmaznak magyar nyelvű adatokat (zömmel hely- és személynéveket, ritkábban közsavakat), amelyek – minthogy ezek képviselik legközvetlenebb módon a korabeli magyar nyelvet – a nyelvtörténetet becses forrásainak minősülnek.

Erre a nyelvi forráscsoportra alapozhatjuk tehát leginkább a magyar őstörténetre, a honfoglalás korára és – valamivel nagyobb biztonsággal – a 11. század időszakára vonatkozóan a nyelvi (s ezen keresztül aztán bizonyos mértékig a történeti) természetű következtetéseinket. A nyelvi adatok időhöz kötését azonban több körülmény is megnehezíti. A korai okleveles források ugyanis jobbára nem eredetiben maradtak ránk, hanem későbbi másolatban, némelyiküknek ráadásul a hitelessége is erősen megkérdőjelezhető, így ezeket csak megszorításokkal vehetjük figyelembe.

Van azonban egy jelentős elbeszélő forrásunk, amelyet a magyar őstörténeti kutatásokban – de általában a nyelv- és a történettudományban is – hosszú időn keresztül szinte szentírásként kezeltek: Anonymus honfoglalástörténete, a *Gesta Hungarorum*. A latin nyelvű geszta a 13. század elején keletkezett ugyan, de P magister a 9. század végének eseményeit s a magyar honfoglalás történetét kívánta benne megírni. A forrásértékére vonatkozó kérdést így két idősík kapcsán is meg kell válaszolnunk. De lássunk előbb egy

Néhány helynév és helyjelölő kifejezés a Tihanyi alapítóleveléből

BETŰHÍV ÁTÍRAT	KORABELI HANGZÓS FORMA	MAI MEGFELELŐ
sar feu	sár feü	Sár-fő
ohut cuta rea	oy út ~ ut kutá réá	Ó út kútjára
holmodi rea	χolmodi reá	Halmodra
nogu azah fehe rea	nagyu aszay feyé réá	Nagy-aszó fejére
castelic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea	casztelic (et) feyérγaru réá mēney χodu utu réá	Kesztőlcre és Fehérvárra menő hadútra
petre zenaia hel rea	petré szénájá hel réá	Petre szénája helyére
fotudi	fotudi	Fadd
lean syher	lěány siyēr	Lánysír
luazu holma	luászu χolmá	Lovász halma
kasztelic	casztelic	Kesztől
fidemsi	fisemsi	Fedémes
aruk tue	árúk tüé	Árok töve
p&re	petre	Petre
bagat mezee	bagát mezeé	Bagát mezeje

rövid részletet a munkából Pais Dezső fordításában:

„Azután Árpád vezér és nemesei innen felkerekedve a Nyárád vidékéig vonultak, s tábort ütöttek a patakok mellett attól a helytől kezdve, melyet most Kácsnak mondanak. Árpád itt nagy földet adott Ócsádnak, Örsúr apjának. Örsúr, a fiú aztán ott, annak a folyónak a forrásánál várat épített, amelyet most Örsúr várának hívnak. Árpád vezér és övéi innen továbbmenve eljutottak az Eger vizéig. Kunyhókat készítve több napig ott maradtak, s azt a hegyet, amelyen a vezér számára leveles színt vertek, Színhalomnak nevezték el. Táboruk az Ostorospataktól egészen Poroszló váráig húzódott. Azután útjukat folytatva elérték a Zagyva folyót; ennek a folyónak a partján tábort ütöttek a Tiszától

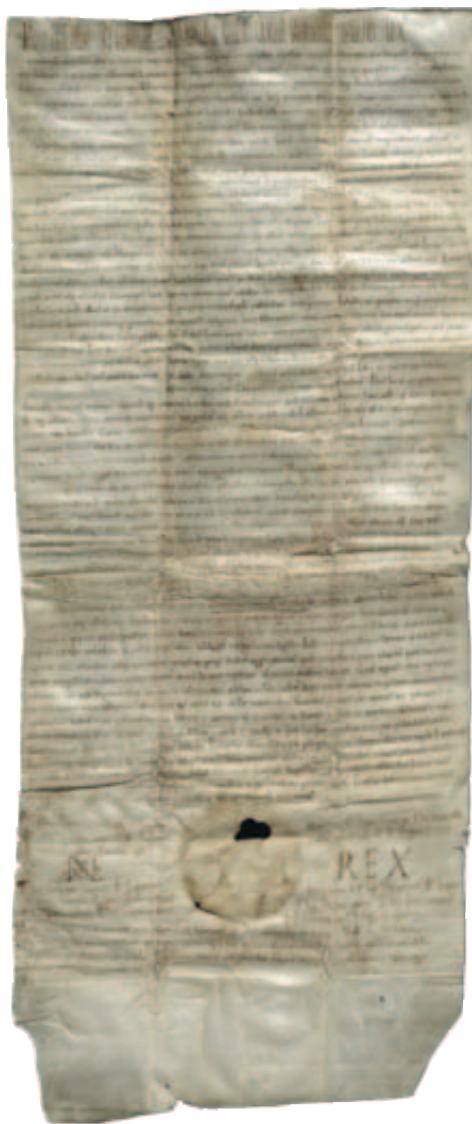
holmodi rea = Halmodra

egészen a Mátra-erdőig, s meghódították annak a földnek minden lakóját a Köröstől a Zagyva folyóig meg a Szepes-erdőig.”

Az itt kiemelt eseményleírás, csakúgy, mint az egész honfoglalástörténet – vallja ma már szinte egyhangzóan a történet- és a nyelvtudomány is – lényegében Anonymus fantáziájának szülötte. A geszta helynevei azonban (mint az itteni szövegrészben szereplők is) jórészt hitelesnek, tehát valóban létező névformáknak fogadhatók el, de persze nem a 9. századra, hanem Anonymus saját korára, a 13. század elejére vonatkozóan.

... ÉS ÉRTÉKÜK

A honfoglalás utáni évszázadok helynévi adatait tehát az oklevelekből, elbeszélő történeti munkákból meríthetjük. Azt is tudatosítanunk kell ugyanakkor, hogy a források soha nem a nevek keletkezéséről adnak információkat, hanem a létezésükről. A *Tihanyi alapítólevél bolatin* helyneve például csak arról tanúskodik, hogy 1055-ben a tavat így nevezték, de az, hogy az elnevezés mikorról való, a múlt feltáratlan homályába vész. Amikor ugyanis a helynevek valamilyen jogeset vagy egyéb okok folytán bekerülnek az oklevelek vagy más típusú források szö-

vegébe, akár már évszázadok óta létezhettek. Ezt a körülményt akkor is szem előtt kell tartanunk, ha a neveket nyelvi vagy éppen történeti kérdésekben fogjuk vallatóra. A fenti szövegrészben szereplő *Zagyva* folyónév például szláv eredetű ugyan (tehát szláv elnevezőktől származik), mégsem utalhat önmagában szláv etnikumra a 13. század elején a térségben, csupán azt jelzi, hogy a névadás idején – ami viszont bizonytalan időbeli mélységben van – itt valóban éltek szláv nyelven beszélő népek.

A korai források helynévi adatai persze felhasználhatók arra, hogy a segítségükkel az adott korszak etnikai összetételéről képet alkothassunk, de ehhez fontos elméleti és módszertani alapelvek tisztázására és alkalmazására van szükség. A 20. század elején több jeles nyelvtörténész is megkísérelte a Kárpát-medence etnikai képét a honfoglalás korában (Melich János), illetve a 11. században (Kniezsa István) elsősorban nyelvi forrásanyagra – lényegé-

ben a helynevekre – támaszkodva megrajzolni. A kiindulópontjuk az volt, hogy az írott forrásokban az adott korszakból ránk maradt helynevek főképpen az etimológiai eredetük alapján megbízhatóan vallhatnak etnikai kérdésekben is. Kniezsa István egy térképet is rekonstruált, amely a vizsgálatai alapján a 11. századi Kárpát-medence etnikai összetételét ábrázolta.

Kétségtelen, hogy az idegen (szláv, német, török stb.) eredetű helynevek az adott etnikum (szlávok, németek, törökök stb.) névadásából származnak, azok egykori – a nevek keletkezésének korára feltételezhető – jelenlétéről árulkodnak. A *Tihanyi alapítólevél bolatin* (Balaton) vagy *castelic* (Keszthely) helyneve például biztosan a szlávok névadásából vezethető le, az ugyanitt szereplő *feheruuaru* (Fehérvár) vagy *luazu holma* (Lovász halma) pedig magyar névadókat feltételez. A 11. század közepén azonban a fenti szláv eredetű nevek sem jeleznek már szláv etnikumot a térségben: azok hangalakja ugyanis egyértelműen magyar névhasználatra utal (pl. a szláv **Blatin* alak szó eleji más-salhangzó-kapcsolatának a magyarban szokványos megszüntetésével).

Az írott forrásokban előforduló helynevek etnikai forrásértékének feltárásakor a tudományos kutatás ma már inkább a nyelvi-etnikai rekonstrukció módszerével él. Ez a komplex eljárás ugyanis a végső etimon (az eredet) meghatározása mellett a név adott for-

ohut cutarea = Ó út kútjára

rásbeli helyzetére, további adataira (továbbélésére), nyelvi környezetére és hangalaki változásaira egyaránt figyelmet fordít. Ezzel a módszerrel már kétségkívül megnyugtatóbb – bár egyúttal szükségszerűen hézagosabb – eredményekre juthatunk a Kárpát-medence egy-egy korszakának nyelvi-etnikai összetételét illetően. Le kell azonban mondanunk arról az álomról, hogy a honfoglalás korának vagy a 11. század időszakának etnikai jellemzőit olyan kidolgozott térképen ábrázolhassuk, amelyet Kniezsa István alkotott 1938-ban. Ehelyett be kell érünk egyfajta bizonytalan realitással, ami még mindig több, mint a biztos illúzió. ♦

Ajándékozzon
Rubicon-előfizetést!

ajándék, amely

12

hónapra kínál olvasnivalót!

Éves előfizetési díj:
6950 Ft

Születésnapra, évfordulóra lepje meg családtagjait, barátait
Rubicon-előfizetéssel!

Kedvezményes akciónk keretében tízet fizet tizenkettőt kap!

Rendelje meg honlapunkon!

www.rubicon.hu

Előfizetés menüpont

Információ: www.rubicon.hu • rubicon@t-online.hu • 06-1 402-1848
1161 Budapest, Sándor u. 60.

RUBICON MEGRENDELÉS: www.rubicon.hu

Tudjon meg még többet a történelemről!

Olvassa
a Rubicon
minden
hónapban!

Előfizetőinknek 2 szám ajándék: 10-et fizet, 12-t kap!

Egyenként is megvásárolható példányok

2003/3-4	Új világregd	699 Ft	☐	2011/9-10	Bethlen István	995 Ft	☐
2003/6	A történet mestersege	448 Ft	☐	2011/11	Az avarok	645 Ft	☐
2003/9-10	Deák Ferenc, a haza bölcse	699 Ft	☐	2011/12	Gulag	645 Ft	☐
2004/4	Bibó István, a nemzet lelkiismerete	448 Ft	☐	2011/1	különszám Dicsőséges dinasztia: Árpád-ház	645 Ft	☐
2004/7	Történelem az interneten	448 Ft	☐	2011/2	különszám Náci örökség	645 Ft	☐
2004/8-9	60-as évek	699 Ft	☐	2011/3	különszám Magyar középkor	645 Ft	☐
2004/10	IV. Károly	448 Ft	☐	2012/1-2	Magyarország a mérlegen	995 Ft	☐
2004/12	Az Andrások világa	448 Ft	☐	2012/3	Kitörés	645 Ft	☐
2005/1	A háború sötét arcai	498 Ft	☐	2012/4-5	Történelmi tévhitek - Krasznahorka büszke vára	995 Ft	☐
2005/8	Az NSDAP története	498 Ft	☐	2012/6	Adók és adófizetők - Hitler stílusa	645 Ft	☐
2006/2-3	Háború a modern korban	789 Ft	☐	2012/7	Újkori olimpiák - Lovagok világa	645 Ft	☐
2006/7	Terrorbombázások - Tortúra	545 Ft	☐	2012/8	Horthy István halála - Kádár arcai	645 Ft	☐
2006/8	Che Guevara - Keresztesek	545 Ft	☐	2012/9-10	Klebelsberg - Aktuális Horthy kép	995 Ft	☐
2007/1-2	Második Trianon	889 Ft	☐	2012/11	Volksbund kontra Hűségmozgalom	645 Ft	☐
2007/3	Állambiztonság - Titkosszolgálat	595 Ft	☐	2012/12	Sztálin - Nagy perek - A „Kossuth címer”	645 Ft	☐
2007/6-7	A magyar bor századai	889 Ft	☐	2012/1	különszám Boszorkányság	645 Ft	☐
2007/8	A 20. századi nő	595 Ft	☐	2012/2	különszám A Magyar nemesség	645 Ft	☐
2007/9	Személyi kultuszok	595 Ft	☐	2013/1	Híres merényletek - Gestapo	695 Ft	☐
2007/10	Horthy Miklós kultusza	595 Ft	☐	2013/2-3	Nagy Szulejmán - Pápák és a Pápaavasztás	995 Ft	☐
2007/1	különszám AVO-AVH-III/III	595 Ft	☐	2013/4	Mozaikok az európai zsidóság történetéből	695 Ft	☐
2008/1	Emigrációk	595 Ft	☐	2013/5	Horthy Istvánné - Grófok, hercegek, bárók	695 Ft	☐
2008/2-3	Reform, modernizáció	595 Ft	☐	2013/6	Szent István nyomában - Fehérvár	695 Ft	☐
2008/4	Szlovákia + Híres asszonyok	595 Ft	☐	2013/7	Bethlen Gábor - Kis magyar lőtörténelem	695 Ft	☐
2008/5	A repülés úttörői + Edvard Beneš	595 Ft	☐	2013/8	A mohácsi csata - II. Lajos kontra Szulejmán	695 Ft	☐
2008/6	Ókori olimpiák + Katyn	595 Ft	☐	2013/9-10	Napoleon - A hatalom és a szélsőjobb a Horthy-korban	995 Ft	☐
2008/7-8	Fekete krónika	895 Ft	☐	2013/11	Hősök tere - Nemzet és emlékezet	695 Ft	☐
2008/9	Fekete-fehér Amerika	595 Ft	☐	2013/12	A Bethlen-korszak	695 Ft	☐
2008/10	A doni kálvária + '68 világa	595 Ft	☐	2013/1	különszám A borgiák - Firenze és a Mediciek	695 Ft	☐
2008/1	különszám Titokzatos ókor	595 Ft	☐	2013/2	különszám Mi történt Mohács után?	695 Ft	☐
2009/1-2	Magyar jobboldali hagyomány	895 Ft	☐	2014/1	A székelység története	695 Ft	☐
2009/3	A királysíroktól a 301-es parcelláig	595 Ft	☐	2014/2	Zrínyiek	695 Ft	☐
2009/4	Amiről a címerek mesélnek	595 Ft	☐	2014/3	Dózsa György, 1514 - Megszállás, 1944	695 Ft	☐
2009/5	Délvidéki tragédia	595 Ft	☐	2014/4-5	Seuzo-kincs - Az I. világháború	995 Ft	☐
2009/6	Út a háborúhoz	595 Ft	☐	2014/6	A béke kálváriáján - Apponyi Albert gróf	695 Ft	☐
2009/7-8	Vadászat Magyarországon	895 Ft	☐	2014/7	Egy magyar mítosz - Az aranycsapat	695 Ft	☐
2009/9	A téli háború	595 Ft	☐	2014/8	Sopron - A hűség városa	695 Ft	☐
2009/10	Egyenruha-történet - Középkori magyar királynék	595 Ft	☐	2014/9	Isonzó - Doberdó - Caporetto	695 Ft	☐
2009/11	Középkor	595 Ft	☐	2014/10	Az Oszmán Birodalom	695 Ft	☐
2010/1	A csendőrség története 1881-1945	645 Ft	☐	2014/11	A kiugrási kísérlet	695 Ft	☐
2010/2	Szabadkőművesek	645 Ft	☐	2014/12	Magyar béketörekvések - Szent-Györgyi Albert	695 Ft	☐
2010/3	Szélsőjobboldali radikalizmusok	645 Ft	☐	2014/1	különszám Európa	695 Ft	☐
2010/4-5	Trianon és 20-as évek Magyarországa	995 Ft	☐	2015/1	A nagy háború, 1914-1918	695 Ft	☐
2010/6	Kitelepítések - Ki volt Biszku Béla?	645 Ft	☐	2015/2	Islám radikalizmus - Vitriolos karikatúrák	695 Ft	☐
2010/7	A szex és erotika kultúrtörténete	645 Ft	☐	2015/3	Haditengerészet	695 Ft	☐
2010/8	Sikertörténetek a 19. században	645 Ft	☐	2015/4	1945, egy végzetes év - Hóman Bálint	695 Ft	☐
2010/9	1956-os sortűzek - Kulákok	645 Ft	☐	2015/5-6	Örmény genocídium 1915 - Német kapituláció 1945	995 Ft	☐
2010/10	Hitler és Sztálin tábornokai - Károlyi Mihály	645 Ft	☐	2015/7	Petőfi élete és halála	695 Ft	☐
2010/1	különszám Trianon és a revízió	645 Ft	☐	2015/8	Női szerepek a történelemben	695 Ft	☐
2010/2	különszám Ormos 80	595 Ft	☐	2015/9	A Nádásdyak - Málénkij Robot	695 Ft	☐
2011/1	A Szent Korona vizontagságai	645 Ft	☐	2015/10	Koncepciók perek	695 Ft	☐
2011/2	Vörös terror, fehér terror	645 Ft	☐	2015/11	Gróf Tisza István	695 Ft	☐
2011/3-4	A 19. század - Bethlenek	995 Ft	☐	2015/12	Koronás fők	695 Ft	☐
2011/5	Weimar arcai - Megszállások	645 Ft	☐	2016/1	Migráció	695 Ft	☐
2011/6	A Hitler-Sztálin paktum	645 Ft	☐	2016/2	Széll Kálmán	695 Ft	☐
2011/7	Háborús bűnösök	645 Ft	☐	2016/3	A Mein Kapf és a Hitler mítosz	695 Ft	☐
2011/8	Királykérdés Magyarországon	645 Ft	☐	2016/4	Mátyás király	695 Ft	☐
				2016/5-6	Teleki Pál - Báthori István - GULAG	995 Ft	☐

EGYÉVES ELŐFIZETÉS DÍJ | 2016/8-tól 1 év (12 szám) 6950 Ft

Megrendelem
a Rubicon következő egy évben megjelenő számait o
A régi számokat tartalmazó egységcsomagok közül
kedvezményes áron megrendelem:

2007-es évfolyam (12 szám)*	- 4500 Ft o
2008-as évfolyam (11 szám)	- 4500 Ft o
2009-as évfolyam (11 szám)	- 4800 Ft o
2010-es évfolyam (12 szám)	- 5000 Ft o
2011-es évfolyam (15 szám)	- 6000 Ft o
2012-es évfolyam (14 szám)	- 6000 Ft o
2013-es évfolyam (14 szám)	- 6000 Ft o
2014-es évfolyam (13 szám)	- 6000 Ft o
2015-ös évfolyam (12 szám)	- 6000 Ft o

Új előfizetőinknek postaköltséget nem számítunk fel. Előfizetés nélkül a régi évfolyamokat 500 Ft egyszeri postaköltséggel postázzuk. A fent feltüntetett folyóiratszámaink egyenként is megrendelhetők.

NÉV: _____

INTÉZMÉNY
(KÖZLETTI MEGRENDELÉS ESETÉN)

CÍM / TELEPÜLÉS:

UTCA: _____

HÁZSZÁM / EMELET, AJTÓ: _____

TELEFONSZÁM: _____

E-MAIL: _____

OLVASHATÓ ALÍRÁS

Adja le megrendelését e-mailben: rubicon@online.hu | Rendelhet interneten: www.rubicon.hu
Vagy postai úton: Rubicon szerkesztősége (1161 Budapest, Sándor utca 60.). A megrendeléseket fénymásolva vagy kézirással is elfogadjuk.